

ЎЗБЕКСТАН ССР ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ФИЛИАЛЫ

Н. ДӘУҚАРАЕВ АТЫНДАҒЫ ТАРИЙХ, ТИЛ
ХӘМ ӘДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ

БЕРДАҚ ҲАҚҚЫНДА СӨЗ

НӨКИС
„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“
1987

Бердақ ҳаққында сөз... Сиз бул жыйнақта уллы шайыр дөреткен мйрастың бүгинги қәдир-қымбаты ҳаққында, оның өмиршеңлиги ҳаққында жазылған ағаклы әдебиятшы, жазыўшы-шайырлардың пикирлери менен танысасыз.

Топламда Нөкис қаласында 1977-жылы өткерилген Бердақтың 150 жылдық Ұюбилейине қатнасыўшы Ш. Айтматов, З. Кедрина, В. Новоляев, Г. Сулайманова, А. Арипов, Ғ. Қайырбеков ҳәм тағы баска да көп миллетли совет әдебиятының белгили сөз усталарының шайырга ҳәм оның халқына деген сезимлери орын алған.

Китап Бердақ шайырдың 160 жыллық мерекеси мүнәсибети менен шығарылып отыр.

Баспаға таярлаўшылар:

филология илимлериниң кандидатлары

А. Муртазаев,

А. Қаримов,

Б. Қәлимбетов.

Б $\frac{4303070000-112}{M-357(04)-87}$ 72--87

© „Қарақалпақстан“ 1987

Аббаз Дабылов

БЕРДАҚҚА

Сәлем бердим бүгін Бердақ атама,
Хасыл өлсе абырайын сатама,
Нағыз гаўқар жер астында жатама,
Сөзи шықты жаўқар болып Бердақтың.

Кулен болыс, Әдил қалмақ тусынан,
Қарсы тил жумсаған қорқпай мушынан,
Онда тоғызыншы әсир ишинен,
Өмири шықты қаллаш болып Бердақтың.

Туўылған, өлгеннен бери өмири,
Тутанып киятыр өшкен көмири,
Полат болып жер астынан темири,
Изи шықты саррас болып Бердақтың

Бұлбил болып сайрап жаңа адамға,
Бир пәй шерик болды таза заманға,
Жеткиншеклер даққын жайып жақанға,
Көзи ашылды талмас болып Бердақтың.

Сары кирпич шапан, белінде түрме,
Аяқта ақ пушта, баста шөгирме,
Сүүретте шекилип дуўтары бирге,
Өзи шықты қалмас болып Бердақтың.

Қалдырған нұсқасын көрсем кейнине,
Бир-биринен артық зийнеме-зийне,
Халқым ушын түүесилмес ғазийне,
Сөзи шықты алмас болып Бердақтың.

Бердақ бақсы жетпис үшінде өлди,
Бул дүньядан күнпая-күн жоқ болды,
Жер астында өмири елли жыл толды,
Деп душпаны күлмес болды Бердақтың.

Бердақтың тап өзи болып пьесасы,
Сахнаға басылды бүгин өкшеси,
Томға айналып нускасының нешшеси,
Халқыма шарайна болды Бердақтың.

Бердақ атам елли жылда тирилди,
Ақлық шаўлығына келип көринди,
Сахна-клубтан алды бүгин орынды,
Көргенлер келбетин билди Бердақтың.

Көрмегенлер караң қәдди бойына,
Бердақ емес, деп алмаңыз ойыңа,
Жынылған халық бүгин Бердақ тойына,
Қолына услатың гүлди Бердақтың.

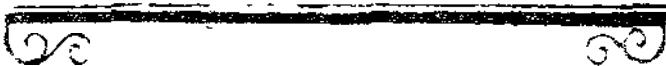
Аламойнақ дуўтар, гүмис шаптырған,
Бес бармаққа он төрт перде туттырған,
Намалары тистин суўын жуттырған,
Шәкиртлери тойға келди Бердақтың.

Шәкирти деп ойлайман Жапак, Ешшанды,
Айтып жүр Бердақтан калған дәстанды,
Жаңлатып ҳаўазы жерди-аспанды,
Ақлығы Қаражан бизде Бердақтың.

Шайырлық жағынан ақлық, шаўлық көп,
Хызметинде таяр турмыз әжеп деп,
Егер дослар кемис болса бизиң гәп,
Кейнин толықтырар баллар Бердақтың.

Сахнада сүүрети гүл-гүл жанады,
Қарап көзиң тоймас, мийриң қанады,
Шәкирти деп айтсаңыз да болады,
Халық миясар көрсө бизди Бердақтың.

1950-жыл.

Н. Дәўқараев

Филология Һлимлериниң докторы

БЕРДАК

Қарақалпақ халқының даңқлы шайыры, Бердақ шайыр—Бердимурат Ғарғабай улы 1827-жылы Арал теңизиниң бойында Қарақалпақстан АССР ының ҳазирги Мўйнақ районының территориясында туўылып, өмириниң ақырына дейин сол жерде жасады. Шайырдың әкеси Ғарғабай жарлылықта жасап, балық аўлап, байларға жалланып хызмет етип, бир күн тапса бир күн тапшай еплеп күнелткен. Әкесиниң аш-жалаңаш әптадалық турмысы ҳаққында шайыр өзиниң қосықларында да еслетип өтеди.

Болажақ шайыр ата-анасынан жаслай жетим қалады. Ол қаршадай шағынан баслап-ақ жетимликтин зардабын тартты. Оның жаслық шағы бир тислем нанға зар болып, аўылдан-аўылға, қаладан-қалаға гезип, Орта Азияны бойлап ел гезиўшилиқ пенен өтти.

Бердақ 1900-жылы 73 жасында қайтыс болды.

Жас бала ўақытларынан-ақ Бердақ саз-сәўбетке үйир болып, дуўтар шертип, халық қосықларын айтып, шебер сазенделиги ҳәм хош ҳаўаз гөйәнделиги менен халық аўызына илине баслайды, ал 18—19 жасларынан баслап оның өзи де қосық шығарып, шығарған қосықларын намаға салып айта баслайды. 25 жасларында ол өзиниң шайырлық таланты менен мийнеткеш халықтың муын муцлап, жырын жырлаўшы бәлент жыршылық лапызы менен халық арасында кеңнен танылады.

Бердақ бала ўақтынан-ақ Хийўа ханларының, пат-

ша хәмелдарларының хәм жергиликли феодаллардың, байлардың, молла-ийшанлардың езиуи астында өз халқының шегип атырған азап-ақыретлерин, зорлық-зомбылықларын, хорланып атырған ар-намысларын өз көзи менен көрип, оның арзыу-әрманларын жаны менен сезип, халқы менен қаны қатысып бирге жасады.

Бердақтың гүллан творчествосы мийнеткеш халыққа деген шексиз мухаббат хәм езиушилерге деген терең жек көриушилик сезимлери менен сууғарылған. Шайыр өз халқының бахытлы, бостан турмысқа жетилисетуғынлығына, оның келешегиниң жарқынлығына, хәк кеуилден исенди. Ол өзиниң гүллан өмирин халық иси ушын, ханлардың, байлардың, аталықлардың жауызлықларына қарсы гүреске бағышлады, шайыр адам өмириниң мақсет-мурадын мине усы гүрестен көрди.

Бердақтың демократиялық идеялары, оның терең мазмунлы хәм өткир сиясий мәниге ийе „Халық ушын“ қосығында әсиресе айқын көринди. Шайыр жасларды мийнеткешлердиң мәплери ушын гүресте өзлериниң күш-жигерин де, керек болса өмирин де аямауға шақырады, халық хұрметине миясар болыу ушын азамат жигиттен не талап етилетуғынлығын атама-ат атап көрсетеди.

Бердақтың творчествосы көп салалы творчество. Көп санлы лирикалық қосықлары менен бир қатарда ол бир неше ири поэмаларды да, соның ишинде тарийхий поэмаларды да дөретти. Оларды оқыған адамлардың көз алдынан мийнеткеш қарақалпақ халқының басынан өткен аш-әптадалықтағы аянышлы турмысының жанлы картиналары дизилисип өтеди. Оқыушы өзин шайыр менен бирге сол заманлардағы халық турмысына араласып жүргендей сезеди. Бердақтың поэзиясында қарақалпақ халқының экономикалық хәм социаллық турмыс шараятлары өзиниң айқын сәулелениуин тапқан.

Шайырдың қосықлары гуманизм хәм оптимизм идеялары менен сууғарылған. Бул қәсийетлер оның айырым шығармаларына ғана емес, ал тутасы менен барлық творчествосына тән.

Қарақалпақ халқының ауыр турмысын сүүретлей отырып, Бердақ ийшанлардың, моллалардың, аталықлардың, байлардың бет пердесин ашып таслап, әшкара етип, мийнеткешлердиң қуллықта жасәп, олардың

ар-намысының аяқ асты етилиўин ыызамластырып турған әдалатсыз жәмийетлик дүзимди критикаға алады. Ол барлық бәле-мәтердин түп-тамыры езиўшилер жүргизип атырған сиясатта екенин түсинди.

Өз халқының садық пәрзенти Бердақ залым ханларды хәм басқа да езиўшилерди жан-тәни менен жек көрип, оларды уўлы жыланларға, зәхәрли шаянларға теңеп, халыққа етип отырған зулымлықлары ушын оларға нәлет жаўдырды.

Бердақ жүзеки қудайдын қулшылығына садық берилген, динниң жолына өмирин пидә ететугынсымақ болып көринип, ис жүзинде халықты қара бетлик пенен алдап, қараңғы халықтың бары-жоғын сыпырып-сыйырып алыўшы руўханийлерди, әсиресе өткир критика астына алды.

Оқыўшылар жәмийетшилигине кеңнен мәлим, „Садық“ қосығында ол салық системасының хәдден тыс аўыр мусаллаты астында азап шегип атырған гедейлер турмысын қабырғасы қайысып ашыныўшылық пенен былай сүүретлейди:

Үйинде бар жетим баллар,
Тамақ. нан деп зар жыласар.
Көзден ағып қанлы жаслар.
Жүдә қийын болды салық.

Үстем ақсүйеклер класы Бердаққа гәзебин жайып қарсы шықты, ал руўханийлер шайырдын дәретпелерине кеўил қойған адамларды „қудайдын ғарғысына ушырайды“ деп жәриялады. Бундай қуўдалаўлардың нәтийжесинде Бердимурат өзиниң атын жасырып, шығармаларын „Бердақ“ деген әдебий лақап пенен дәретиўге мәжбүр болады.

Қандай аўыр қуўдалаўларға гриптар болмасын, шайыр өзи таңлап алған жолынан тайсалмады. Өзиниң халығына, халықтың оны қоллап-қуўатлайтуғынына хәм сүйип хұрметлейтуғынлығына исеними кәмил Бердақ залымлардың бет пердесин жулып таслап әшкара етип, езилген гедейлерди азатлық ушын гүреске көтерилиўге шақырыўды өзиниң тиккелей ўазыйпасы деп есаплады. Ол өзиниң хәўазын ең түпкирдеги халық массалары да еситип, шығармаларының халық арасында узақ жыллар жасайтуғынлығына беккем исенди.

Шайырдың „Балам“ қосығы, жас әўладларға ўәсият

болып еситиледи. Онда шайыр өзиниң пикиринше жасарды тәрбиялау жумысына тийкар болатуғын мораль-лик-этикалық принциптерди ортаға салады.

Бердақ творчествосының тағы бир әҳмиетли тәрпине—оның ҳаял-қызлардың азатлығы ушын ҳармай-талмай алып барған гүресине тоқтап өлпеўге болмайды. Уллы Октябрь Социалистик революциясына дейин қарақалпақ ҳаял-қызларының қалың малға сатылатуғын ҳеш қандай ҳуқыққа ийе емес гүң болып келгенлиги мәлим. Бердақ олардың мүшкилин жеңилетиўге умтылып, оларға жаны ашып, шәрияттың шырмаўына оралып жеңилип қалған қарақалпақ ҳаял-қызларында өзлериниң теңлиги ушын гүреске умтылыўшылық сезимин оятыўға ҳәрекет етти.

Бердақ шығармаларында ҳаял-қызлардың образлары айрықша нәзик жыллы сезимлер менен сүүретленген, оның ҳаял-қызлардан шыққан әдебий қаҳарманлары ақыл-парасатлылық, қайтпас жигерлилик, хош кеўиллилик, ер жүрекдиллик сыяқлы бәлент қәсийетлерге ийе адамлар.

Бердақтың терең мазмунлы поэмалары тарийхий көз-қарастан да дыққатқа ылайық. Шайыр сол замандағы қарақалпақ жәмийетиниң социаллық-сиясий турмысының ҳақыйқый реалистлик картинасын сүүретлеп берийге ерисе алған.

Шайырдың поэмаларының бири— „Шежире“ ге қарақалпақ халқының келип шығыўы ҳаққындағы аңыз сөзлер тийкар етип алынған. Поэмада бир қатар кемшиликлер менен қәте пикирлердиң де орын алғанына қарамастан, ол қарақалпақ халқының тарийхын изертлеў ушын материал сыпатында үлкен әҳмийетке ийе. Бердақ өз халқының тарийхий өтмишин системаластырып ислеп шығыўға ҳәрекет еткен тунғыш қарақалпақ болды.

Бердақтың тарийхий шығармаларының қатарына оның „Амангелди“ ҳәм „Айдос бий“ поэмалары да жатып, оларда қарақалпақ халқының көтерилислери туўралы сүүретленеди.

Бердақтың ең ири шығармасы болып табылатуғын „Ақмақ патша“ поэмасы әсиресе айрықша әҳмийетке ийе. Поэма ўақыяларға, эпизодларға бай, халықтың салт-санасы, күнделикли турмысы шебер сүүретленген. Өзиниң мазмунының тереңлиги ҳәм идеясының байлы-

ғы жағынан революцияға дейінгі қарақалпақ әдебиятында оған тең келетұғын шығарма жоқ. Оған Хорезм халықтарының турмысы тийкар етип алынған. Залым патшаның образын шайыр турмыстың өзинен алып сүүретлеген. Поэма жаўыз патша менен ханлардың зулымлықтарына қарсы, мийнеткеш халықтың азатлығы хәм ғәрезсизлиги ушын гүрестің жоқары идеялары менен, әдиллик, теңлик, адамгершилик идеялары менен суўғарылған.

Поэмада Бердақ дин, алла-тала, пайғамбар ҳаққында бир аўыз да айтпайды. Қаҳарманларының минез-қулқында ислам динине садық мусылмаяларға соншелли тән болып келетұғын пессимизмнің пассив түрде тәғдирдің басқа салғанына қайыл болыўшылықтың изи де көринбеди.

Ислам халық турмысының барлық қуўыс-қолтықларына дейин сиңисип барып жапаша жанлы нәрселердің басын көтертпей езип-женшип турған қара түнек заманда Бердақ прогрессив идеялардың жаршысы дәрежесине көтеріле алды.

Бердақтың шығармалары мийнеткеш халыққа түсинikli әпиўайы тил менен жазылған.

Шайырдың арзыў-әрманлары көзинин тирисинде иске аса алмады. Тек уллы Октябрь Социалистлик революциясынан кейин ғана қарақалпақ халқы уллы Ленин партиясының басшылығы астында өзиниң азатлық ҳаққындағы әсирлик әрманларына ересе алды. Езиўшиликтиң барлық формаларынан да биротала қутылып сиясый ҳуқыққа хәм миллий теңликке ийе болып бахытлы бостаншылық турмыста жасай баслады. Бердақтың бай поэзиялық мийрасы қарақалпақ мәдениятының алтын фойдынан орын алды.

1950-жыл.

Көрпекли карақалпақ шайыры хәм ойшылы Бердимурат Фарғабай улы (әдебий лақабы Бердақ. 1827—1900) дәслепки билимди дний мектеп-медреседе алған шығыс әдебиятының тарийхын жақсы билген. (Бердақ өзиниң көлеми 3 мың қатардан аслам болған ең баслы шығармасы „Ақмақ патша“ поэмасында өзин қоршаған дүньяның әдил қурылмағанлығы ҳаққында пикир жүргизеди. Бердақ—халық бақсысы, оның арзыў-әрманлары менен тилеклерин жырлаған шайыр, Бердақтың халық ҳаққындағы, поэзияның хәм шайырдың жәмийеттеги роли ҳаққындағы айтқан пикирлери айрықша дыққатқа ылайық.)

„История мировой филоссофии“ М., 4-том,

* * *

Бердақ творчествосы тек карақалпақ әдебиятында ғана емес, бәлким бизиң көп миллетли Ұатанымыз тарийхында үлкен орын ийелейди. Оның демократиялық идеялары халық данышпанлары арасынан өсип жетискен...

Қырғыздың Алатаўының шоққылары көп. Олардың биреўлери бийик болса, биреўлери оннан да бийик, халқымыз усы бәлент шоққыларды „туғ шоққы“ яғный „туў шоққысы“ деп атайды. Бердақ та көп миллетли туўысқан әдебиятының туў шоққысының бири.

Ш. Айтматов.

М. Нурмухамедов

Ўзбекистан ССР Илимлер академиясының академиги

БЕРДАҚ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ УЛЛЫ ШАЙЫРЫ

«Пушкин—рус халқы, Шевченко — украин халқы, Руставели — грузин халқы, Наўайы—өзбек халқы, Абай—қазақ халқы, Мақтымқулы—түркмен халықлары ушын қандай қәдирли болса, Бердақ та қарақалпақ халқы ушын сондай қәдирли. Бердақ—қарақалпақ классикалық әдебиятының шыңы.»

Бердақтың көп санлы лирикалық қосықлары менен поэмаларында қарақалпақ халқының XVIII—XIX әсирдеги социаллық өмири кеңнен сәўлеленген. Бердақ демократ шайыр сыпатында өз дәўириниң ўақыялары менен жәмийетлик қатнасын алдыңғы көз қарастан бахалады, өзиниң көркемлиги жоқары шығармаларында тенликти, гуманизмди, әдилликти хәм патриотизмди алға раўажландырады, езиўшилерди аяўсыз әшкаралды, мийнеткешлердиң мәпин қорғады, ханлар хәм патшаларға қарсы бас көтерген қахарманларды жырлады, солай етип, өзиниң прогрессив идеялары хәм жәмийетлик-сиясий көзқарасы менен өз заманынан әдеўир озып кетти.

* * *

Халықтың аянышлы өмири—Бердақ творчествосының тийкарғы темасы. Оның барлық шығармаларында халықтың аўыр жағдайлары хәм үстем класс ўәкиллерине жек көриўшилиги сүүретленеди.

Бардык казыўға азықсыз,
Жедик таякты жазықсыз.
Байлаўды турдык казықсыз,
Казыў ауыр болды быйыл.¹

„Быйыл“.

Бул қосық—Хийўа ханлығының реаль өмир ҳақындағы социал картина. Шайыр „Жаз келер ме“ атлы қосығында:

Тамағым жоқ ишерге,
Көлигим жоқ көшерге.
Төсегим жоқ төсерге,
Биз сорлыға жаз келер ме?.

—дейди.

Қосықтағы ҳәр бир қатар шайырдың өмирге талабы ҳәм жарлылардың бахытлы күн көриси ҳақында әрманы.

Халықтың езиўшилиги ҳақындағы шайырдың қыйналыўы оны өмирден түңилиўге, пессимизмге алып бармайды. Шайыр тек халық қайғысын сүүретлеў менен шекленбейди, ал халық қайғысының айыпкерлерин (бийлерди, диншилерди, ханларды, ҳәмелдарларды ҳәм т. б.) көрсетип береди, оларға нәлет айтады. Бердақ творчествосының идеялық активлиги де, ҳәдден тыс гражданлық өткирлиги де усында.

Бердақтың „Салық“ қосығы өткир социаллық шығарма, ол жасап турған ҳүкимге қарсы шығыў болып табылады. Шайыр ҳәр жылы көбейтилип, адам басына он тилладан салынуатуғын ханның салығын ашық түрде критикалайды, өзинен де жарлы Ерназарды қайғырады, кейин өзиниң ғәзебин салық төлеў қыйын болған адамларға емес, ал салық төлемегенлерге қаратады. Солай етип, шайыр салық сиясатының сырын ашады.

Былырғыдан быйыл жаман,
Қалай-қалай болды заман,
Ғәрип-қәсер қалмай аман,
Ои тилладап келди салық.

---

¹ Мысаллар— Бердақ (Таңламалы шығармалары, Нөхис, ККГИЗ, 1956) атлы китаптан алынды.

Гуманист шайыр, хәтте қанша ашыулы болса да,
жарлылардың тәғдирин ядтан шығармайды.

Маған хеш гәп, ешегим бар,
Сатып беремен бир базар,
Әттең жарлы аш Ерназар,
Оған қыйын болды салық.

Мүмкин шайырдың бул сөзлери ханға жетпеген шығар. Мүмкин, шайырдың узақтағы Арал бойларындағы наразылық үніне толы қосықлары ханның қулағына жетсе де, оған халықтың наразышылығы менен есапласыу керек болмаған шығар. Бул жерде, Бердақтың өмиринде үш мәртебе болған қарақалпақтардың ханға қарсы көтеріліслерин (1827-жылғы Айдос басшылығында, 1855—1856-жыллары Ерназар алакөз басшылығындағы, 1858—1859-жыллардағы Бозатау) есапқа алсақ, ханның халық наразышылығы менен есапласпауы да мүмкин емес шығар.

Тағы да бул ұақыялардың барлығы Бердақ поэзиясының руұхына, идеялық бағдарына тәсійир етпеуін мүмкин емес еді. Өз гезегинде Бердақтың дөретпелери, сөзсиз, мийнеткеш халықтың класслық хәм миллий сана-сезиминиң ояныуына тәсир етти. Бердақтың дөретпелериниң баслы жәмийетлик әҳмийети усыған да байланысly.

Бердақтың „Салық“ қосығы—бул өткен дәуір халқындағы батырлық пенен айтылған хәқыйқатлық хәм сезилиушилердин мәпин ашық қорғау.

Шайырдың батыл, прогрессив идеяларға толы қосықларының қатарына „Көринди“ қосығы жатады. Шайыр теңсизлик өмирдин адресине күшли образлы қатарлар менен нәлет айтады, ашлық, зорлық, әдилсизлик адамлардың хәм шайырдың көзине („бағы-хәрем, бақшаны—шеңгел“, „суұпы, ийшан, ахун және молланы—шайтан“, „жәллатларды, жауларды, аталық ханларды—шаян“, „кең дүньяны—бир пул“, „жердин бети—аядай“) болып көринеди.

Пикирлер батыл хәм аяусыз айтылған. Ондағы пикир өткирлиги соншелли, хәттеки, қосықтың ақырында шайыр өзине-өзи:

Ойлан Бердимурат, қысқарт сөзинди,
Қысқартпасаң топырақ басар жүзинди,

Залымлар көрсөтпөс баскан изинди,
Жамалың бир саат мийман көринди.

— дейди.

Бердактын „Көринди“ қосығы класслық гүресшең-лик руўхы менен, пикирдин өткирлиги менен, идеяның прогрессивлиги менен, қатарлардың образлығы менен, кекли интонациясы менен характерленеди.

Шайырдың „Болған емес“ қосығы:

Бул дүнья-дүнья болғалы,
Патша әдил болған емес.—

деп басланып, ол бул арқалы жәмийетлик өмирге тий-исли ең әҳмийетли көз-қарасын билдиреди:

Инағу бектиң баллары,
Бәрқулла жетти коллары,
Қыйсық болсада жоллары,
Хешуақ қарып-талған емес.

Шайыр байлардың бардамлы өмирине наразы бо-лады:

Биразлар аш, биразлар ток,
Ток адамның қайғысы жоқ.
Аш адамның уйқысы жоқ,
Оны тоқлар билген емес.

Тенсизлик жәмийетке, байларға, халықтың езили-ўине қарсы гүрес сезими бул қосықты өткирлестирди, жоқары шыңға шығарды. „Бул дүнья-дүнья болғалы, әрмансыз ашлар болмады“, „Болмады айтқан нийетим“, „Хеш ұақытта шошқа-шошқаны, азыўласып жарған емес“, „Бул дүньяның түри бетер, Қара думан қашан кетер“. „Иштеги қайғыў-жапаны, Жоқ қылар ұақ бол-ған емес“.

„Болған емес“ қосығында шайырдың өзиниң аяныш-лы тәғдирине көп орын берилген. Бирақ, бул аяныш-лы тәғдир аш жалғаш жарлылардың тәғдири. Солай етип, шайырдың өмиринен алынған жеке мотивлер улыўма халықлық тема менен, халықтың қайғысы хәм социаллық гүреси менен байланысады.

Бердаққа шекем хеш ким де оның дәрежесинде халықтың қайғысын жырлай алмады. Байлар, бийлер, ханлар, диншиллер хәм қакамап қыс, буларды Бердақ

халық қайғысының айыпкерлері деп есаплайды. Бірақ, оларды тек атап ғана қоймастан, өзінің кәжәрін оларға қарсы қаратады. Солай етип, Бердақтың көплеген қосықларының мазмунын—қайғының ашыуға өтиуі деп белгилеу мүмкін.

Шайырдың „Халық ушын“ атлы үлкен монолог қосығы—программалық шығармасы. Қосық оптимистлик пенен нәсият хәм кеңесіу формасында жазылып, ол жәмийеттеги адамның орны хәққында шайырдың тий-карғы көз қарасынан турады.

Жигит болсаң, арысландай тууылған,
Хызмет еткід, удайына халық ушын.

Хадал мийнет, халықты сүйуі, Ұатан, ар-намыс, халықтың аүйр турмысының себепкерлері, әдилсизлик, қонақшыллық, шайырлық хәм т. б. хәққында сөз ети-леді. Бірақ, Бердақтың барлық шығармаларындағы халыққа хызмет етиу идеясы орайлық планда турады. Бул идея бүгинги күни бизиң дәуиримиздиң мәпине де актуаль хызмет етеді. Айырмашылығы, тек бизиң заманымыздың—Бердақтың әрманы болғанлығында. Сонлықтан ол өз заманына нәлет айтып, қосықты мынадай қайғылы қатарлар менен тамамлайды:

Атым Бердимурат, мен хәқтың қулы,
Сахрада сайраған сары бүлбили,
Он гүлинен ашылмаған бир гүли,
Дегенине жете алмады халық ушын.

Бул қосықтан елс бирнеше әулад үйренеди. Бул қосық пенен „Жақсырақ“ қосығы да идеялық үнлесикке ийе. Қосық йошлы руу х пенен кууанышлы басланады, бул йошлы қатарлар өмирде жақсы нәрселер бар екенлигин хабарлайды. Олардың арасында мынадай пикирлер бар:

Жумыс исле, тууылған соң ел ушын,
Жаныңды аяма елде ер ушын.

Хадал мийнет хәққында шайырдың айтқан ең бахалы пикири де усы қосығында:

Дизенди сызлатып, мийнетин шегип,
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ.

Бул пикирди тек Бердақтың образлы поэтикалық тили менен ғана беріу мүмкин, бул қатарлардың тәсіршеңлиги хәм идеялық-эстетикалық қуны жүдә күшли.

Соңынан Бердақ жағымлы ислерди баянлаудан атқа минерлерди қатты әшкаралауға өтеди.

Кейин шайырдың өзиниң басынан өткен бир қатар жанға тийетуғын үстем класс ўәкиллериниң ислеген иси қосыққа киреди:

Бир ақшам айттырып, урды жазықсыз,
Не шара, байлаулы турмыз қазықсыз,
Қарақалпақ күниң өтти жарықсыз,
Бул өткен өмирден зипдан жақсырақ.

Солай етип, „Жақсырақ“ қосығында шайыр әпи-ұайы унамлы ислерди нәсиятлаудан жәмийетлик пикирлерге, жағымлы нәсиятлардан ашыулы әшкаралауға өтеди.

Қосықтың ең соңғы төрт қатарында қайғы хәм оптимизм ажыралмас байланысқа түседі:

Бердимурат айтар көреалмай жақты,
Өлип кетер болды ашылмай бахты,
Бердимурат—халықты, халық—Бердақты,
Жалғзындай көрер жаннан жақсырақ.

Бердақтың көплеген шығармаларында философиялық ойлардың ушырасуына қарамастан, оның усы мәселеге тиккелей бағдарланған пикирлеу қосықлары, ойлау қосықлары бар. „Излер едим“ қосығында Бердаққа тән болмаған сабырлылық пенен шайыр өзиниң қайғысын, бахытсыз өмириниң жағдайларын баянлайды хәм бәрқулла өз халқына бахыт ізлеуге таяр екенлигин айтады,

Шад қылыуға елатымды,
Бахыт жолын излер едим.

Шайыр өз халқына бахыт тапса оны Ургенчтен,
Бухарадан, Түркстаннан, Индиядан, Сириядан,
Дағыстаннан, Россиядан ізлеуге тайын:

Ақыллы кәмал, илими зор
Билими ел болмайды хор,

Бердақ рус халқын ұсылай бақалайды.

„Заманда“ қосығында Бердақ „Қоллардың, шешен тілдердің байланғанын“, „Мәхмин құллардың¹ нансыз телмиріп отырғанын“ қайғырады. Жылдан жылға жарлылардың жағдайы ауырласып „қараңғы қаппаған қайғылы заманда, байлар—қасқыр—түлкі; халық-қозы екенін“ айтып береді.

„Сөзинін басы шаппаттай нан болған, аяғына бір жақсы мәси киймеген“ шайыр, бахыттан бас тартып жасағысы келмейді. Шайыр „Өлсем сөзім қалар, айттып кетейін“,—дейді.

„Ауыр турмыстан қутылыу жолын ізлеген Бердақ „Пана бер“, „Бер енди“ қосықтарында қудайға да жалбарынады. Бірақ, бұл қосықтарында да шайыр қудайдың жарлы бедесін қорлап қойғанлығын айтады. Жарлылардың пайына тийген бахытсыз өмірге нәлет жаудырады. „Пана бер“ қосығында жәдігөй молдалар қаққында айтса, „Бер енди“ қосығында қудайдан жәрдемді жарлыларға беріуін өтінеді.

Бұл қосықтар шайырдың қартайып, суыпы болған жыллары қыйыншылыққа ұшырағанынан жазылған. Бірақ, шайырдың бұндай қудайдан жәрдем сораған қосықтары жүде аз. Суыпы болса да өзінің хәм өзіне ұсағанлардың турмысында өзгеріс болмауы шайырды „қудайдың жарылқауына“ гүманланып қарауға алып келген.

Ол „Бермеди“ қосығында „теңіз балығын бермесе“, „Алла нәзер салса бизге, көз жасты неге көрмеди“, деп жазады. Ол тап ұсы пикирін „Өмирим“ қосығында „Айтқанымды хак қылмады, әуере болған күнлерим“ деп қайғы пушайманлық пенен жазған еді. Булардың барлығы—Бердақ творчествосының баслы прогрессив идеяларды ийелеуінде (халық батырларын жырлау, бахытлы келешекке исениу, үстем класс ұәкиллери менен диншиллерди әшкаралау хәм т. б.) оның жәмийетлик сиясий көз қарасында баслы орынды қудай емес халыққа бахыт әкелиуши батырлар мийнеткеш

---

¹ Хийуа хаплығында қуллық 1873-жылға шөкем сақлапды. (автор).

адамларға исеним ийелегенин көрсетеди. Сонлықтаңда, жсқарыда аталған қосықларында белгиленгениңдей, шайыр халықтың тәрeпiнде.

Егер Бердақтың динге қатнасына нәзер жиберсек, ол түп тийкарынан динди сапластырыўдың тәрeптары болған жоқ, бирақ, динди де жарлышылықтан хәм езиўшиликтен қутылыўдың жолы және оны халық бахытының гилти деп те санамады. Бердақ диншиллердин надурьс ислери хәм жәдигөйликлери, „халықтың қанын сорьғаны“ ушын олардың намысына тийди хәм масқаралады.

«Бердақ творчествосының ең бир характерли өзгешелиги—өз дәўириниң класслық бөлиниўшилигин турақлы хәм исенимли белгилеўинде, бәрқулла және хәмме ўақыт жарлылар менен байларды, жарлылардың аянышлы өмирин хәм үстем класс ўәкиллери менен атқаминерлердин әдилсизлигин дурыс белгилеўинде көринеди.»

Мәселен, кишкене ғана „Тойда“ қосығында тема онша социаллық еместей болып көринеди. Бирақ, Бердақты шады-қуррам тойдың ўақыялары қызықтырмайды. Қосық өзиниң қуўанышлы тойы күни де жарлыларды жалшытпаған, байлардан айырып қараған тойдың ийеси Кулман байға нәлет айтыў менен тамамланады.¹

«Сықмар екен» қосығында шайыр жақын-жырақтан қонақ шақырып, онбес аўара гөшсиз табак тартып той берген Әлимбай хәққында сөз етеди. Шайыр қосығын сөз қылар деп „Бердимуратты, тойға шақырмаған екен“ деп тамамлайды. Көрип отырғанымыздай шайыр шақырылмаса да, оның сөзи халыққа тарайды.»

Бердақ творчествосында социаллық мотивлер лиризмге үстемлик егип келеди, сонлықтан ол хаял-қызлар темасына дыққат аўдармаўы мүмкин емес еди. Бердақ қосықларының темасы—мухаббат хәм қызлардың сулыўлығы емес, ал хаял-қызлардың социаллық жағдайы.

Булар келинниң сүймеген ериниң үйиндеги аўыр

---

¹ Бир қатар авторлар (Б. Исмайллов, А. Каримов) „Тойда“ қосығын Күнхожаның шығармасы деп есаплады. („Әмиўдәрья“, 1977. № 7. 114-бет) бирақ бул пикир еле толық мақулланған да, бийкарланған да жоқ (автор).

турмысын („Келин“) сүүретлеуинде, ғарры байға сатылған жас қыздың теңсизлик некесин критикалауында („Көрдим“), шайырдың қызларды өз теңине қосыуға үгітлеуинде („Ойланба“) көринеди.

Кыз-жауанлар ершин дәуран сүрмеді,
Шағлап күлип теңи менен жүрмеді,
Шәрият деп оларға жолды бермеді,
Қараңғы қаплаган қайғы заманда.

*Әдеп-икрамлықты нәсиятлау Шығыстың көплеген шайырларының творчествосына тән, бұл Бердақ творчествосынан да кең орын алады. Шайырдың дидактикалық қосықтары бәринен бетер белгили бир адамларға, баласына, ауылласы болған жас жигитке қаратылғандай болып көринеди. Бұл сылтау, шынында, Бердақтың нәсиятлары барлық Бердақты билетуғын яки билмейтуғын келешектеги жасларға қаратылған?

Бердақтың дидактикалық қосықтары—бул шайырдың тәрбия, әдеп-икрамлылық, нәсият тарауында көз қарасының улыўма жуўмағы.

«Бердақтың ең жақсы нәсият қосықлары: „Балам“, „Надан болма“, „Билгейсиз“, „Қашан рахатланадурсақ“, „Халық ушын“ хәм т. б!»

Мийнет—Бердақ шығармаларының турақлы темасы.

Бердақ творчествосында юмор жоқ есабы. Шайырдың көрген азаптары хәм ызасы юмор, хәзил дөретуіге мүмкиншилик бермеді, оларды өткір лирикаға айландырып жиберди. Сонлықтан хәттеки темасы бойынша хәзилрек, „Алты қыз“, „Хожам“, қосықлары да социаллық мотивлерди ийелейди.

«Бердақ шығармаларының тили хәммеге түсиникли. Онда өткен дәуірдеги көплеген түрк тиллес шайырларда ушырасатуғын араб, фарсы тилинің элементери жоқтың қасында. Бул хәкқында шайырдың өзи:

Өзим әмий, тилим түрки
Жоқты арап, фарсым мениң!

деген еди,

Творчествосының усы қәсийети менен ол өзинен

¹ „Әмиўдәрья“, 1977, №3, 107-бет.

буринғы (Әжинияз) хәм өзинен сонғы (Аяпберген) шайырлардан ажыралып турады.

Бердақтың поэтикалық тилинин өз дәуириндеги сөйлеу тилине жақынылығы оның творчествосының еңбаслы өзгешелиги:

-Оның көплеген қатарлары нақыл-мақалларға, ушқыр сөзлерге айланды:

Болыс болсаң адам жер ен,
Абырай ақсақал болғаның¹ ✓

(„Әдил қалмақ“)

Шайырдың көплеген қосықлары нама менен хәзирде айтылады. („Халық ушын“, „Қашан рахатланадурсаң“, „Алты қыз“ хәм т. б.).

Бердақ жәмийсте шайырдың орны ҳаққында арнаулы ҳеш нәрсе жазбаса да, гейпара үзинди пикирлеринен оның бул мәселеге дыққат аударғанын биләйге болады.

Бердақ Фарғабай улы өзиниң творчествосы менен көркем сөз ийесине үлги. Буинан басқа, оның „шайыр едим көзим көргенин жаздым“, „Сахрада сайраған сары бүлбили“ („Халық ушын“) „Бердимурат—халықты, халық—Бердақты, жалғызындай көрер жаннан жақсырақ“ („Жақсырақ“), деп өзиниң творчествосы ҳаққында айтса, гейпара қосықларында „Шайырлар қәлем алғалы, хатқа тууыры салған емес“ („Болған емес“) деп өзиниң өкинишин, „Болмады айтқан нийетим“ деп өз күйинишин, гейпара қосықларында „мен өлмеспен сөзим жүрер бәрхәма“, „Өлсем сөзим қалар айтып кетейин“ („Заманда“), „Өлсең қәдирленер сөзиң“ („Өмирим“), „Өлмес мениң шайырлығым“ („Мениң“), „Сөйле тилим, ашылмаса да бир гүлим“ („Гүлна бер“), „Сөзим емес, ол дур өзим“ („Ақмақ патша“) хәм т. б. Науайыны, Фызулуйды, Мақтумқулыны, Андалипти, Жийреншени, Күнхожаны, Әжиниязды т. б. мақтауы шайырдың халықсыз болмаитуғының, оннан ажыралған „таза шайыр“ жоқ екенлигин

¹ Бердақ. Тақдамалы шығармаларының жыйнағы, ККГИЗ, 1950, 186-бет.

түсингенин билдиреди. Халық пенен бирге халық ушын жасаў, кыйыншылыққа ушыраў ҳәм гүресий Бердақтың түсинигиниң идеалы, оның өзиниң творчествосы бурында ҳәм ҳәзирде усының мысалы.

* * *

Бердақтың творчествосының әҳмийетли бөлегин оның тарийхий социаллық темаларда жазылған поэмалары курайды. Қарақалпақ әдебиятында оған шекем ҳеш кимде бундай көп санлы поэмаларды дөретип, олар да өз дәуириниң социаллық проблемаларын бундай дәрежеде күшли аша алған жоқ.

Халық қаҳарманлары идеясы Бердақтың „Амангелди“, „Ерназар бий“, „Айдос баба“ поэмаларында өзиниң раўажланыўына ериседи.

Көлеми онша үлкен емес „Амангелди“ поэмасында Бердақ карақалпақлардың үлкен бөлеги Түркстанда, Сырдәрьяның аяғында жасаған ўақыттағы Қарақалпақ-Қоқанд қатнастарының бир қатар фактлерине (XVII—XVIII әсирлер), узақ тарийхий ўақыяларға дыққат аўдарады.

Поэмада Сырдәрьяның аяғына жайласқан Түркстан карақалпақларының басшысы Асанның карақалпақ қызларын сарайға жыйнаў ҳаққыдағы Қоқанд ханының буйрығына бағынбағанлығы айтылады. Асанның буйрықтан үзил-кесил бас тартыўы ҳәм хан менен бәслесиўи оның өлимини алып келеди ҳәм оны дарға асады. Батыр жигит Амангелди Асанның қанын алыў ушын Қоқанд ханының геллесин алады. Буннан кейин шайыр Амангелдиниң батырлықларын тәриплейди.

Бердақтың идеясы түсиникли. Бирақ шайыр буның менен шекленбей, өз заманластарына былай дейди:

Амангелдидей болмаға
Барып ханнан хан алмаға,
Гелле кесип жан алмаға,
Қай бириниң шамаң келди.

Критикалық сораў бул тек шайырдың жуўабы ғана емес, ал талабы да. Бердақ өз халқы тарийхының қаҳарманлық бетлерин қалай жаңғыртса да, өткендеги бул халық батырларын өз заманластарына үлги етип қояды.

“Айдос баба” поэмасының сюжети—қарақалпақлардың бас бийі Айдостың жыйнаған салықты бөлісіңдегі хан хәмелдарлары менен тартысы. Айдосқа салықтың төрттен бирін бергиси келеді. Айдос ханның дәслепки ұәдеси бойынша жартысын талап етеді. Мәхрем қарсы болады. Айдос қолына қылыш алып өз пайын алыуға ериседі. Бул ушын оны хан жек көреді, ақыры Айдостың өлимине алып келеді.

Бердак бул ұақыға өзинің бақасын бермейді. Бирак, Айдос ханның хәмири менен қарақалпақлардан салық жыйнаса да, оның Хийұа ханына қарсы хәрекетлери қалайда Бердакқа унаған. Сонлықтан, Бердак бақа беріуде әдеттен тыс шекленип, тек усы ұақыяны баянлаған, оны Айдостың Хийұа ханына бағынбағанлығы қызықтырған.

Оның „Шежире“ шығармасының кейнин де Айдос хәкқында, оның ХІХ әсирдің басында қарақалпақлардың Хийұа ханлығына бағынуыдағы тийгизген кесири хәкқында әдеуір айтылған.

Егер Бердак Айдостың хәрекетин хәм жеке адамгершилигин бақалауда сабырлылық етсе, 1855—1856-жыллардағы Хийұа ханлығына қарсы көтерилистің басшысы Ерназар Алакөзди бақалауда шайыр өзинің еркине хәм ойына рухсат береді. Оған шайырдың „Ерназар бий“ поэмасы арналған.

Бердақтың поэмасы—бул көтерилистің тарийхы емес, шайыр бул ұақыяны баянламайды. Ол тек Ерназар менен ханның ортасында келиспеушиликтің келип шығыуын айтады хәм Ерназардың жеке қахарманлық хәрекетлерин анық көрсетти.

Шайырды идеал халық қахарманы қызықтырған. Сонлықтан, Бердак өз дәуирине сондай зәрүр болған қахарманлықтың түсиникли идеясын избе-из айтыудан бас тартпаған, усылай сүүретлеу керек деп ойлаған.

Шайырдың сүйиушилиги пүткіллей Ерназарға қаратылған. Оны „Қарақалпақ халқының ағасы“ деп атайды, оның хәтте ханнн бийлигин беріуди сорағандағы муңаймауына хәм бас иймеуине таң қалады.

Қарақалпақ тилегенде,
Тилетпеди Ерназар бий.

Ерназардың барлық хәрекетлери: метер менен тар-

тысы, камақтан қашыуы, хан адамларын жазалауы— хәммеси шайырдың тилекдеслиги менен баянланған.

Шайыр көтерилистің ең соңғы күнлеринде де берилмеген Ерназардың турақлылығына хәм мәртлигине таң қалады.

Мени хеш ким тилемесин,
Жалынып сорап жүрмесин,
Мен өлгенде жыламасын,—
Деди арыслан Ерназар бий.

Бердақ Ерназардың „залым бийлердин қылығына, аўыз бирлигиниң жоқлығына“ шыдамағанлығын айтады. Ол Ерназардың өлимине қыйналып:

Горуғлы бектей ер еди,
Қатарда қоса нар еди,
Толы журтка дәркар еди,
Шейит өлди Ерназар бий.

— дейди.

Идеялық-көркемлиги хәм көлеми жағынан Бердақтың ең әҳмийетли шығармаларының бири „Ақмақ патша“ поэмасы.¹

„Ақмақ патша“ революцияға шекемгі қарақалпақ әдебиятының ең жақсы шығармасы, оның шынларының бири. Оған тек ғана әдебиет тарийхын изертлеушілер ғана емес, философларда, педагогларда, тарийхшыларда, дилмашлар да хәм т. б. дыққат аудармақта.

Бул поэма хәққында кандидатлық диссертация жазылған (А. Муртазаев). Жақында бул өлмес шығарманың және бир нускасы табылды².

Поэмада баянланған ўақыя әййем заманлары биймәлим бир патшалықта болып өткендей. Шын мәнисипде көбиси Бердақтың өзи жасаған дәўирдеги хәқыйқатлыққа дурыс келеди. Мәселен, Хийўаның барлық ханлары да сарай салдырды хәм территориясынан мәжбүрий әкелинген (жекке сийрек өзиниң ямаса ата-аналарының қайылшылығы менен келген) қызларға толтырды. Ханға қарсы тап көтерилиске айлана жазлаған

¹Бир қатар әдебиетшылар бул шығарманы қосық пенен жазылған роман деп те атайды.

²Бердақ. Таңламалы шығармалары. Нөвис, „Қарақалпақстан“ баспасы. 1977. Поэманың Узақ Раметуллаев тапсырған жаңа нускасы.

наразышылықтың себептері қарақалпақ қызларының хан сарайына жыйнауы болды („Амангелди“ ниң мазмунына еске алайық). Тарихтан ханның тәуіби өзінің ханына ол венериялық ауырыу менен ауырғанда жас қызлар менен ушырасуыды емге бұйырғаны мәлім. Ханның халыққа ислеген жауызлықтары, поэманың қахарманларының өмірі (ғарры балықшының, Гүлимнің сарай тутқындарының, Зәриудің хәм т. б.) тап турмыс шынайлығынан алынғандай.

Сонлықтан, поэма шайырдың, жасаған дәуірінің, реаль картинасы. Өткен дәуір ұақыясына сүйеніу, бизиңше, бул шайырдың өз дәуірінің жауыз басқарушыларын бармағы менен көрсете алмауынан пайда болған усылы.

Поэманың прологында шайыр, адамлардың айтыуына қарағанда, көп жауызлықлар болған, халық апатқа ушырап посқан, жас жанлар қыйылған хәм жауызлардан халықтың өшин алыушылар да болған екен дейди. Оннан кейин көп ғаррылардан өзлерінің ауыр өмірі хәққында айтқан сөзлерин тыңлағанын, бир гөне қол жазба хәм өзінің жеке өмир тәжірийбесин бул дәстанды жазуға себепкер болғанын айтады. Кейин, елиу жасында өзінің жалғыз қойын сатып жеп жазғанын мәлім етеди.

Прологтың ақырында шайыр өзінің белгили сөзин билдирип:

Сөзим емес—ол дүр өзим.

Қәдіримди халық билер,
Халық билемесе балық билер,
Өлмеген сөзимди көрер,
Хәм қәдірлер қолына услап.

Поэманың баслы қахарманы—хан сарайына тутқына түскен қыз Гүлим. Биз оның әкесине балық аулауға жәрдемлескениң, еле он жасында өлген анасының орнына үй машқаласын көтергенин, әкеси соқыр болғанда, оның да жұмыстарын ислегенин көреміз. Мийнеткеш қыз бәркулла хұрметке сазуар болады.

Гүлим балта менен өзінің намысын, ылашығын хәм әкесин қорғағанда оған сүйиушилик оянады. Бул жерде ол өзінің ертедеги апаларының—„Қырқ қыз“ дәстанының қахарманларының исине садық сиңлиси

сыпатында көрinedи). Гүлмнің жәлатларға қарсы кишкеге гүресін сүүретлейтуғын бул картина—кыздың характерин ашыұдың шарықлау шыцы. Бул тек ғана эпийайы баянлау арқалы емес, ал поэманың персонажларының хәрекетиниң диалектикалық қатнасы арқалы берилеи.

Гүлмнің турақлылығы хәм қайсарлығы хан менен ушырасыу ұактында ашылады, бирақ физикалық күштиң басымлығы оны ханның хаялы болыуға мәжбүр етеди.

Поэманың екнши бөлиминде Гүлим хәрекет етиуши қахарманлардың арасынан екнши планға шыгып кетеди. Бирақ, Бердақ тәрeпинен сүүретлеудин, өзи—Гүлим зорлықтың курбаны, ерлик пенен әдеплиликтин мысалы болғанлығын түсиндиреди.

Патшаның ақмақшылығы тек усы қахарманның өзи не тийислидей етип көрсетилген (бул усыл хәм ұақыяның өткен ұакытқа сүйениуи, бизилше, Бердақтың ээоплық усылы¹, шынында ақмақ патша—XVIII—XIX эсирдеги Орта Азиядағы басқарыушылардың улыұмаластырылған образы. Сонлықтан, шайыр „эдиллик жок патша-ханда“ дейди.

Пушкин өз дәуириниң талабы бойынша Пугачевты талаушы (үстемликтн ийелеушилерднң ашыұын келтирмеуди ойлады) деп атады, бирақ, бул оған Пугачевтың хәм дийханлар урысының тарийхын жазыуға кесент етпеди.

Поэмада Зәриу—сарайдағылардың өтинишлерин орнлаушы. Оның кулақ мурнының кесилиуи хәм жер астындағы сарайда тәрбияшы болыуы, халықтан шыққан эпийайы адамлардың адамгершилигин көрсетеди. Тағдирднң бирлиги—шайырдың ханның барлық хаялларын бириктириудеги тийкарғы күш. Сарайдағы өмирди сүүретлеген жери поэманың ең жақсы көркем беллерин дүзеди.

Гүлмнің атасының образы ғарры балықшы хәм мийнет адамы сыпатында шайырдың сүйиушилиги менен жасалған.

Биз ханның ойнасы және хаялы болыуға көнбеген зиндандағы он үш жасар қыздың батырлығын хәм тураклылығын куұатлаймыз.

¹ (Ээопов язык)—ээоп усылы —Ээоп әйнемги грек жазыушысы.

Булардың барлығы—мийнеткеш халықтың ұәкил-лери. Бердақ олардың образы арқалы халықты зуым-ларға қарсы қояды.

Бердақ өлим жазасына буйырылған жигитлердің мәртлігін үлкен ықлас пенен баянлайды, олардың хәрекетине өзіннің сүйиұшилигін жасырмайды, поэманың изинде ақмақ патшаны солардың қолынан өлтиреді. Бердақтың бул позициясы, тутқын жигитлердің образы менен хәрекетинің толық болмауына қарамастан, белгили әқмийетке ийе. Бул пикирдің әқмийети сонда. Бердақ езилиұшилерди ақмақ патшаларды жоқ етиұ арқалы еркин хәм бахытлы өмирге жетисиұ мүмкин деген ойға келеди. Бул—Бердақтың өмирге көз қарасының көп қырлы жарқыраған маржан тасларының бири.

Поэмада көлем бирлигинің сәйкес емеслиги бар: бирқатар образлар хәм ұақыялар толық, ширели сүүретленсе, бир қатарларының тек аты аталып кеткен. Буның себеби хәққында тек ойлап көриұ мүмкин. Бирақ, поэманың ақыры халықтан шыққан батырлардың зуым ханды өлтириұи хәм жақсы өмирдің арқаұын хабарлаұи менен қымбатлы.

Бул Бердақтың жәмийетлик-сиясий көз қарасының ел прогрессив тәрепин характерлейтуғын жүдә әқмийетли идея.

Шайыр поэмасының ханға қарсы бағдары жүдә айқын. Бул шайырға кәуипсиз де болмады. Бирақ, егер Бердақтың заманындағы ханға қарсы, 1827, 1855—1856-1858—1859-жыллардағы избе-из көтерилислерди есапқа алсақ; онда халық хәқимдарлығын көркем сөздин жәрдеми менен сынаұға толық мүмкиншилик болғанлығын түсинуұ мүмкин. Соған қосымша шайырдың туұылған жери 1873-жылдан Хийұа ханының территориясынан бөлинип, Россияның қол астына (Әмиұдәрьяның оң жағасы) өтті. Бул да шайырға тәсийир еткен болыұи керек. Ханға қарсы шығыұлар (хәрекет етиұ, әшкаралаұ, наразылық хәм т. б.) ушын бас алынған. Бирақ, шынында да булардың хеш қайсысы ханның хәм оның хәмелдарларының сиясатына қарсы халықтың наразышылығының тамырын жулып таслай алмады. Ал Бердақ болса қорқақ адамлардан болмаған.

Шайырдың бирқатар көркемлеұи қуралларын қолланыұи хәм усыллары дыққатты өзине аұдарады: Бир-

иншиден: поэманың кириснү бөлими идеялык эҳмиетке ийе. Онан кейин Гүлимнің түси (түсинде оның мойнына кара жылан оралады, бирканша ўақыттан кейин ханның жасаўыллары келеди); кумса Зэрнүдин қосығы, оның аўыр тәғдирин ҳаққында әңгиме; поэманың сюжетиниң қызыклығы: тилиниң ҳәм қосық қурылысының ҳәммеге түсиниклиги; жер астындағы сарайдағы Зериў менен қыздың, қыз бенен Күннің (жана вариантында) арасындағы образлы диалоглар ҳәм т. б.

Бирақ, поэмада бир қатар образлар ақырына шекем раўажландырылмаған (Гүлим), бирқатар персонажлар тек атап өтилген (еки тутқын жигит), сюжеттиң тийкары менен көлеминиң ортасында сәйкес емеслик ушырасады, гейде ўақыялар үстиртин (поэманың ақыры) баянланған.

Усыған қарамастан Бердақтың „Ақмақ патша“ поэмасы өзиниң жоқары идеялылығы менен, онда сәулеленген идеяның прогрессивлиги менен, хан өмирин критикалаў ҳәм халық гүресин куўатлаўы менен қарақалпақ классикалық әдебиятының ең уллы шығармасы.

Бердақтың „Шежиреси“—бул қосық пенен баянланған тарийхый жылнама. Бул жерде Бердақ ҳәм шайыр ҳәм илимпаз. Оны усы мәселеге байланыслы биринши қарақалпақ тарийхшысы деп атайды.

Бул поэма— қысқаша эпикалық тарийхый жылнама, руўлардың, қәўимлердиң, Орта Азия халықларының олардың атларының келип шығуы ҳаққындағы жазба дәреклер, аўызша аңызлар тийкарында айтылған әңгиме.

Поэмада тек қарақалпақлардың тарийхы ҳаққында ғана емес, ал өзбек, түркмен, қазақ халықларының тарийхына да тийисли бақалы ҳәм қызыклы пикирлер айтылған, қытай, монгол, иран халықларының тарийхы бойынша да бирқатар мағлыўматлар сақланған.

Әлбетте, Бердақтың „Шежире“син ҳәзир Орта Азия халықларының (хәттеки тек қарақалпақлардың да) толық тарийхы деп есаплаўға болмайды, себеби, ол өткен дәуирдин барлық ўақыяларын өз ишине ала алмайды, бир қатар мағлыўматлар дәл емес ярым легендалық дәреклерден алынады ҳәм т. б. Бирақ, Бердақтың „Шежире“си (хәттеки гүмансыз)—жүдә бақалы ҳәм қызық тарийхый этнографиялық дерек, оған хәр қыйлы тараўдағы илимпазлардың бир неше әўладылыққат аўдарды ҳәм аўдара береді.

Мәселен, Алтын Орда құлағаннан кейін қарақалпақ халқының пайда болыуы, уранлардың мәселен: қыят (Арыұхан), мүйтен (Ақ шолпан) келип шығыуы, қарақалпақ рууларының келип шығыуы, Хийұа ханы менен Айдос бийдің өз-ара қатнасы, қарақалпақлардың Түркстаннан Әмиўдәрьяның аяғына келиуі хәм т. б. ҳаққындағы мағлыұматлар ҳәзирги тарийх илиминиң дәлиллеўдери менен сәйкес келеди.

Солай етип, „Шежире“ тарийхий поэма-жылнамасы бул—Бердақтың баҳасыз энциклопедиялық билимге ийе болғанлығынан дәрек беретугың көркем-тарийхий документ.

„Шежире“—оның көркемлигиниң жоқарылығын айтпағанның өзинде, Бердақтың биринши қарақалпақ тарийхшы-илимпазы деп санаўға мүмкиншилик береди. Бул шығармаға көплеген ҳәзирги илимпазлар (С. П. Толстовтан баслап жас тарийхшыларға шекем) дыққат аўдарады, шайырдың творчествосындағы тарийхий дәреклер ҳаққында изертлеў ислерин алып барды (М. Тилеўмуратов).

* * *

Бердақтың творчестволық мийрасының әҳмийети миллий шегарамыздан әдеўир алысқа таралып кетти. Шайыр мудама қорғаған мийнеткеш халықтың мәли, әдиллик идеясы, адамгершилик, қаҳарманлық, социаллық теңсизликти, езиўшиликти хәм зулымлықты критикалаў барлық прогрессив адамзатқа тийисли. Сонлықтан, шайырдың қосықлары қай жерде мийнеткеш халықтың бахыты ушын гүрес болса, сол жерден эзиниң ҳақыйқый қуўатлаўын тапты хәм таба береди.

Бердақ творчествосының характерли белгилери—халықтың аўыр өмирин инанымлы сўўретлеў, езиўшилерди аяўсыз әшкаралаў, бахытлы келешекти әрман етиў. Бердақ шығармаларында темалардың кеңлиги хәм ҳәр қыйлылығы, халық тилиниң байлығы хәм образлылығы, қосықларда поэтикалық форманың жетилисиўи, ал ең баслысы—идеялық мазмунының тереңлиги, халықлық, демократиялық, ҳақыйқатлық хәм адамгершилик шайырдың гражданлық батырлығына қосылып, барлығы—оның дәретпелерин мәңги өмир сүриўге алып келди. Шайырдың „Ақмақ патша“, „Ха-

лык ушын“, „Жақсырақ“, „Салық“, „Көрдим“, „Болған емес“, „Жаз келер ме“ қусаған шығармалары қарақалпақ поэзиясының маржанына айланды.

↳ Бердақ творчествосы өзінің жоқары идеялылығы бойынша да, шығармаларының саны бойынша да, оның өмірди кеңнен сүүретлеуі бойынша да жанрдың көп түрлілігі бойынша да өзіне шекемгі хәм өзінен кейінгі көп шайырлардан зыят турады.)

Бәрхамма халқына жақсылық тилеген патриот шайыр сөздің кең хәм хәзіргі мәнісі бойынша да уллы интернационалист болды. Оның дослары—рууына, қәуіміне, ата-тегіне қарамастан, тек езилген жарлы. Оның хұрметлеуші шайырлары менен ойшыллары Аристотель, Платон, Науайы, Физулы, Фирдауси, Бедил, Махтумкулы, Андалип хәм қарақалпақ шайырлары Күнхожа менен Әжибияз.

Оның өзінің хәм поэзиясының интернационаллық характери хәққында (ол ўақытта ушыраса бермейтуғын) бир қызық факт бар. Өтеш шайыр оның намазына хәр қыйлы халықлардың ўәкиллери жыйналғанын тастыйықлайды.¹

„Ол өлгенде қазақ, өзбек те келди
Бар ма деп ойлады орыс, ноғайдан“.²

Бердақ өзінің поэтикалық ойларынан, өмірге бахарларынан үлкен философиялық пикирлеулерге шекем өсти.

Ол „Ақыбет“ қосығында:

Халықтың халы не кешер,
Тағдийрин кимлер шешер?

—деген сораўды қояды. Тек жалғыз қудайға исене ме? Жоқ. Хәттеки, ол қудайға жалбарынған қосығында да оған исенбейди. Гейде Бердақ әдил басшыларды әрман етеди. („Әдил ерлер маған керек“, „Әдил патша келер ме екен“). Бирақ, шайыр көбірек мына сөзлерди айтты:

¹Өтеш Алшынбай улы. Тааламазы шығармалары. ҚҚМБ, Нөкис, 1962. 10—142-бетлер.

²Ноғай дегени—татарлар, орыс дегени—жергиликли Урал казаклары болыуы керек.(М. Н.)

Адамды адам демесе,
Адамзат қадирин билмесе,
Жылағанларды көрмесе,
Оны әдил деп ким айтар

(„Ким айтар“).

Бұл дүнья дүнья болғалы,
Патша әдил болған емес..

(„Болған емес“).

„Әдалат жоқ бегу-патша ханларда“

(„Көринди“).

„Шахзадалар, бегиў-беглер, әдалатлы болмады“

(„Болмады“).

„Әдиллик жоқ патша-ханда“

(„Ақмақ патша“).

„Бұл дүнья қайғыў, раплетти...
Ұеш бир әдил болған емес“

(„Болған емес“).

Бердақ езилген халықты көрди хәм олардың тағ-
дйрин қайғырды. Ол жарлылардың қайғыға ушыраў-
ының себебин билди, сонлықтан, өзиниң ғәзебин ез-
иўшилерге қаратты. Ол „күнлердиң нуры жайнаған“
заманды әрман етти хәм халық қақарманларын жыр-
лады. Бирақ, Бердақ өз дәўириниң перзенти сыпатын-
да халықты азат етиўдиң революциялық жолын (сол
ўақыттағы қарақалпақлардың жәмийетлик-экономика-
лық жағдайыда буған мүмкиншилик бермеді) көре ал-
мады. Ол социаллық теңсизликке қарсы стихиялық
гүрес позициясында турды.

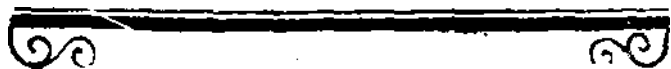
Бердақ „әдил патша“ ҳаққында идеядан жоқары
көтерилди, бирақ, жәмийетти революциялық қайта дү-
зиўдиң зәрүрлигине түсиниўге ересе алмады. Ол—ха-
лыктың өз бахыты хәм азатлығы ушын гүресиниң әд-
иллигине толық исенди. Сонлықтан, шайыр өзи ҳақ-
қында „Бердимурат—халықты, халық—Бердақты, жал-

ғызындай көрер жаннан жақсырақ“ деген пикирди жүдә дурыс айтты. Ол өзиниң қосықларының әдил заманда жасайтуғынына жүдә дурыс исенди.

◀Жапакеш хәм демократ шайыр, халық қайғысының жыршысы хәкимлерди ғәзел пенен әшкаралаўшы, халық ушын шаршамай бахыт излеўши уллы ерликтиң хәм граждаилық батырлықтың ийеси, жетик илимпаз, прогрессив ойшыл, билимдан тарийхшы, өз заманының энциклопедиялық билимге ийе жылнамашысы, уллы гуманист хәм интернационалист, хаял-қызлар теңлигиниң гүресшени, жаслардың тәрбияшысы, талантлы көркем сөз ийеси—руўхый мийрасы көп миллетли совет әдебиятына, мәдениятына енисип кеткен қарақалпақ халқының уллы шайыры Бердақ (Бердимурат) Фарғабай улы бизиң көз алдымызда усылай елеслейди.

1977-жыл.

Өткен әсирде жасаған қарақалпақ классик шайыры Бердақтың атына байланысты мынандай бір әпсана бар: бір жола Бердақ шайыр үлкен атыздың шетіндегі бір ағаштың көлеңкесінде үсти-басы адам қарағысыз әптада, аш еки дийханның қара жерге бауырын беріп уйқылап жатырғанын, ал олардың қасында бір семіз байдың қызарып-бөртип аўқат жеп отырғанын көріп қайрылады. Бердақ шайыр бийшара дийханлардың әптада кийимлерине қарап ашлығын сезеди хәм оларды оятпақшы болады. Сонда бай оны ирк п: „Сен оларды хәзир оятпа, билесең бе, олар хәзир түсинде мине мен сыяқлы аўқат жеп, өзлерин азатлықта сезип атырған шығар, оларды оятсаң өзиңе гүнә арттырасаң“—депти. Бердақ шайыр оның айтқанына көнбей: „жоқ, мен оларды оятаман. Олар мазалы тағамды түсинде емес, ал оында, хәзир сеннен тартып алып жесин! Олар сөйтип түсинде емес, ал оында сенің хызметиннен кутылып, азатлықта жасаўды түсинсин. Бул ис уйқыдағы мазалы тағам менен түсиндеги бостанлықтан мың мәрте абзал!“—депти.

Дурыс, Бердақ марксист болған жоқ, бірақ ол өзинің дәўирин түсинген адам еди, өзинің озық ойлы заманласларының пикирин куўатлаған адам еди. Ол революциялық өзгерислердің дәўирин сезип жасады, ол өзинің хуқықсыз, аш-әптада халқының бахтын әрман еткен хакыйқый перзенти болды.)

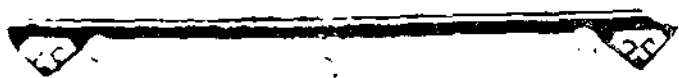
Хакыйқый әдебиат хәм хакыйқый жазыўшылар бәр-хә халық хұжданының хәўазы болып келген хәм усылай болып қала береді.*

Т. Қайыпбергечев.

---

* Бул сөз СССР жазыўшыларының VII съездинің 1983-жылы Москвада „Советский писатель“ баспасы басып шығарған „Стенографиялық отчет“ деген кітабында жерияланды.

И. Т. Сағитов

Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы

ШАЙЫРЛАРДЫҢ ДАНАСЫ

Бердак еди шайырлардың данасы,
Сөзине ийилди адам баласы.
Бердак деп қуғанар халықтың арасы,
Мудам қосық айтып өтті дүниядан.

Өтеш шайыр

Атақлы Жийен-жыраудың ақлығы, XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ири тулғаларының бири, Бердақтың заманласы Өтеш шайыр Алышынбай улы Бердакқа артықмаш жоқары баға берип, Бердақты „Шайырлардың данасы еди,“ „шайырлыққа, бақсылыққа сай еди, шешекликте мың адамға тай еди, ойлағаны аш халықтың ғамы еди“,—деп жазған еди. Ол хәтте Бердақты Мактымкулы қусаған уллы шайырлардан да жоқары қояды („Шайырлықта өтпес Мактымкулы синан“). Ол Бердақ творчествосының тийкаргы сыпаты халық душпанларына, эксплуататор классларға қарсы, олардың („залымлардан“) қорықпастан мәртлик пенен түрескенлигин де дурыс көрсетеди.

Нешше сөзлер айтты қорықпай залымнан
Молла, супы ийшан, ахун, алымнан“.

—деп, жазады Өтеш шайыр.

Өтеш шайырдың Бердакқа берген бул бағасы, жекке өзиниң ғана пикири смес, бәлки пүткил мийнеткеш халықтың бағасы еди. Хәқыйқатында да, Бердақ өз зама-

нындағы „Шайырлардың данасы“ теңи жоқ уллы талант ийеси еди. Ол ҳақыйкатында да, Орта Азия менен Қазақстанда өмир сүрген Мақтымқулы, Абай, Муқимий қусаған уллы шайырлар менен бир қатарда турады.

* * *

Бердақтың өмир сүрген заманында қарақалпақ халқы Хийўа ханларының, патша ҳәкимлериниң хәм өз арасындағы байлардың, бийлердиң, молла-ийшанлардың аяўсыз өзүшилиги астында жасады.

Бердақ езилген жарлы мийнеткешлердиң жырын жырлаўшы, муңын муңлаўшы сүйикли шайыры болып шықты. Өзиниң қайғы-хәсиретке толы болған муңлы қосықларында ол залым ханлардың, байлардың, молла-ийшанлардың өзүшилиги астында жеңилген қарақалпақ гедейлериниң турмысын хәм ой-сезимлерин билдириўши болды.

Әсиресе оның „Халық ушын“, „Жақсырақ“ „Салық“, „Болған емес“, „Излер едим“ деген қосықларында хәм басқа шығармаларында шайырдың халықшыллық-демократиялық идеялары ашық көринели. Оның көп шығармаларында патриотизм хәм гуманизм идеялары жырланады. Буларда Бердақ адамды сүйиўши хәм халықлар дослығын сүйиўши гуманист-шайыр сыпатында шығады.

Бердақтың хаял-қызларға көз-қарасы бизиң ушын айрықша әҳмийетке ийе. Ол өз шығармаларында хаял-қызлар азатлығын хәм теплигин жырлайды. Оларды кулықтан, гүлликтен қутқарыў ушын гүреседи.

Ол заманда хаял-қызларды сүймеген адамына мал орнына сатыў, оларды алам қатарына санамай, „нашар“ деп кемситиў тәртиптери ҳүким сүретуғын еди. Хаялларға мине, усындай феодал-байлардың көз-қарасын ислам дини руўханыйлары куўатлайтуғын еди. Бердақ хаял-қызлар жөниндеги усындай жабайылық көз-қарасқа қатты түрде қарсы шықты. Өзиниң „Келин“, „Ойлапба“, „Рәўшан“ деген әжайып қосықларында хәм басқа шығармаларында Бердақ хаял-қызлардың ҳуқықсызлығына, қорлық, азап көриўине қарсы шығып олардың азатлығы ушын гүреске шақырады.

Бердақ реалист шайыр еди. Ол өз заманындағы аўыр турмысты, қараңғы зулматты, шынлық пенен сүүретле-

ди. Бердақтың шығармаларын оқығанда, олардан қарақалпақ мийнеткештерінің ауыр, қайғылы аўхалын анық көз алдына келтірессең, халықтың қайғы-зарын, күткен әрманын сезіп отырасаң, Бердақтың шығармаларында қарақалпақ халқының пүтін бір әсірлік өмирі, социал-экономикалық турмыс жағдайлары айқын көрінеді.

Бердақ қарақалпақ халқының ауыр аўхалын сүүретлеу менен ғана шекленбейді. Ол халықты бундай аўхалға түсірген ханларды, байларды, молла-ийшанларды қәхәр гәзеп пенен әшкаралайды. Бердақ залым ханларды хәм басқа езиўшилерди пүткил жан-тәни менен жек көрип, оларға нәлет айтады.

Ол залым ханларды, бий-аталықларды халықтың ең жаўыз душпанлары деп былди, залым ханларды, бай-феодалларды хәм басқа эксплуататорларды халықты шәратуғын зәхәрли жылан-шаянлар деп сүүретлейді.

Мысалы, өзиниң „Көринди“ деген қосығында былай деп жазады:

„Адамға мийримсиз жәлладар, жаўлар,
Халықты көп жылатқан аталық ханлар,
Басқа ауыр қайғы салды залымлар,
Көзлеріме жылан-шаян көринди“.

„Заманда“ деген қосығында эксплуататорлардың зулымлығын былайынша әшкаралайды:

„Залымлар езип жүр халықларды сансыз,
Бетінде қаны жоқ гилең иймансыз,
Мәхмин құллар отыр телмиріп нансыз,
Душпанлар жәбири өтти заманда“.

Бердақ көп санлы лирикалық қосықлар жазыу менен бирге, бір қатар ири көлемли тарийхый дәстанлар да жазалы („Шежире“, „Айбос баба“, „Ерназар бий“, „Амангелди“, „Ақмақ патша“ хәм басқалар).

Бердақтың „Ақмақ патша“ дәстаны бизиң ушыи ең әҳмиетли шығармасы болып табылады. Бул дәстан өзиниң идеялық мазмұны, көркемлик дәрежеси бойынша революциядан бурынғы пүткил қарақалпақ әдебиятында теңи жоқ шығарма. Бул дәстанда Бердақ жарлы мийнеткеш халықтың залым ханларға қарсы гүресип, халық геройларының гүресте көрсеткен ерлігін сүүретлейді.

Бердақ халықтың аўыр турмысын сўўретлеў менен хэм сол замандағы жәмийетлик қурылыстың әдилсизлигин критикалаў менен қатар, келешектеги жақты, азат, бахытлы турмыс ҳаққында әрман етеди.

Революцияға шәкем Бердақтың шығармалары басылып шыққан жоқ. Халық өзиниң сүйикли шайырының өлмейтуғын шығармаларын жүз жыллар даўамында умытпай, ядында сақлап, бизиң заманымызға жеткерди.

Бердақтың творчествосы тек совет заманында ғана ылайықлы баҳа алды. Оның шығармалары бир неше ирет китап болып басылып шығып, кең халық массаларына жеткерилди.

Бердақ өзин келешекте халқы қәдирлеп, ылайықлы түрде баҳалайтуғынын қатты исенген еди.

„Қәдиримди халық билер,
Өлмеген сөзимди көрер,
Хэм қәдирлер қолына услап“, —

деп жазған еди.

Жалынлы патриот Бердақ өз халқын жанындай сүйди, халық та өзиниң шын перзенти, сүйикли шайыры Бердақты „жалғзындай, жанынан да жақсырақ көрди“.

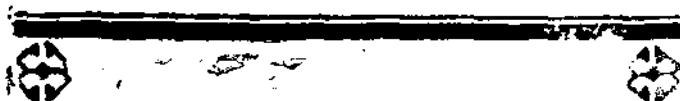
1873-жылы қарақалпақ халқының Россияға өз ықтыяры менен қосылыўының нәтийжесинде халықтың жәмийетлик-сиясий, экономикалық хэм мәдений турмысында бир қатар прогрессивлик өзгерислер пайда болды. Экономикалық хэм мәдений раўажланыў жағынан анағурлым алда турған Россия менен экономикалық хэм мәдений қатнасықлар күшейе баслады.

Бердақтың өмир сүрген заманындағы Қарақалпақстанның социал-экономикалық хэм жәмийетлик-сиясий турмыс жағдайларының артта қалғанлығы шайырдың дүньяға көз-қарасын шеклеген еди. Сол себепли Бердақ саналы революционер — демократ болыў дәрежесине шәкем көтериле аямады. Сонлықтан да оның дүньяға көз қарасында хэм айырым шығармаларында гейшара қарама-қарсылықлардың, диний инанымлардың тәсири болғанлығы сезиледи. Бирақта, бул жағдай Бердақтың творчествосының улыўма әҳмийетин хэм баҳалылығын кемите алмайды.

болып, өз халқының тарихын, өткендегі қахарманлық ислерін изертлеген, жырлаған сол жолда бір талай мийнет еткен шайыр болды. Қарақалпақ халқының тарихы тууралы, оның өткендегі қахарманлық ислері тууралы „Шежире“, „Айдос баба“, „Амангелди“, „Ерназар бий“ сыяқлы бір қанша көлемлі тарихый шығармалар дөретті. Бул шығармалар ізбе-із илимий тарих болмаса да бірақ олардың бір қатарларының тарихый хәм көркемлік әҳмийеті зор.

Бердақ қарақалпақ әдебиятында биринши болып ҳаял-қызлар теңлиги мәселеси, ҳаяллардың адамгершилик ҳуқықлары мәселесін бурында болмаған жоқары дәрежеге көтерди. Ҳаялларды адам қатарында санамайтуғын, оларды кулықта, гүңликте услап мал орнына жумсайтуғын ески феодаллық курылыстың хәм ислам дининиң ширик зақына қарсы Бердақ күшли ҳауаз бенен наразылық билдирген биринши шайыр болды.

* * *

Бердақ өз шығармаларын дөреткен сол ұақыттағы жағдайда ол сөзсиз алдыңғы катардағы, ири жазыушы болған. Бердақтың творчествосына нигилистлик пенен қарауға болмайды.

Н. А. Баскаков

* * *

Қарақалпақстанды поэзия ели деп айтыуға ҳақылымыз... Бурын қарақалпақларды „сахра бұлбили“ деп бийкарға айтпаған. Қарақалпақ шайыры Бердақ та өзін „халықтың сахрада өскен бұлбили“ деп атауы қалый емес.

К. Яшен

К. Худайбергенев

Философия илимлериниң кандидаты

БЕРДАҚ ҚАРАҚАЛПАК ХАЛҚЫНЫҢ УЛЛЫ ОЙШЫЛЫ

Уллы Октябрь Социалистлик революциясының жеңиси, Советлер Союзы Коммунистлик партиясының ленинлик миллет сиясатының әмелге асыуы нәтижесинде өткен заманның мәдений мийраслары, соның ишинде класслық жәмийетте жасаған шайырлардың, ойшылдардың, философлардың илимпазлардың, бай прогрессив дәретпелери ҳәзирги ўақытта кең халық массасының ортақ байлығына айналып, елимиздиң халықларының руўхый мәденияттының ғәзийнесине кирип, совет адамларына коммунистлик тәрбия бериў исине хызмет етип атыр.

Бердақ қарақалпақ халқы тарийхының азатлық гүресиниң ўақыяларына бай қыйын дәўирлериниң биринде туўылып өсти. XIX әсир бул халықтың азатлық ҳәрекетлериниң дәўири еди. Хийўа ҳәмелдарларының реиймсиз эксплуатациясына, езиўшилигине ҳәм зорлықзулымлығына қарсы жуўап иретинде қарақалпақлар халықтың территориясында жасаўшы басқа халықлардың мийнеткешлери менен бирликте талай ирет қураллы көтерилс жасады. 1873-жылы руслар Хийўаны жаўлап алған ўақытта, қарақалпақлар ықтыярлы түрде рус пухаралығын қабыл етип, рус халқы менен жақынласыў жөниндеги өзлериниң әрманын әмелге асырды.

Бул сийсий, мәдений ҳәм экономикалық ўақыялардың ҳәммеси Бердақтың дүньяға прогрессив көз-қарасының буннан бслай да раўажланыўына жәрдем етти.

Уллы шайыр-демократ, гуманист патриот, ойшыл Бердақ творчествосы революцияға шекемги карақалпақ әдебиятының хәм жәмийетлик пикириниң тарийхында айрықша орын алады. Оның творчестволық мийрасы тематикасының хәр түрлилиги, көлеми, идеялық-көркемлик қуны жағынан революцияға дейинги пүткил карақалпақ әдебиятында алдыңғы орында турады. Ойшыл шайыр өзиниң прогрессив шығармаларында сол замандағы карақалпақлардың жәмийетлик турмысындағы барлық ең әхмийетли тарийхий сиясий хәм мәдениий ўақыяларды сәўлелендирди, мийнеткеш халықтың ойын хәм жүрегин толқытқан мәселелерге жуўап берйўге хәрекет етти. Оның рационалистлик философиялық көз-қарасларында, демократиялық, гуманистлик, патриотлық хәм ағартыўшылық нийетлеринде, шынлықты сүйийинде, социаллық әдиллигинде адамды жақсы жолға силтеўинде, жоқары адамгершилик сезимлеринде прогрессив тенденциялары айқын көринеди.

Бердақтың пүткил творчествосында ҳақыйқат идеялар көринип турады. Елдин жәмийетлик турмысында халық массасының ролин жоқары баҳалаў жәмийетниң барлық материаллық хәм руўхий байлықларын дәретиўдеги халық массасының ролин терең, мойынлаўы характерли. Ойшыл сыпатында ол халықтың арын арлап өзиниң әдебий хәм жәмийетлик хызмети менен оның ең жақсы дәстүрлерин бекемледи хәм раўажландырды. Халықтың өмирин терең билген ҳақыйқат халық шайыры сыпатында ол сарай позициясының дәстүрлерине карамастан шын ықласы менен қарапайым дийханлардың, өнерменлердин, балықшылардың, шопанлардың көксеген әрманын, мүддәхәсин жырлады, олардағы әдеп-икрамлылықтың белгилерин кәстерледи. Ол бәрқулла жасларды өнерге, билимге шақырды. Мийнеткешлердин аўыр аўхалына қатты ашынып, ҳақыйқат гуманист иретинде шайыр феодаллар менен байлардың зорлық зомбылығына қарсы мийнеткешлердин гүресин мақтаныш пенен тәрипледи. Тарийхий оптимизм менен қуралланып, мийнеткеш халықтың келешегине бекем исенди.

Украин халқының уллы кобзары Т. Г. Шевченкоға көрнекли критик Н. А. Добролюбовтың берген мынадай баҳасын толығы менен Бердақ жөнинде де қолланыўға болады: „Пүткиллей халық шайыры: Оның

барлык ой хэм тилеги халык турмысының мәніси менен дүзилгисине пүткиллеси мууапык болып келеди. Ол халықтың арасынан шыкты, тек ой-пикири аркалы емес, ад турмыс жағдайлары аркалы да халык пенен бирге жасады, оның менен бирге беккем хэм күтэ тыгыз байланыста болды“.

Бердак халықты өзиниң сүйенетуғын тиреги деп есаплады. Оннан күш кууат хэм шайырлык илхэм алды, халықтың ойлары, эрманлары, тутасы менен алганда, өмири Бердактың көп түрли хэм оғада үлкен творчествосының тийкаргы темалары, бәркулла ой жууырттып қарайтуғын объектлери болды. Рәсмий сарай әдебиятынан айырмашылығы, Бердак өзиниң хэм әдебияттың алдына жаңа ұазыйпа—халык массасының тәрәпинде болуы, оның бул дүньядағы эрманларын, турмыс талаптарын жырлау ұазыйпасын койды.

Турмыс процесинде әнрлер бойына кәлиплескен өз халқының даналығын, оның ақыл-ойын хэм жақсылыққа талпынуын, өз душманларына қарсы гүрестеги ерлигин, зорлыққа, зулымлыққа бас иймейтуғын руўхын хэм мауасасызлығын, жәмийетлик турмыс проблемаларына терең философиялық пикирлер жүргизиу уқыбын, өмирди, мийнетти және оның шайырды халықтың ең жақсы хэм ылайықлы перзентлериниң қатарына қосқан адамгершилик сыпатларын өз бойына жәмледі.

Бердак жоқары граждандық парызды өтеуши ҳақыйқат уллы ойшыл шайыр болды. Ол шайыр хэм бақсы сыпатында халқынын ардаклысы, оның мақтаншы, халыққа, ел-журтқа хызмет етиуде идеялы болды. Ол өзиниң қосықлары менен жарлылардың ауыр хэм қайғылы турмысын жеңилетти, оларда адамның мийнети, ар-намысы хэм жәмийеттеги тутқан орны ҳаққында терең ойлар туудырды. Шайырдың қорықпайтуғын жанлаған лапызы, дуўтарының гейде куўанышлы, гейде муцлы сести мийнеткеш адамның уўайым-қайғы хэм жапа шегуи, жақсы эрманы хэм куўанышы менен қосылып үнлес келеди.

Бердак творчествосының пүткил руўхы, оның ең жақсы шығармаларының мазмуны класслық характерге ийе. Уллы шайыр объектив түрде де мийнеткеш халықтың тәрәпинде болды. Оның шығармаларынан мынадай қатарлар бул айтылғанларды айқын тастыйықлайды:

Ҳаслы кәрим қара менін,
Қара бауырым нара менің,
Тула бойым жара менің,
Бул гәнтиң парқын билгейсиз¹

..Шад қылыўға елатымды,
Бахыт жолын излер едим²

..Тәнде жүрсе бес-алты күн аманат,
Сарп етермен бар күшимди халық ушын³

..Замаң қыслетинен сарғайдым, аздым,
Боларма деп жақты күнлер халық ушын⁴

Патриархаллық — феодаллық турмыстың диний дәстүри, руўлық үрп-әдетлери менен толып шийеленіскен қыйын жағдайларында уллы пикир ийеси жәмийеттеги класслық айырмашылықларды түсиниў дәрежесине дейин көтеріле алды.

Бердақ қарақалпақ халқының ҳақыйқыи миллий шайыры болды. Ол өз халқының тилин терең билди хәм шексиз сүйди, бул тилде ол қарақалпақ әдебиятының ғәзийнесине ҳасыл маржан болып кирген өзиниң ең жақсы шығармаларын дәретти. Бердақ революцияға дейинги қарақалпақ әдебиятының классиги, қарақалпақ миллий әдебий тилин дүзиўшилердиң бири.

Бердақ өз заманының билимди хәм мәдениятлы адамы болды. Өзиниң аўыллық мектепте хәм медреседе билим алғанына қарамастан, ал кең көлемде билимди ийеледи. Өзиниң бирқатар шығармаларын тарийхий фактлерди қолланыў хәм шығыс әдебиятының белгиди ўәкиллериниң дәстүрлеринен пайдаланыў арқалы жазба түрде дәретти. Шайыр диний оқыў орынларының беретугын билимлериниң исклениўи екенлигин айқын түсинди. Бұл туўралы өзиниң „Излер едим“ деген қосығында ашықтап-ашық былай деди:

..Шар китаптан тура қаштым,
Наўайыдан саўат аштым,
Физулийден дүрлер шазитым,
Дилўарларды излер едим.

¹ Б е р д а қ. Таңламалы шығармалары, Нөкис. 1956, 94-бет.

² Бул да сонда, 52-бет.

³ Бул да сонда, 10-бет.

⁴ Бул да сонда, 12-бет.

Мақтымқулыны оқиғанда,
Айтар едим хәр заманда,
Кемис барма беглер анда?
Сөзин тауап қылар едим¹

Шайырдың жақын хәм Орта Шығыстың көрнекли пикир ийелериниң даналығын билип алыўға умтылыўы оның өз билимин жетилестириўине кең жол ашты. Науайының, Физулийдин, Мақтымқулының, Бедиль хәм баскалардың творчестволық мийрасын өз бетинше үйрениўи хәм сын көзи менен қарап өзлестириўи оған Азия хәм Шығыс халықлары мәдениятының ең баҳалы хәм ең бай жетискенликлерин ийелеўине мүмкиншилик берди.

Бердақ көпшилик халық арасында жасады. Турмыстың өзи оның ҳақыйқат университети болды. Қарақалпақлардың, қазақлардың, өзбеклердин хәм түркменлердин жазлаўлары менен қыслаўларын бәрқулла аралап жүриўи, оған мийнеткешлердин турмыс жағдайларын жақсы билиўине мүмкиншилик туўдырды. Халық массасы оның қосықларын күтә қызығып тыилады. Оның қосықларын тыцлап тек эстетикалы заўық алып қоймастан күтә даналық кеңеслер, өз заманының ең әҳмиетли проблемалары ҳаққында шешимли пикирде алды. Хош ҳаўазлы бақсышылық хәм шебер сәенделик таланты оның поэтикалық зейиндиги менен бирге қосылып даңқып массаға жайып жиберди, өзиниң демократиялық, гуманистлик хәм патриотлық өзгертүүге бай шығармаларын мийнеткешлер арасында таратыўына жәрдем етти. Бердақ фольклорда, Орта Азияның, Азербайжанның уллы демократиялық творчестволарындағы демократиялық идеяларды Жийен Жыраўдың, Кунхожаның, Әжинияздың творчествосын тереннеп хәм әбден жетик түрде билди. Кунхожа хәм Әжинияз бенен творчестволық байланысларға ийе болды.

Бердақ өзиниң көп азап шеккен халкының тарийхын қызығыўшылық пенен үйренди. Ол қарақалпақ халкының тарийхшыларының бири. Хан зулымлығы жағдайларында өзине тән объективлик пенен тарийхқа нәзер

¹ Бердақ. Таңламалы шығармалары, Нөкис, 1956—53-бет.

аўдарып өз шығармаларын дөретіуі уақтында тарихый фактлерди пайдаланды. Оның („Айдос баба“, „Ерназар бий“, „Амангелди“, „Шежире“ хәм басқа) шығармалары Хийуа ханының зулымлығына қарсы қаракалпак халқының азатлық гүресиниң тарихында көп ғана исенимли фактлерди өз ишине алады. Өткен заманның тарихын билиуі пикир ийесине өз заманының бир қатар әҳмийегли уақыяларын жетик баҳалауға жәрдем етти.

Әлбетте, Бердақтың дүнья таныуы оғада карама-қарсылықлы. Оның ең жақсы шығармаларында стихиялық—материалистлик идеялар гезлеседи. Бул идеялар гейде диний-мистикалык идеялар менен қосылып шийеленисип кетеди. Бердақта соның менен бир қатарда затлардың хәм дүнья кубылысларының объектив түрде жасайтуғынына, олардың өзгергис келетуғынына хәм раўажланыуына, оларды адамның өзиниң сезиуі хәм ойлау органларының жәрдеми менен билиуі мүмкиншилигине беккем исенимли, оның адамның санасы турмыс процесинде қәлиплесетуғыны, адамның әдеп-иқрамы хәм кеўил кейпи турмыстың материаллык жағдайларына байланыслы болатуғыны хәққинда дурыс пикирлерин көремиз. Соның менен бирге философ шайырда барлық тиришиликтің биринши себеби қудай деп таныйтуғын мистикалык пикирлерде сезилди. Бердақ елдин халықтың руўхый турмысын руўханийлер басқарған адамгершиликтің, турмыстың барлық нормаларын шәрияттың нускаўлары менен тәрғиплестирилип отырған исламның шексиз үстемлиги жағдайларында динге исениуши адам болып қалады. Ол адамларға диннен кешип кетиуі ямаса оны алмасғырыуі хәққинда мәселе қоймайды, шайыр қарғайған шағында өз заманындағы көп адамларға усап бирге қол береди. Турмыстың ең әҳмийегли проблемалары хәққинда диалектикалык пикир жүргизиуі езиушилерге қарсы гүреске ашықтан-ашық шақырыуі менен бир қатарда биз шайырдың гейпара шығармаларында пессимистлик кейиплерди гезлестиремиз, бул оның мийнеткешлерди эксплуататорлардың зулымлығынан қутқарыуі ушын дурыс жол излестиреудеген қыйыншылықларды азаплардан басынан кеширеуинен, оның турмыс жағдайларынан келип шыққан. Бердақтағы бул пессимистикалык пайытлары академик И. М. Муминовтың сөзи менен айтқан-

да, „шайырдың жеркенишли феодаллық хақықатлыққа ызалануының және адалатсызлықтың хәм жауызлықтың үстемлигине қарсы қатты наразылығының нәтижесі болып табылады...“¹

Жәмийет хақындағы мәселелерде Маркске шекемги басқа барлық ойшыллар сыяқлы, Бердақ та идеализм позицияларында турды. Әдил пағша, хан басқарған жәмийет хақындағы қыялды жеңип, абсолют монархияны күшпенен қулатыу хәм оның орнына езилген массаның уәкиллерин қойу керек деген идеяға келди, бирақ, жәмийеттиң социаллық-экономикалық турмысын революциялық жол менен қайта дүзиу идеясына көгериле алмады. Тек экономикалық базисті өзгергенде ғана үстемлик егнүши сиясий дүзимди хәм басқа надстройкаларды өзгертиу мүмкин екенін биледи хәм билиуи де мүмкин емес еди.

Маркске дейинги көплеген ойшыллар сыяқлы Бердақ та мийнеткешлер ушын бахытлы жәмийет хақында әрман егсе де, адамзат жәмийетиниң рауажланыуы хақындағы материалистлик диалектиканың нызамларын биле алмады. Бул туўралы шайырдың өзи „Ақыбет“ деген қосығында оғада жақсы айтты:

Исимди заман етпеди,
Уақтымды хошлап кетпеди,
Ақылым алысқа жетпеди,
Жетсе боларма ақыбет“²

Бердақ жәмийеттиң рауажланыуында мийнеткеш халықтың тутқан рөлин тийисли дәрежеде бақалап, өзинен бурынғылар сыяқлы сол уақытлардағы карақалпақ жәмийетиндеги тийкаргы массаны кураған дийханлардың, өнерменглердиң мәплерин гөзледди. Бирақ, ойшыл шайыр дийханлар хәм майда өнерменглер хожалығының еки жақлылығын, олардың экономикалық өз бетиншелікке бейимлигин, соллықтан сиясий гүресте шеклеули екенлигин, избе-изшил емес екенлигин түсине алмады.

Философ шайырдың пүткил творчествосында адамлар турмысының оң әхмийетли мәселелери сөз етилди.

¹ И. Муминов. Философские взгляды Бедия изд. АН УзССР, 1957. Ташкент, стр. 14.

² Бердақ. Таңлапалы шығармалары, Нөкис, 1956—73-бет.

Диний тәліматқа қарсы оның дыққат орайында объектив материаллық дүнья болды. Ол жәмийетлик турмыстың ең әхмийетли, ең маңызлы мәселелерин сөз еткенде диний ырымлардан, қәте пикирлерден адамларды диний нормалар менен диний жолларды булжыппай орынлаўға үгитлеуден аўлақ болады. Оның ең жақсы шығармалары өмир сүриү, турмыстың ийгилигин бул дүньяның хәзлигин көриүге шақырыўлар менен толы болып келеди. Соның менен материаллық дүньяны гүнаға толы алдамшы дүнья дейтуғын ислам диниян нәсиятларына соққы береді. Шайыр сезиле-туғын реаль дүньяның ғана бар екенине өзиниң иссинин беккемлеп, о дүньяның барлығына исенбеўинлик пенен қарайды. Бул пикир шайырдың „Болған емес“ қосығында анық көринеди.

„Базирген өтти дүньядан,
Горуғалы кеткен жутып қан,
Ақыры әжел болды зивдан,
Гөрине хәш ким кирген емес“.¹

Бердак дүньяға феодал-клерикалық көз-қарасқа, карама-қарсы реаль өмирге хәм олардың өз-ара қарым-қатнастарына кәўнл бөледі. Ол мийнет адамын, оның кең пейиллигин мақтап, адамларды бул реаль дүньяның ийгилигин көриүге шын ықласы менен шақырды, философ шайырдың бул идеялары оның „Халық ушын“, „Керек“ қосықларында хәм („Ақмақ патша“ дәстанында) баска да көп шығармаларында айқын көринип турады. Шайыр аскетизмди, күни-түни тынбай ол дүньяны ойлаўды қаралап, адамларды бул дүньяның қызығып, хәзлигин көриүге шақырады:

„Ақ бийдайы турып сулы сепкеннен,
Таза салы турып шигип еккеннен,
Жөспиз қырық күн көп уғайым шеккеннен,
Деп-саўлықта бир күн шадлық жақсырақ“².

Бердак шығармаларының қахарманлары оптимизм, өзине, өз күшине исеним менен құралланған. Олар тәғдирин күн бурыннан белгилеп қоятуғын қудайдың тәғ-

¹ Бердак, Таңдамалы шығармалары, Пәкис, 1955—27-бет

² Сонда, 13-бет

дирге тән берип бағынған кулы емес, ал бул дүньяның күшлелеринин езиуине зорлыгына, зулымлыгына қарсы гүресетуғын адамлар болып келеди. Бердақта, хәтте ўақыт пеңен белгиленген мистикалық диний тийкарлар да шайырдың реалы турмысқа шын ықлас пенен кумарланып қараўына бағындырылады. Хәтте, заман қысыўметине ушыраған шайыр турмыстың қыйыншылығына ушырап, руўханийлердин реакциясының қысқысына түсип, күтә тарыккан ўақытларында да жердеги реалы мийнетке хәм адамның исине арқа сүйеп, соның тәрепдары болып қалды. Шайыр адамшылық муҳаббатты тәриплеп:

Сүйсен мийрн қанып—ол интизарың,
Бул дүнья бейиштен агла көриңди¹.

дейди.

Ол балалардың өз ата-анасына деген сүйиўшилигин шын мусылманның кабаға болған сүйиўшилигинен жоқары қойып. „ол Кабандур ата-ана, оннан уллы хеш болмады“ деп көрсетеди. Хәр бир дин жолын беккем тутқан мусылман Меккеге, Кабаға барып зиярат етиўи тийис болса, ал Бердақ балаларға кабаң—ата-анаңа зиярат ет,—дейди.

Философ шайыр өзиниң айырым шығармаларында кудайдың бар екенлигине, куранның оны күдиретли, кәрматлы деп көрсеткенлерине гүманланады. „Пана бер“ деген қосығында шайыр пүткил өмирин кудайға бағышлаған қарапайым, панасыз жарлы адамлардың аўыр азап, жәбир-жапаларын, жоқшылық зардабынан тарығыўын баянлайды. Хәк нийетли адамлар шәрнягтын барлық нормаларын сакласа да, олардың езилип жүргенин, зарланған үнин кудайдың көрмейтуғынын айтады. Шайыр бул жерде адамның ислеїтуғын ислери практикалық, сонлықтан хеш қандай мистиканың тийкары жоқ, бул жерде, кудайдың хеш қандай қатнасы жоқ деген пикирди келтиреди.

Бердақтың халық массасының аўыр турмыс аўхалын хәқыйқатлықтан, турмыстың өзинен алып түсиндириўи өз заманының жәмийетлик пикиринде алға қарай атланған бир адым болды.

¹ Сонда, 13-б.б.

Бердақ билиу теориясы ҳаққында қәлиплескен тәлиймат дәретпегени менен, ол дүньяны билиуға болатуғыны тууралы көп қызықлы пикирлер айтты. Шайыр адамның тәбият пенен тәбийий зәрүрли байланысын атап көрсетип, адам өзиниң мийнет процесинде, затлар хәм тәбият кубылыслары менен қатнасында тәбиятты өзгертеди хәм оннан тиришилиқ ушын керекли барлық нәрселерди алады, деп мойынлады.

Ойшыл шайыр билиу процесинде сезиу органларының ролин көрсетип, усы органлардың көрсетиуи ғана затлар хәм кубылыслар ҳаққында адамның билиуиниң тийкары болды, деп есаплады. „Ақмақ патша“, „Халық ушын“, „Көрдим“ деген шығармаларында көзи менен көрип қулағы менен еситкенлерин ғана жазғанлығын исенимли түрде атап көрсетеди. Соның ушын да оның сөзлери бәрқулла инанымлы.

„Шайыр едим, көзим көргенин жаздым,
Кеўлимниң билип сезгенин жазды.“¹

дейди.

Соның менен бирге шайырда билиу процесинде ақылдың, абстракт ойлаудың роли ҳаққында қызықлы пикирлерди ушыратамыз. Бердақтың бир қатар ең жақсы шығармаларында адамның ақылы талантлылықтың, сезгирлигиниң, әдиллигиниң көрсеткиши сыяқлы болып турады. Шайыр адамның ақылы ҳаққында айта келип, адамның ақылы абстракт ойлау жолы менен, өз ақылының күши менен затларды, тәбияттың кубылысларын билип алатуғынлығына дыққатты аўдарады. Сонлықтан, Бердақтың адамларды ақыллы, парасатлы болуға, мәселелерди ақыл—ойдың, жәрдеми менен шешиуге шақырады. Шайыр мийнеткеш халықтың кәмбағалшылықта жарымай өмир сүриуи ҳаққында ойлауы менен бирге, хәмме нәрсени ҳақыйқатлықтың өзинен алады. Шайыр адамның ақыллылығын, оның билим-лиги, илимлиги менен байланыстырады. Бердақ „Халық ушын“ деген қосығында:

„Ойлы жигит жақсы билимпаз келер,
Айтқан гәллерине түсимпаз келер“

¹ Бердақ. Таңламалы шығармалары, Нөкис, 1956—12-бет.

деп атап көрсетеди. Шайырда дурыс диалектикалык ойлаудың роли тийисли дәрежеде жокары қойылады. „Жаксырак“ деген қосығында ақыл хәм ойдың әҳмиyeti ҳакқында былай деп жазады:

Терең ақыл керек сөзин диэбге,
Тынық кыял керек бәрин сезбеге¹.

Демек, Бердакта жанлы мегзетиў менен абстракт ойлаў сексуалистлер менен рационалистердегидей бир-биринен айырым бөлек емес, ал өз-ара биригип байланысып келеди. Шайырдың түсиниўинше сезим органлары ойлаў ушын материал береди, ал ойлаў процесси пикирлер жүргизиўдиң хәм ақылға салып жуўмақлар шығарыўдың басланғыш басқышы болып табылады.

Тил хәм ойлаў бирлиги ҳакқындағы Бердактын түсиниги үлкен бахаға турарлык. Шайырдың пикиринше, адамның ақылы оның ишки дуньясы, көз-қарастары оның сөзи менен белгиленеди. Сөз хәр қандай адамның билимдилигиниң, ақыл керкиниң илимлигиниң өлшеўиши. Сөзи арқалы адам езиниң түсингенин, айтады дейди шайыр „Халық ушын“ деген қосығында:

Жаксыны пом әйле сөйлеген сөзден,
Жаксы жаман парк болмас рәңки жүзден,
Ишки сырын айырып болмайды көзден,
Соны сынаў пайда улды халық ушын,²

— дейди.

Бердактын мийрасынан стихиялык материализмнің элементлери менен бир қатарда стихиялык диалектиканың элементлерин өз ишине алатуғын қызықлы пикирлерди табамыз. Шайыр дуньядағы барлық нәрселер өзгереди деген пикирди де айтады. Оның түсиниўинше, хәр түрли затлар менен кубылыслардың хәм-меси ҳакыйқатында бәрқулла пайда болады хәм жоғалады. Өзгериў хәм раўажланыў процесиниң өзи жананың жүзеге келип, ескиниң жойылыўы менен шәртлес. Шайыр тарийхый шығармаларында, айырым жеке адамлардың, тарийхын баянлаў менен бирге сия-

¹ Бердак. Таңламалы шығармалары. Нөкис, 1956—6-бет.

² Бердак. Таңламалы шығармалары, 1956, 12-бет.

сий системалардың, властьлардың, көз-қарасларын өзгеретұғыны туұралы түснингин айтады. Тарийхий оптимизм менен қурааланған. Ойшыл шайыр дәўирдің өтиўи менен езилген мийнеткеш халықтың бахытлы келешегин келетұғынына исенеди.

Басқа түскен бәлеге сабыр етип шыдаў, оған қарсыласпаў, қуданың реҳимин күтиў идеяларына қарсы гүреске жаўызлыққа қарсы шығыўға шақырады. Шайырдың пүткил творчествосы ҳәр бир адам өз бахтын мийнеттен ҳәм гүрестен табады деген пикир менен суўғарылған. Шайыр өзиниң этикалық тәлийматында ислам дининиң адамның минез-қулқын социаллық шығысына қарай иштен туўылады деген пикирин бийкарлайды. Ол бұған қарсы қарапайым мийнет адамларының адамгершилик жағынан көтермелеп мақтайды. „Балам“, „Надан болма“ ҳәм басқа да қосықларында жатып ишер, ҳарам тамақ, бузақы адамларды критикалап ҳадал мийнетти дөретиўшиниң мийнетин биринши орынға қояды. Бул шайырдың пикиринше, жоқары адамгершиликтиң тийкары.

Бердақ тәбиятта ҳәм жәмийетте қарама-қарсылықлардың бар екенни көрсетеди. Ол патриархаллық-феодаллық жәмийетти бир пүтнн гармоникалық татыў дослықта раўажланатуғын жәмийет деп қарамай, ал ондағы келнспеўшиликлерди, ишкн қарама-қарсылықларды көре билди. Шайырдың жәмийеттеги класслық қарама-қарсылықлардың бар екенн ҳаққындағы байлар менен кәмбағаллардың бир-бирине душпанлығы, олардың мәплериниң бир-бирине қарсы екенн ҳаққындағы пикирлери айрықша дыққатқа ылайықлы.

Бердақтың стихиялық диалектикасында мийнеткеш адамлардың турмыс тәжирийбесинен билим ҳәм тәжирийбени мийрас етип алыўшылық бар. „Надан болма“, „Балам“, „Өмирим“, „Халық ушын“ деген қосықларында шайыр бурынғы әўладлардан бизге қалдырып кеткен билимлериниң баҳалылығы, жасы үлкенлердин надаллық тәжирийбеси менен бергей кеңеслериниң пайдалылығы ҳаққында айтады ҳәм жасларды көп жасаған ғаррылардың тилнн алыўға, өткен турмыстың барлық баҳалы жақларын үйрениўге шақырады.

„Билгир сөзи ўәсиятдур.
Бул жаҳанда шарапат дур.

Шайырдың творчествосында өз заманындағы жә-
йетлик хәм сиясий турмысты дурыс, объектив түр-
дә мийнеткеш халықтың идеологи позициясынан қар-
а көрсетиу, оның илдетлерин критикалау, келешек хал-
қында заманы ушын прогрессив идеялар, прогрессив
көз-қараслар усыныу тийкаргы орынлардың бирин
алады.

Ханлар дәуириниң барлық идеологиялық хызмет-
керлери бар күйиң салып хан властының экономика-
лық, сиясий хәм административлик системаларың ақлау
ушын, оны қудай жаратқан бирден-бир мәңгилик власть
деп, ал ханлардың өзин қудайдың хәмирин адамлардың
тәғдиринде иске асыруу ушын жаратқанның жерге,
адамларға жиберген уәкили деп көрсетиуге хызмет
еткени мәлим. Молла-ийшанлар хәм байлар ханлардың
„әдалатшылығың“ мақтады. Ханлардың заманың нағыз
бейни деп жәрнялады.

Булардың ойлап шығарған бул өтириклердин хәм-
месине қарсы Бердақ хан заманың халық массасы ушын
зиндан, дозақ деп атайды. Шайыр „Болмады“ деген
қосығында:

„Бул дүньяның сапасы жоқ,
Биз бендеге уапасы жоқ.
Бәлентлердин қапасы жоқ,
Пәске қуғанш болмады“²,—

дейди.

Шайыр кәмбағал жарлылардың аш-эптадалық аұх-
лын, басқарушы, ел бийлеушилердин мәккар жәди-
гөйлгин, өзиниң „Излередим“, „Өмирим“, „Пана бер“
„Болмады“, „Жаз келерме“, „Салық“, „Дәуирде“,
„Ақмақ патша“ усағап белгили шығармаларында тар-
тынбай айтады. Үстемлик етиуши жәмийетлик-социал-
лық дүзимге наразы болады хәм жақсы жәмийетлик
дүзимниң мүмкин екени тууралы пикир айтады. Бул
сол заманың жәмийетлик пикириниң рауажлаңыуына
қосылған әхмийетли жаңа үлес болды.

¹ Бердақ. Таңламалы шығармалары Нөкис, 1965 56 -75-бет
² Сонда 32-бет

Бердақтың творчествосы ең жақсы шығармалары дағы прогрессив гуманистлик идеялары менен айрықша көзге түседі. Оның шығармаларында реаль дүнья адамы. Оның бул дүньялағы өмири, барлық ой-пикирлері творчествоға хәм дөретиўге талўасы көтермелеп мақталады. Шайыр ҳақыйқат гуманист позициясында турып байлардың, аталықлардың, молла-ийшанлардың мийнет адамына реҳимсизлигин хәм адамгершиликсизлигин әшкаралайды.

Бердақ „Заманда“ деген қосығында байларды түлки, қасқыр деп атайды, олардың реҳимсизлиги менен халық массасын өзлери аўлап алатуғын қоян аўхалына түсирилгени ушын оларға нәлет айтады:

„Байлар—қасқыр, түлки, халық—қоян екен
Қараңғы қаплаған қайғы заманды“¹

дейди.

Қарапайым мийнет адамының мәплерин гөзлеў, жүзеки жәдигөйлерге емес, ал ҳақыйқат адамға тилеклес болыў, адамлардың басындағы қайғы муңын түсиниў хәм турмыстың ең қысылшаң ўақтында нағыз дослық жәрдем көрсетиў шайыр нәсиятланған шын адамгершилик, мине усылардан ибарат. Бердақтың гуманистлик идеяларының тағы бир характерли өзгешелиги соннан ибарат, бунда жарлы адамның аўыр аўхалы оның өзиниң қандай да бир орынсыз қылығынан келип шықпайды. Бул жасап турған жәмийетлик дүзимниң сиясий тәртиплериниң терисақыбети, байларда, бийлерде, хан хәмелдарларында әдилликтиң, адамгершиликтиң жоқлығы. Бердақ өзиниң „Салық“ деген қосығында тиккелей бул аўыр заманда жылдан-жылға хәр түрли салықлар көбейип баратыр, деп жазды. Бул салықлар тек жарлы дийханларға ғана салынады, ал байлар ийшанлар хәм басқа да атқа минерлер салық төлемейди, — дейди.

„Бытырғыдан быйыл жаман,
Қалай-қалай болды заман,
Ғәрип-қасар қалмай аман,
Оң тилладан келди салық.

¹ Бердақ. Таңлачалы шығармалары, Нөкис, 1956, 50-бет.

Анаў отыр Құлымбет бай,
Таяр алдында аппақ май,
Аш халық жүр табалмай нан,
Дәхмет болды усы салық.

Анаў мешит мұнарланған,
Басларында шырақ жаңған,
Қуран ашып халықты сорған,
Ийшанларға жоқдур салық...¹

Бердақтың гуманизми абстракт характерде емес. Уллы гуманист шайыр адамды сүйіуші, мийнеткеш жарлылардың жырын жырлаушы, соның менен бирге зорлыққа, мийнеткешлердің өзлерин қысыушы феодалдардың, байлардың хәм ханның басқа да хәмелдарларының залымлығына қарсы кураллы гүреске тәреп-дар болды. Ол өзиниң „Халық ушын“, „Амангелди“ „Ерназар бий“ усаған әдеуір үлкен шығармаларында әсиресе „Ақмақ патша“ дәстәһинда Асанның, Амангелдиниң, Гүлиминиң хәм баскалардың хәрекетлерин мақуллайды. Шайыр қарақалпақ қызларының ар-намысы ушын гүрескен, жауыз ханның геллесин алған Амангелдиниң хәрекетлерине қатты сүйсинеди:

„Амангелдидей болмаға,
Жан орнына жан алмаға,
Ғарып ханнан қан алмаға,
Қайбириңниң шамаң келди“²

дейди.

Шайыр өз заманластарының алдына усындай мәселе қойып, олардың халықтың арын арлау, езиушилерге қарсы қатаң гүрестің зәрүрлигин сезиуди оятады.

Шайыр Хийуа ханлығына қарсы Ерназар ала көз-дин кураллы гүреслерине тилеклеслик билдиреди. Ол қарақалпақ көтерилисшилериниң жол басшысының табанлылығын, қорқыуды билмейтуғын ер жүрек-лигин үлкен мақтаныш хәм сүйсиниу менен тәрипледи. „Издер едим“ деген қосығында душпанлардың зорлығына қарсы күш колланыу зәрүрлиги хәққиндағы өзиниң көз-қарасын ашықтан-ашық баянлайды. Езилген массаны өз азатлығы ушын, өз бахты ушын шешиуши

¹ Бердақ. Таңдамалы шығармалары, Нөкис 1956, 30-31—бетлер.

² Бердақ. Таңдамалы шығармалары Нөкис, 1956, 133-бет.

гүреске шақырады. Шайыр усының менен қуранның „Таңла мәхшерде“ гүналы жазасын тартады, деген тастыйықлауын пүткіллей бийкарлайды. Бул жағынан алып қарағанда, Бердақтың „Ақмақ патша“ дәстанын атап айтыуға болады, онда рехимсиз ханның зулымлығынан қорлық көріп, шыдамын түүескен халық мас-сасының қураманған үәкиллери ханнан кек алып, вла-стыты өз қолына алады. Демек, гүрес—бахытқа, жауызлық үстинен жеңиске ерисиүде Бердақтың бас идеясы болады. Қудай белгилеген жазмыш тәғдирдің алдында пассив-лик, көнип шыдап жүре бериү бийкар етиледі, бул Бердақтың жаңа пикири хәм жәмийетлик пикирде жа-ңа мәселени ортаға қойыуда оғада үлкен батырлығы болды.

Бул фактлердің хәммеси Бердақтың адамгершилк қатнасықларды әмелге асырыуы объектив хәм субъектив жағдайларға байланыслы скепсиздин түсингенлигин дә-лиллейди. Бердақ панасыз, мөмин, қарапайым адамлар жөнин де гуманист. Бердақ мийнеткешлер үстинен қорлаушылық, орынсыз зорлық етиү хәрекетлерин ис-леген ханлардың, бийлердің, байлардың хәм хәтте мол-ла-ийшанлардың рехимсизлик ислери жөнинде күш көрсетип қарсы турыудың тәрепдары. Бунда оның творчествосының класслық мазмуны, оның адамгерши-лик мәселелерин түсиниүге диалектикалық көз-қарасы тағы бир мәртебе айқын көринеди.

Уллы шайыр өзиниң мәңги жасайтуғын шығарма-ларында өз халқын, тууылған елдин сүйиү идеяларын жападан тийисли дәрежеден жоқары көтерип рауажлан-дырды. Бердақта халық пенен Ұатап ажыралмайтуғын бир түсиник болып келеди. Бердақтың патриотизми халықтың бахты хәм прогрессив келешегин ушын оның ең жақсы перзентлериниң гүреси менен ажыралмас байланыслы. „Ер жигит ели ушын тууылады хәм ели ушын өледі“ делинеди халық нақылында. Халық па-триотизминиң бул терең даналығының принциптери шайырдың пүткіл творчествосында айқын сезилип тура-ды:

„Ер болсаң елинди бакла,
Елдің берген дузын ақла.“¹

¹ Бердақ. Таңдамалы шығармалары Нөкис, 1956-жыл, 77-бет.

Өзиниң көп азап шеккен, бәркулла куўғынға ушыр-
ап көшип-қонып жүрген, Казак, Қоқанд, Бухара хәм
Хийўа ханларының қыргын шабыўыллерынан посып
жүрген аз халқының аўыр қайғылы тәғдирин басынан
кеширип терең уўайымланған патриот шайыр бүлинип
тоз-тозы шыққан халықты қайта бирлестириў ҳаққында
бирлескен миллий мәмлекет дүзиў ҳаққында әрман етти,
бул халықтың материаллық хәм руўхый мәдениатын
раўажландырыўға жәрдем етер еди деген ойда болды.
Ол халық массасын сырт ел басқышларына қарсы түрес-
ке, бирликке, дослыққа шақырады, хан ҳәкимлерине
қарсы қарақалпақ халқының түресине басшылық еткен
Амангелди хәм Ерназар усаған қаҳарманларды тәрип-
леп мақтайды. Халық массасын саясий экономикалық
ғәрезилликтен қутқарыў зәрүрлигин анық түсинип, хал-
ық пенен ўатанының буннан былайғы тәғдири ҳаққында
мәселе қойып, бул мақсетке жетиўдиң дурыс жоллары
менен қураллары ҳаққында көп қыйналып ойланады.

Өзиниң дүньяға көз-қарасының дәслепки басқыш-
ының кәлиплесиўи дәўиринде шайыр мийнеткешлер
массасының, апатлы, дийўанашылық аўхалын, езиўши-
лик хәм эксплуатацияның себеби ел басқарыўшылардың
билимсизлигинде ханлар менен патшалардың әдил-
сизлигинде деп биледи хәм сонлықтан шайыр ты-
пыш, хәмме тепликте, татыў келисімде, жәмийеттиң бар-
лық ағзалары менен дослықта материаллықтан тоқшы-
лықта жасайтуғын ханның отырғанын көриўди әрман ете-
ди. „Ерназар бий“ шығармасында оның унамлы образып
дөретеди, қарақалпақларды Хийўадан бөлип алып, өз
алдына ханлық дүзиў ушын Хийўа ҳәкимлерине қарсы
түресте Ерназарға мақуллаўшылық пенен қарайды.
„Толы журтка дәркар“ қаҳарман деп шайыр арқа сүйеп
исенген Ерназар бий ўақтындағы жәмийетлик-саясий
дүзимди өзгертпейди, ал руўлық кек алып Хийўа хан-
ның орнына жақадан дүзилген қарақалпақ тахтына
Шыңғыс ханның үрим пұтақларынан „ақ сүйеклер“ ара-
сынан шыққан Зарлық төрени „ақ кийизге“ салып хан
көтереди. Ерназар ала көз қарақалпақларды Хийўа хан-
лығынан бөлип алып, өз адамын бас етип өз алдына
қарақалпақ ханлығын дүзип, жуўхағында рус мәмлекет-
тиңиң куўатлаўына сүйенип, өзиниң саясий программасын
иске асырмақшы болған еди. Әлбетте, Ерназар бийдиң

Хийўа ханлығына қарсы гүресте руслардың жәрдемінен пайдаланыўға умтылыўы унамлы.

„Ерназар бий“ шығармасындағы биз ушын бир баҳалы нәрсе, шайыр бунда халықтың, улыўма кейпин—өз ишиндеги байлардың, бийлердин хәм аталықлардың эзиўшилиги менен эксплуатациясы аўыр болыўына сабыр-тақаты таўсылған халық массасы өз ел-журтының ар-намыс хәм абырайын терең сүйип, өз халқының ғәр-езсизлик алыўын тилеп, Хийўа ханына қарсы Ерназар ала көз бас болған феодал-бийлердин изине ерип кураллы гүреске шықты, феодал-бийлер улыўма стихиялық хәрекетти пайдаланды.

Алдыңғы жәмийетлик пикирдин көп әсирлик тарийхы адамзаттан ең жақсы ойлары, тек Батыстағы ғана емес, ал Шығыстың да прогрессив пикир ийелери (Фарабий „Сақаўатлы қала адамларының көз-қараслары ҳаққында трактат“ Низамийдин „Ўғбал нама“ „Искендер нама“) әдил патша басқарған жәмийет идеясын алға қойған болса, Орта әсирлер тутымы менен өмир сүрген хан бийлеўи жағдайларында Бердақтың әдил патша ҳаққындағы пикири, жәмийеттеги үстемлик етиўши сиясий властықа қыр көрсетиў, идеялық хәм сиясий гүрес формаларының бири болды.

Өткен заманның тарийхын үйрениў, жәмийеттеги турмысты, Хийўа ханларының елди басқарыўларын, ханлардың изли-изинен алмасып турыўын бақлаў нәтийжесинде Бердақ соңғылығында патшалар менен ханлар ҳеш қандай әдил болған емес тоқ турмыслы адамлардың власты-ханлық сиясий дүзим ҳеш қашан мийнеткешлер массасына жақсылық еткен емес деген үзил-кесил жуўмаққа келеди. Сөйтип шайыр елди әдил монархтың, идеал патшаның басқарыўы ҳаққындағы идеяның әмелге асырылыўына исенбейтуғынын билдирип „Болған емес“ деген қосығында мынадай үлкен философиялық жуўмақ шығарады:

Бул дүнья-дүнья болғалы,
Патша әдил болған емес,
Шайырлар көлем алғалы,
Хатқа дурыс салған емес.*1

*Бердақ. Таңдамалы шығармалары, Нөкис, 1956-жыл 24-бет.

Шайыр өзиниң белгили „Ақмақ патша“ дәстанында да бул пикирин тастыйықлап, хәр тәрәплеме раўажландырды:

Сөзди кысқартып айтқанда,
Тағы дәртти молайтқанда,
Әдиллик жоқ патша-ханда,
Усылай халықты қысқан екен¹.

—деп жазады.

Бердақ узақ жыллар бойына өзиниң кеўлин толқытқан мәселени усылай шешип, өз пикирлери жағынан әдил, идеал патша ҳаққында әрман еткен өзиниң бурынғы Фарабий, Низамий, Физулий, Науайы, Мақтымқулының хәм басқалардан әдеўир алға озып кетеди².

Бердақтың мийрасында оның прогрессив этикалық көз қараслары усындай орын алады.

Бердақ өзиниң этикалық тәлимин дәретип хәм раўажландырып, улыўма адамгершиликтиң этикалық принциплерин, нормаларын басшылыққа алады. Өз заманының жағдайларына адамзаттың ең жақсы ақыл-ойларының жақсылық, хұждан, әдиллик, бахыт, абырай, ар-намыс, адамгершилиқ хәм басқалар хаққындағы әсирлер бойына киятырған әрманларын алға қарай раўажландырып, өз халқының хәрекетиниң конкрет ұазыйпларына тийкарлана отырып, оларды жаңа мазмун менен толықтырды.

Бердақтың этикасында үстем класслардың практикалық моралы хәм молла-ийшанлардың адамгершилиқ жағынан әдепсиз бузықтығы қатты критикаланады. Шайыр феодаллық жоқары қатламлардың хәм руўханийлердиң адамгершиликке қарсы бузықшылықларын критикалаў хәм олардың үстинен күлиў менен бирге, әлбетте, мүликдар адамлар менен руўханийлардың минез-қулықларын дүзетуўге хәрекет етпейди, ал олардың „кәраматы менен кең пейиллигиниң“ бет пердесин ашып таслап әшкаралайды, мийнет адамларының моралин көтермелеп мақтайды.

Бердақ „Көринди“, „Папа бер“, „Хожам“ деген қосықларында ахунлардың, ийшанлардың хәм моллалар-

¹Сюда—183-бет.

²История философии в СССР. Изд. „Наука“. М. 1968, Том 1, стр. 169, 477.

дың бузықшылығын, алдаушы екенін, сықмарлығын, сатқынлығын, қарамлығын ашып таслайды.

„Халын билмей, закир салып аллалар,
Адамдарды алдап, бәрха олалар,
Суұпы, ийшан, ахун және моллалар,
Көзлеріме шайтан яқлы көрінді“¹.

„Биразлары жүр молла болып,
Бәрха аұзында „алла“ болып,
Тил ушында олла болып,
Сонындайларға жаза бер“.

Қуранның кудай хәммени керип, хәммени еситип турады деген сөзлерінің дұрыслығына шек келтиреді, гүманланатуғынын билдиреди.

Тутасы менен алғанда, Бердақтың творчествосы, айырым алғанда оның эстетикалық көз-қараслары диний ырымлардан, қәте пикирлерден аұлақ, оларда диннің кәделері менен парызларын булжытпай орынлауға шақырықлар жоқ. Шайырдың өзи гейде өзіннің күнделікли турмысында оларға итибар бермейди.

Бердақтың эстетикасында оның хаял-қызлар мәселелері бойынша прогрессив идеялары бақалы, бул идеялар шайырды хаял-қызлар жөніндегі шығыс деспотизмінің қалдықтарынан атлап өтпел кеткен алдыңғы көз-қарастағы адам иретінде характерлейди. Бердақ шығармаларының қахарманлары үстемлик етиуши моральдің семья, мухаббат хәм неке мәселелерінде хаял-қызлардың еркинлигин шырмап, матап қоятуғын нормалары менен принциплеріне қарсы шығатуғын жоқары адамгершилик сыпаттарына ийе болып келеди.

Бердақтың этикалық тәлииматында феодаллардың, байлардың, аталықлардың, бийлердің хәм молла-ийшанлардың практикалық моралин критикалау менен бир қатарда адамның жақсы адамгершилик қәсийетлері хакқындағы пикирлері үлкен ылайықлы орын алады. Адамды хәм оның абырайын кемситиуге қарсы шығып ойшыл шайыр адамларды бир-бирни хұрметлеуге, дослыққа, бирлікке, кең түрде қарым-қарнаста болыуға шақырады. Ол мәплердің, көз-қараслардан бирлинин,

---

¹Бердақ. Таңламалы шығармалары. Нөкис, 1956—45-бет.

адамлар арасында шын жүректен болатугын жақсы, бийгөрез өз-ара катнасық хэм хұрметти, халықтың, елдиң исине шексиз шын берилиўди адамлардың қарым катнасының хэм жақынласыўының тийкары деп билди.

Адамға жақсы жағынан көрик беретугын оның айрықша сыпаты болған киши пейилликке зор әҳмийет берип, оның бир қатар тәреплерин раўажландырыўға күтә кеўил аўдарды.

„Малым бар деп асып таспа,
Тиреўлер менен жарыспа,
Жарлыны аяққа баспа,
Сенде жарлы боладурсаң.“¹

дейди шайыр. Оның „Балам“, „Надан болма“, „Билгейсиз“ усаған хэм басқа да белгилли қосықларында кишипейиллик, дурыс минез-қулық ҳаққында пикирлер бар.

Бердақтың этикалық көз-қарасында ҳақ нийетлилик дурыс сөзлилик, ырасын айтыў принципаллық усаған хэм басқа да категориялар раўажландырылды, шайыр опасызлық, сатқынлық етиў, жүрексізлик, қорқақлық, еки жүзлилик, тайғақлық усаған әдетлерди қатты қаралады.

Шайыр этиканың көп категорияларын раўажландырып халықтың миймап дослық, жасы үлкенлерди хұрметлеў усаған дәстүрлерин сақлаўға хэм көбейтиўге үлкен әҳмийет берип, оларды адамгершиликтиң нормалары сыпатында алға қойды. Бердақтың этикалық мийрасынан мийримлилик, жыллы жүзлилик, сыпайылық, әдеплилик, кең пейиллик ҳаққында көп ғана баҳалы нәрселерди таба аламыз. Шайырдың пикиринше усындай адамгершилик қәсийетлерине ийе болған адам кеўилге жағып, хұрметке ийе болады.

Бердақ өзиниң шығармаларында халықлар арасында дослықты жақлайды. Оның творчествосында халықлар дослығы идеясы этикалық тағллийматтың әҳмийетли проблемаларының бири болып ортаға қойылады. Өзбек, қазақ, түркмен халықларының, әсиресе рус халқының мийнеткешлерине Бердақтың сүйийшилиги уллы болды. Ол тек қарақалпақ халқын ғана емес, ал Әмиўдәрья-

¹Бердақ. Таңдамалы шығармалары, Нөкис, 1956--78-бет.

ның төменгі жағын мекен еткен барлық халықтардың да шайыры болды. Бұл жөнінде оның заманласы хәм досты, карақалпақ халқының белгилі демократ шайырларының бири Өтеш Алшынбай улы күтә дұрыс сөзлер айтты; өзиниң ұллы достының өлиминс арнап жазған қосығында ол былай дейди:

Өлгенде қазақ та, өзбек те ұсади,
Бердақтың кәдирин барлық халық билди. . .

Нәрсе қалмай карақалпақ, қазақтан,
Келип атыр жақын менен ұзақтан. . .

Келипти ығылып қыпшақ-қытайдан,
Барма деп ойладым орыс-ноғайдан".¹

Бердақ творчествосындағы прогрессив жәмийетлик-сиясий тенденциялар, үстемлик етиўши жәмийетлик дүзимниң жарамас иллетлерин критикалаў, зорлыққа, зулымлыққа, әдалатсызлыққа қарсы маўасасыз гүрес, мийнеткешлерди өз езиўшилерине қарсы гүресийге шақырыў, антиклерикализм—булардың хәммеи оның эстетикалық көз-қарасларында айқын көринеди. Оның бул көз-қараслары өзиниң прогрессив гуманистлик, демократиялық хәм патриотлық идеялары менен тығыз ажыралмас байланыслы болды, оларда эстетикалық идеялар айқын көтермелеп мақталды.

Бердақ искусствоның, көркем сөздиң идеялық—эмоциялық күшин түсинип жоқары бақалады. Ол шығармалардың дұрыс сөзлигін, оларды ҳақыйкатлықтың, әсиресе халық массасының социаллық аўқалының дұрыс, объектив түрде көрсетилиўин терең бақалады.

Бердақтың идеялық мийрасында эстетиканың тийкаргы категориялары жақсы, мақтаўлы нәрселер, қайғылы хәм күлкили нәрселер тийисли дережеде раўажландырылды, оларда шайыр мийнеткеш халықтың мәплери көз-қарасынан, өз заманы ушын прогрессив эстетикалық идеал көз-қарасынан ой жиберип пикир жүргизди.

Бердақтан бурын өткен Әжинияз, Бұл дүньяның көрки адам баласы" деген еди. Демократиялық әдебият-

---

¹Өтеш Алшынбай улы, Таңламалы шығармалары. Нөкис, 1969, 140—142-б.

тын, бул принципі жақсы нәрселерді түсінүүде Бердақтың эстетикалық көз-қараслары үшін да басшылыққа алынған қолланба болды. Бердақ та—бул дүньяның көркі адам баласы екенін мойындады. Ол адамның жоқары ийгиликли, рухый хәм адамгершилик келбеті оның сулыўлығы деп билди. Келбетин белгилерин өз ишине алатуғын эстетикалық идеалды Бердақ өзиниң „Халық үшін“, „Маған керек“, „Ақмақ патша“ шығармаларында халықтың нағыз ҳадалый улары менен қызлары арқалы көрсетеди. Шайырдың қахарманлары тек рухый адамгершилик көркі, жоқары идеалларға садықлығы хәм шын берилиўи менен айрықшати́лге алынып қоймастан, зулымлыққа, жарлылыққа, бидимсизликке, адалатсызлыққа, зорлық хәм тонаўға қарсы актив, қорқыўды билмейтуғын ер жүрек гүресшең де болып келеди. Амангелди, Гүлим, Айым хәм басқа көп ғана қарапайым мийнеткеш адамлар арнамыс хәм адамгершилик үшін шешиўши гүреске бел байлайды. Шайыр бул гүрести ҳақыйқат шын көрик деп биледи, себеби оның пикиринше, бундай ис халықтың пайдасы үшін әҳмийетке ийе.

Бердақ ҳаял-қызлардың тацқаларлық сулыўлығын хәм адамгершилигиниң тазалығын, олардың үлкен муҳаббатын семьядағы қатнасықларға тийкарланған дослық, садықлығын бар ықласы менен жырлап, олардың фольклордың хәм шығыс поэзиясының ең жақсы эстетиклериндеги арыўларға тел келе алатуғын салыстырыўларға ылайықлы образларын дөретти. Шайырдың қахарманлары болған ҳаял-қызлар феодаллық турмыстың барлық реакцияшыл дәстүрлерине, қараңғылыққа, диний ырымларға, шәрияттың нормалары менен принциплерине хәм диний фанатизмге қарсы наразылық билдиреди.

Бердақ мийнетти өмирдің бирден бир дурыс дереги: адам баласының, бахытлы болыўының адамгершилик тийкары, дөретиўдің көркі деп қарады. Мийнет адамның көркі, мийнеттиң жемислері оғада жақсы мазалы, дейди шайыр өзиниң „Жақсырақ“ деген қосығында.

Түргелип ертеден жұмысқа шығып,
Қолыңды қабартып, белиңди бүгип,

Дисеуди сызлатып мийнетин шегип,
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ.¹

Бердақ трагедиялық категориясын өз заманы үшін прогрессив эстетикалық идеал көз-қарасынан, халықтың ең жарлы қатламларының көз-қарасына қарап пикир жүргізді. Өзинің „Жаз келерме“, „Салық“, „Бермеді“, „Заманда“, „Ақмақ патша“ деген шығармаларында Бердақ өзіне тән дурыс сөзlilik пенен халық массасының қайғылы аўыр аўхалын ашып көрсетеді.

Бердақта күжили сықақ тийкарғы эстетикалық идеялық көркемлик тараў сыпатында болып, социаллық әдилсизликке, барлық бузыклыққа, патриархаллық-феодаллық жәмийетке дәреткен жарамас оңбаған пәс қарамылыққа қарғы социаллық наразылық билдириўди аңлатып турады. Шайыр „Алты қыз“, „Хожам“, „Уфик мәхрем“, „Терис қайтқан“ деген шығармаларында тоқ турмысly класслардың ишинен гейпара адамлардың адамгершилигиниң пәслигин қатты маскаралап күледі.

Солай етип Бердақтың философиялық, жәмийетлик-сиясий этикалық хәм эстетикалық көз қарасларына нәзер аўдарсақ, ХІХ әсирдеги қарақалпақ көркем әдебиятын илимий хәм жәмийетлик-философиялық пикирдиң шыны болған оның творчествосы үлкен әҳмийетке ийе екенин көрсетеді.

Революцияға дейинги қарақалпақ халқының Бердақ творчествосы бас роль атқарған көркем әдебияты мийнеткеш халықтың хақыйқат идеологиясы, ал Бердақ оның ең ири идеологи болып есапланады.

1977-жыл.

---

¹Бердақ. Таңдамалы шығармалары, 14-бет.

„Болған емес“ қосығында болса, ол пүткіл қарақалпақ халқының тағдири әзелден усындай болып келгенлигин, оның жанына бир де жыллылық тиймегенлигин шайыр терең хәсирет пенен баян етеди:

Қарақалпақ халық болғалы,
Халық атағын алғалы,
Ҥақ тағала жол салғалы,
Бир теңликти алған емес.

XIX әсир шараятында хәр тәреплеме зулымлыққа сазыуар болып жасаған қарақалпақ халқының ашшы-аянышлы тағдириң хеш ким Бердақтан өткир хәм хәқыйкатлық пенен жырлай алмаған, деўге болады.

Бердақ өзиниң атақлы „Өмирим“ деген шығармасын доңыз жылында жазғанлығын айтады. Бул 1875 яки, 1887 яки, 1899-жылға туўры келетуғын болыуы керек. Өйткени, бул шығарма шайыр өмириниң ақырында емес, бурынырақ жазылған. Басқа бир қосығы — „Болмады“ сын 65 жасында жазғанлығын ескерткен шайыр, буган қарағанда, оны ол 1892-жылы жазған. Бизишсе, Бердақтың бизге жетип келген көпшилик термелери оның творчестволық жақтан писип жетилискен жыллары яғный өткен әсирдиң 70—80—90-жылларында дәретилген. Тағы да туўрырағы олардың базылары шайырдың жаслығында дәретилген болса да, кейин ала оларды шайыр жетилистире барған, қайта-қайта: ислен халық арасында мұдамы оқылып мазмуны байытылып турылған. Себеби Бердақ өз шығармаларын жазған болса да, оларды оның үстине, халық арасында бирдейине жырлап, намаға салып, айтып, атқарып жүрген. Бул бир жағынан шайыр дәретпелериниң фольклорға да, жақынлығын, халықшылығын асырса, екіншиден, оларға демократлық рухтың синиўин келтирип шығарған. Бердақтың дәретпеси шығыс әдебиятының гуманистлик хәм демократлық традициялары негизинде жүзеге шыққаны ырас. Себеби Бердақ өз дәўриниң ең саўатлы кисилеринен бири болған. Ол Науайыны, Физулыны, Мақтымқулыны, Күнхожаны, Әжиниязды өзиниң биринши устазлары деп биледи, бир өмирге олардың прогрессив традицияларына сандық болып қалады.

Лекин Бердақ творчествосының жүзеге келиўи хәм раўажланыўында фольклорлық шығармалардың бай

дәстүрлери биринши дәрежелі роль ойнағанлығын айрықша есапқа алыу дәркар, бул әсиресе шайыр дөретпелериниң тил өзгешеликтери, көркемлігі, жанр өзгешеликтеринде көзге анық тасланады.

Жазба әдебиятта, белгилі, Бердақ дәуринде аруз өлшеми (вазни) хукимиранлық қылатуғын еди. Лекин, усыған қарамастан, Бердақ өз шығармаларын көбирек түркий халықлардың тилине тән—бармақ өлшеминде, ертеден түркий халықлардың аўызеки творчествода қолланылып киятырған төртлик формаларында жазды. Бул формадағы дәслепки қосықларды, дәстанлардың базы үзиндилерин биз Махмуд Қашғарыйдың „Девану-Луғатит турк“ китабында ушыратамыз. Ондағы а а а б тәртибиндеги уйқасқан лирикалық қосықларды хәм Афрасиаб ҳаққындағы мақтаўларды еске түсириўдиң өзи жетерди. Бердақ тап сол халықшыл қосық формаларына жаңа мазмун берип, жаңадан өмир бағышлады.

Халық төртликтеринде, терме түринде қосық жазуы түркмен поэзиясының, уллы классиги Мақтымқулы, Бердақтың заманласы Әжинияз творчестволарында да бар. Лекин Бердақ бул формаларда басқаларға қарағанда да, ізбе-излирек шығарма дөретип, бул қосық формалардың әдебияттағы тәсирлигин жаңадан бекемлеўде шеберлик көрсетти. Мәселен, биз оның „Өмирим“ деген шығармасын алып көргенимизде, дәслеп бундай қосық формасы, ондағы редиф сәл басқашарак түринде көп ғана түркий, халықлар фольклорында, атап айтқанда, Гөрүғлы ҳаққындағы дәстанларда ушырайды. Бердақ бундай қосық формасы болса да, өз дәўириниң сиясий жәмийетлик хәм мораллик проблемаларын ашыўға қолланады. Онда мынадай төртликтер бар:

Аңла бул сөзди халайық,
Айтпақлық бизге ылайық,
Барлығын жәрия қылайық,
Өтти дүньядан өмирим.

Бак, я әжел жетсе дедим,
Залым шырағы өссе дедим,
Сонша налып қайғы жедим,
Өттиң дүньядан өмирим.

Усы қосық 60 шуўмақтан көбирек болып хәр шуў-

мак акырында „Өмирим“ сөзи қайталанады. Бизге, мәлим, Фазыл Йолдаш хәм басқалардың усындай типтеги қосықларында „Күнлерим“ сөзи тәкирарланады. Бунда хәр шуўмақ белгили дәрежеде турақлы мәниге ийе болып, өзи бир тутас пикирди баянлайды. Бул хәм буған қусаған басқа қосықларды лирикалық қосық деп, мениңше, эпик қосық деп, өзине тән дәстан деп, атаған туўрырақ болады. Лирикалық қосықта, шынında, шайыр өзиниң яки лирикалық қаҳарманның белгили бир моменттеги ишки кейпийатын баянлайды. Бундай қосықларда, мәселен, Бердақтың „Халық ушын“, „Жақсырақ“, „Өмирим“ сыяқлы қосықларында болса, шайыр пүткил бир дәўирге өз дәўири адамларына жәмийетлик қатламларға хәр тәреплеме қатнас билдирип, өз заманы ҳаққындағы бай пикирлерин халықлық көз қарастан, жәмийеттеги көпшиликти кураўшылардың қабыллаўына, талғамына сәйкес көркем формада түсиндиреди. Буның өзи барлық халықлардың, демократлық әдебиятында сынаўдан өткен туўры жол болып, Бердак пенен бир дәўирде жасап творчество дәреткен атаклы өзбек шайырлары Муқимий, Заўқыйлар да усындай усылда өлмес шығармалар жаратқан еди. Бул жерде Муқимий хәм Заўқыйдың „Саяхатнама“ ларын еске алыў жетерли. Демек, термелер шеберлигине қарап лирикалық характерде де, эпик характерде де болыўы мүмкин.

Халықлық жолдан жүрген Бердак өз қосықларының кең халық массасына жетип барыўына, оларды түсиникли болыўына үлкен әҳмийет берди. Усы көз қарастап ол өз шығармаларының тилин де китабий тил негизине емес, жанлы халық тили негизине курды. Оның көркем сүүретлеў куралларының көпшилиги фольклорлық шығармалардан алынған. Мәселен, ол халық қаҳарманы Ерназар бийди Рустемге, я Фархатқа емес, Гөрүғлыға теңейди. Бул оның творчествосы ушын оғада характерли. Буны да халықшыл, демократлық әдебияттың тийкаргы өзгешеликлеринен бири деўге ҳақлымыз.

Бердак шығармаларының демократлық характери оның сатиралық қосықларында, халық қаҳарманлары ҳаққындағы шығармаларында, ҳаял-қызларға арналған төрликлеринде тағы да анық көзге тасланады. Бердақтың өз дәўри байлары, әмелдарлары, молла-ийшан-

лары ҳаққындағы сатиралары аяўсыз, ништердей өткир болып, оларда бундай тегин хор, залым топар ўәкиллерине мийнеткеш халық кегин, толық ҳәм анық етип айтады. Көпшилик жерлерде Бердақ өзине заманлас усындай типлердиң атларын да анық көрсетеди, олардың реалистлик образларын анық сызып бериўге тийисли болады. Бердақтың „Жаксырак“ деген шығармасында усыған байланыслы мынадай отлы қатарлар бар:

Әүсл беремен деп, соңыра бермеген,
Мийнеткешке ҳақы төлеп көрмеген,
Сөзин жутып, өтирик айтып өлмеген,
Нурмураттан бәлки ҳайўан жаксырак.

Бул сөзимди тыңла Нурмурат ақун,
Орайсаң сәлешниц ҳәрийтип шақын,
Алдап мийнеткешниц көп жейсең ҳақын,
Сеннен қайта ала ғарға жаксырак.

... Халықтың қанын сорған гилең бийийман,
Бәриннен бигдәй бир гедей жаксырак.

Бундай төртликлерди Бердақ қосықларынан онлап келтириў мүмкин. Олардың ҳәммеси шайырдың зулым ҳәм талаң-таражға, хұждансызлық ҳәм жаўызлыққа қарсы аяўсыз гүрес алып барғанлығын көрсетеди. Егерде Бердақ ерик ушын жанын қурбан еткен халық қарманлары туўралы тоқтамай, жыллы сөзлерди айтпай, олардың сүйикли ҳәм мәрт образларын жаратпағанда, ол Бердақ болмас еди. Бердақ өзиниң „Амангелди“, „Айдос бий“, „Ерназар бий“ деген шығармаларында қарақалпақстанда ханлықтың, жергиликли байлардың зулымына қарсы болып, өткен ҳәм қанға батырылған халық көтерилислериниң басшылары образларын оғада жанлы геўделендире билди ҳәм буны менен Бердақ өзиниң пүткиллей көтерилишлилер тәрепинде екенлигин, сол дәўирдеги барлық Орта Азия халықлары әдебиятының ең алдыңғы ўәкили екенлигин сыпатлайды. Ерназар бийдин хан қолына түскеннен кейинги аўхалы туўралы шайыр не дейди, оныц:

Хан гүнәкар қылғанында,
Бийлигини алғанында,
Хәм ақ үйли болғанында,
Муқаймады Ерназар бий.

Улыўма, халық исине берилген мәрт хәм уллы қа-
харманлар Бердақтың бирдейги идеалы болып қалды.
Шайыр усындай кисилерди көтермелеўге өзиниң ең
гөззал қатарларын бағышлады, оларды халықтың қа-
қыйқат ғамхоршылары деп, езилген, хорланған ұатан-
ласларын сондай азаматлардан өрнек алыўға шақырды.
Ол „Керек“ қосығында былай жазады:

Саясын салған пақырға,
Суўлар жеткерген тақырға,
Ақсақ-майып хәм соқырға,
Қайыр еткен маған керек.

Так турып, белни байлаған,
Қолына жарак сайлаған,
Халкының ғамын ойлаған,
Ел ғамхоры маған керек.

Соның менен бирге Бердақ поэзиясы қақыйқый ха-
лықшыл поэзия болып, хәр бир мәселеде шайыр халық
тилеклерин, халық ой-пикирлерин сүүретледи. Онда
жаман жәмийетлик дүзимге қарсы гүрес, өшпенлилик,
ерк хәм азатлыққа умтылыў, турмыстағы адалатсыз-
лықларды сынға алыў, қаралаў менен бирге өмирди
сүйиў, мийнетти, гөззаллықты ардақлаў, жақсы минез-
қулық қағыйдаларын жәрия қылыў, инсанды ҳадал,
пәк болыўға шақырыў мотивлери жетекшилик роль
атқарады. Мине, шайыр инсанның қәдир-қымбатын
ҳадал мийнет белгилеў кереклиги жөнинде не айт-
қан:

...Дизелди сызлатып, мийнетин шегип,
Жеген бир зағараң, палдан жақсырақ.

Усыған қусаған қосықлары менен Бердақ демо-
кратлық әдебиятта шығыс әдебиятының гуманистлик
тенденцияларын жаңа тарийхий шараятта және бир
басқыш жоқары көтерди.

Бердақтың ең ири шығармасы „Ақмақ патша“ дәс-
таны болып, онда шайыр өз творчествосына жуўмақ
жасады үстем класс моралин эпик масштабта терең
әшқара етиў менен жарамсыз жәмийетлик дүзим үс-
тинен өз ҳүкимин шығарды.

Бердақ зулымлық хәм теңсизликке негизленген
дүзимди өмир бойы қаралады, бийкарлады, лекин бун-
дай жарамсыз дүзимнен қутылыў жолларын марксист-

лерге дейин жасаған көп данышпанлар қатары түсине алмады. Ол бірдейине:

Бул дүнья-дүнья болғалы,
Патша әдил болған емес.
Шайырлар қәлем алғалы,
Хатқа туұры салған емес.

деп, халыққа туұры жол көрсетпеген, патшалар жөнинде де дурыс пикир айталмаған шайырларды сынап-минеп отырды, өзи болса, ҳақ хұждан менен қәлем тербетип, ҳақыйқый сөз айтыўға умтылды, өзиниң жәмийет алдындағы шайырлық миссиясын ең жокары дәрежеде атқарды. Деген менен тарийхый шараятка көре, қарақалпақ елиниң улы дәўирде пайда болып атырған рабочий орайларынан, революциялық орайлардан узақлығы себепли, азатлық, идеялары бул үлке: е түрли жоллар менен енди ғана кирип келе баслағанлығы себепли бул гезде қартайып қалған Бердақ азатлықтың бийик жаршылары хәм гүресшеңлері—рус социал демократлары менен танысып олар менен бирге бола алмады, революция шайыры дәрежесине көтериле алмады. Бирақ Бердақ мудама алға, келешекке үмит көзи менен қарады, ески қанхор жәмийет унырап, оның орнында жаңа, еркин заман бой тиклеўин, сезетуғын еди. Жаңа әсир менен ески әсир алмасыўы аралығында яғный 1900-жылы өмирден көз жумған шайыр өз халқының бәрше езилген қатламлары атынан бахытлы келешек пенен байланыслы өзиниң арзыўларын „Көринди“ қосығында былай баянлаған:

...Бахыт анық келсе, я түске енсе,
Бир жасым он жылға татыр көринди.

Биз ҳәзир думан тарқап, бахыт күни көринген советлик заманда барлық миллетлер қатары туўысқан қарақалпақ халқы да бахытлы турмыс кеширип атырған дәўирде уллы демократ шайыр шығармаларын сүйип оқып, пайдамызға жаратып атырып, биз Бердақ бабамызға ийилемиз, тәжим қыламыз, оған қарата: „Сизиң барлық арзыўларыңыз әмелге асып, ол он жылға емес, жүз жылға, мың жылға татырлық болды!“—деймиз.

1977-жыл.

СӨЗ – БЕРДАҚ ТОЙЫНЫҢ ҚОНАҚЛАРЫНА

Шыңғыс Айтматов

Ленинлик хәм Мәмлекетлик сыйлықлардың лауреаты, Социалисттик Мийнет Қахарманы.

—Шыңғыс аға, хәзирги әдебий процесстеги қарсақалпақ әдебиятының орны ҳаққында айтып берсеңиз?

—Бул сораўға толық жуўап беріў қыйынырақ. Өйткени, қарақалпақ әдебияты усы халықтың өмиринше жыйнап қиятырған, өз алдына дөретип тапқан мәдениет байлығы. Бул Октябрь революциясынан соң жаңадан гүлленген әдебиятлар қатарындағы әдебият. Сизлерде көрнекли әдебиятшылар, жазыўшылар, шайырлар бар, олардың барлығының атын атап отырмайақ қояйын. Олардың кем-кемнен союзлық аренада көрине баслағанына куўанамыз.

Қарақалпақ әдебияты өзиниң өтмиши менен де, бүгингиси менен де түрк тиллес халықлар әдебиятлары арасында өз жолын, өз дәстүрин таўып қиятырған әдебиятлардың бири.

—Сизиңше, Бердақтың творчествосының ең характерли белгилери нелерден ибарат?

—Бердақ бириншиден, класслық сезими жүдә күшли шайыр, екиншиден қарапайым халықтың өз аўзынан шыққан сөзлеринен көркем дүнья ажыратыўға ерискен шайыр. Бердақ биздей көп китап оқый алмады, биз сыяқлы билим ала алмады, соған қарамастан халықтың көркем ғәрежетлерин алып, сол байлықты халықтың мәдениет ғәзийнесине қалдырып кетти.

— Сиз кешеги Искусство сарайында сөйлөгөн сөзүңизде бизиң халқымыздың тэгдийрин Эмиүдәрьяға теңедиңиз?

— Аўа, Қарақалпақ халқының тарийхы—Эмиүдәрья, ол тыныш ақпаған, оның сағасы өзгермесе де, саласы бирде ойдан, бирде қырдан түскен. Тап сондай тарийхта да, Эмиүдин аяғындағы сизиң халықтың тэгдири тынышсыз болып көп азап пенен өткен.

— Және Шыңғыс аға, бизиң халықларымыз қырғыз халқы менен қарақалпақ халқының бир-бири менен жақын, руўхый жақын, мәдениаты жақын дәстүрлери сизге мәлим болса керек, енди сол туўысқанлық қатнасықларымызды беккемлеп атырған бүгинги әуладтың да жақынлығын көрип атырсыз. Усы туўысқанлық дәстүрлеримиз хаққында айтып берсеңиз?

— Халық дәстүрлери хәр қыйлы болса керек, мейли сизики болсын, мейли бизики болсын, улыўма халық дәстүрлери әйтеўир жақсылыққа жорылған болады. Сол халықты халық қылып, бириктирип турған да дәстүрлер болады, сонлықтан қайсы дәстүрлерди айтсақ екен. Мәселен, мәденият жағын алатуғын болсақ, уқсаслығымыз көп: ярым көшпели турмыста, толық көшпели турмыс та кеширдик, хәрқыйлы ханлықлардың қол астында езилип жүрдик. Мине, усындай тарийхты бирге бастан кеширген халықлардың өтмишинде кирип шығып жүрген дәстүрлердиң жақын болыўы, уқсас болыўы тәбийғый. Қарақалпақлар да, қырғызлар да хәр қыйлы дәўирде заманға сай дәстүрлер ислеп шықты, олардың тийкарында бәрибир өз жерин, өз елин сүйиў, халыққа хызмет етиў, жасы үлкенди сыйлаў, жасы кишиге ғамхорлық етиў сыяқлы бизиң халықларымызға тән улыўма қәсийетлер жатты, мениң пикиримше усылай.

Ал хәзирги күнде жер аралығы алыс болса да, тилимиздиң жақынлығы жақсы. Биз соның ушын да өз-ара байланысымызды күшейтиўимиз керек. Өйткени, хәзир барлық мүмкиншиликлеримиз бар, биз қатнасықты беккемлеўимиз бенен халықларымыздың мәдениатын, әдебиятын байытамыз, демек, илимий-техникалық раўажланыў жағдайында ағайинлик қатнасықты еле де жақынластырыў керек. Китап шығарыўда, оның нұсқасын көбейтиўде хәм тарқатыўда бизиң байланысымыз еле де жақсыланыўы пайдалы болар еди.

—Шыңғыс аға, сіз тәртіпсіздік жасадыңыз және қандай жерде қаша кетіңіз. Ал бұрынғы жылы „Новый мир“ журналы сизің „Плач перелетных птиц“ (Жыл құстарының жоқлауы) романын күтіп отырғанлығын дағазалаған еді. Қарақалпақ оқытушылары Бізде соны күтіп отырмыз?

—Ол жаққында не деуім мүмкін. Мениң әуелгі ойлағанымнан басқа бір ағымдағы, бір бағыттағы темалар пайда болып қалды, сонлықтан, мен оны басқа темалар менен басқа сюжеттер менен байланыстырып, бір кітап жазайын деген ойым бар, оны өз уақытында көреберерміз. Асықпайық, аманлық болса пәтер.

Зоя Кедрина

Профессор, филология ғалымының докторы, Орта Азия және Қазақстан әдебиеттері бойынша ири қазіргі.

Сен қосықсаң жыртық үйде, тууыңан,
Аш халықтың әрманына жууыңан,
Тууылыудан бақыт ізлеп халқына,
Жалаң аяқ қарды басып жууыңан.

Ибраһым Юсупов Бердаққа арнауында ұсылай деді. Бұл қарақалпақ халқының ұллы шайырының өмирі менен творчествосының анық тымсалы еді. Шынында да, көп азап шеккен халықтың ахы-зары менен үміттерінен тууыңан. „Бұл қалбиме тууырылықтың нурын бер“ деген шайырдың муцлы қосықтары қара жерді қайра басып, жалаң аяқ жууыңан сыяқлы еді.

Бердақ хан тәртібінен езілген жарлы болды, бірақ, ол халқының жақын келешегін шайырлық әрман менен жырлап, сол жарық күннің, тууатуғынына исенім менен, жалынлы рух пенен жасады.

Бердақтың ұллылығы, оның тек халыққа қызмет еткенлігінде яки былайынша айтқанда, халықтан шыққанлығында ғана емес, ал Бердақтың өзі—қарақалпақ халқы екенлігінде. Бердақ—халықта, халық—Бердақта жасады.

Ол ағартушы еді, ол халықты оқытты, оқытқанда да балаларын үйреткен әкедей болып сабақ берді. Ол „Аңластырып, қара балам“, „Надан болма!“ деп үйретті.

Жөн-жосақларды сорамай,
Азаматтыққа жарамай,
Алды-артынды барламай,
Ләтте-пәмлі, надан болма.

Шапанды салып ийнице,
Түсип баяғы пейлице,
Кошшы ертпей кейнице,
Сен басқадай надан болма!

Бердақтың өзі қаншама ел гезіп жүрсе де хеш қашан Ұатанын таслап кеткен жоқ, ол Ұатанын ғамлы жүрегіне жайғастырып алып жүрді. Ол өзінің дәртлес халқының ишинде жасап, өзін хеш қашан халықтан жырақ алған жоқ. Хәттеки, мийримсиз қудайға да „пана бер“ дейди шайыр.

Бенде едик шубхасыз ҳак,
Биздей сорлыға бергил бак,
Посар болды аяқтан халык,
Жалаңашларға пана бер.

Халық пенен, халық ушын жасап, халқының жыр-ын жырлап муңын мунлаған шайыр қарақалпақ халқының жоқ болып кетпеуі ушын, оның излерин шөлистан өширип тасламауы ушын халқының умтылыұшылықтарының тийкаргы маңызын оның тарийхий ұазыйпаларын жәриялады.

Ол поэзия байтереги болып, өз әрманын, әрманына қоса туұылған фольклоры менен көп миллетли шығыс шайырлық мектебинин мийраслары менен байыған шайырлық тәжирийбесин, орыс демократиялық мәдениатына болған умтылыұшылығын өз әрманына қоса әұладына қалдырып кетти. Өйткени, ол халқының қапталыцда емес, ал өзинде жасады, хәм халықлардың бирлиги туұысқанлығына умтылыұшылығы менен өзиниң өлмес лирикасында, жүдә әпиұайы түсиник болған („Салық“ ямаса „Теңиз балығын бермеди“ кусаған) нәрселерди лирикалық шыңына көтерип, бәлент лапызлы поэзиясы менен философиялық ойының өзеги етип адды, сөйтип ол қарақалпақ халқының типлик характери болып, оның жаңа искусствосының тырнағын қалаушы болды.

Бердақ қарақалпақ поэзиясында Ибрайым Юсуповтың реңбе-рең ырғақларында әсиресе суұсыз шөлис-

танда „түйедей төзе билип, әйіемги массагеттиң лашкериндей“ қудиретли күш пенен өмир ушын гүрестуғын сексеуіл образындағы қарақалпақтың характерин минсиз сүүретлеуінде ямаса Кани гүллериниң гүз түссе де „жауға қарсы қайтпай алысқан гарнизонның байрағындай жығылмастан тұрғанлығын“ мақтлыныш етиуінде яки „нәресте ол адамның ең үлкени“ ол халықтың ертеңи деп дағазалауында өмир сүрип киятырғаны менен уллы.

Бердақ ауыр азаптар менен жоқшылықтың алдында диге бүкпей Россияға қосылуы ушын гүрескен қарақалпақтардың мийтиндей тұрақлылығын сәулелендірген прозада да жасап атыр. Т. Қайыпбергеновтың „Маман бий“ әпсанасындағы жетим Алмагүлдің тәғдиринің сәулесінде Бердақтың „Ақмақ патша“ сының үни менен оның қырқ хаялының зарын еситкен сыяқлы боламыз, ал бул ойлар Бердаққа „Қырқ қыз“ халық дәстанынан келген еди. Усы халық дәстаны менен Бердақ творчествосынзін (соның менен бирге оның бизиң заманласларымыз болған орынбасарларынан) басқа қай жерде езилген хаяллардың (хәттеки, хан сарайындағыларда) жауынгер жеңимпаз хәм бирликли аукамын көреміз!

Бердақтың бул образларында хаялдың хақылы арзыу әрманы менен оның шайыр жасаған дәуирге тән езиушиликтен, келешектеги бахытлы турмысы туұралы шайыр үмити жәмленген. Бүгин Совет Қарақалпақстанының гүллениуіне қарап тұрып, Бердақ еске түседи, оның ең жақсы әрманларының орынланғаны хәккында ой келеди: Ленин, партия советлик дүзим мийнеткеш қахарман халыққа нур береди. Оның изи кумларда көмилип қалмады, қайтама, ол Үстирт шөлине жол салып, шөлди бағындырды. Ақыллы машиналарды басқарып, кең залларды жұмыс орнына айландырған адамлардың зейин менен билимине ислеп тұрған Тақыятас ГРЭСи, механизацияланған өндирис кууатына ийе қудиретли газопровод, еспе кумлардың орнына өсип ырғалған пахта атызлары, қаншадан-қанша мектеплери менен тұрақ жайларына ийе жаңа қалалар менен елатлар—булардың барлығы байдың хұкиминен кутылған, өз жери менен тәғдиринің хожайындары болған әпиуайы адамларға тийисли, Миңе, Қарақалпақстанның пайтахты Нөкести-ақ көреғойың, зәулим театр имараты—он-

да Бердақ ҳаққинда пьеса қойылып атыр, оның уллы атына тек совхоз емес, пайтахттың мәдений мәкемелери де қойылған. Жергиликли мәрмер менен граниттен салынған университеттиң тайнапыр сарайы—бул шайырдың ушқыр әрманларынан да асып түскен халықтың бүгинги турмысы, ал оның бир жүз елиў жыллык мерекеси болса, Бердақ үмитиниң ақланғаны ҳәм оның мәңгилик данқы.

Валерий Поволяев

РСФСР Жазыўшылары Союзы басқармасының секретари

Мен талай мәрте Ташкентке, Самарқандка, Бухараға, мына Қызыл кумның ортасында ғана жайласып, жер силкиниўди бастан кеширген Газлиге де барып жүрип, усы ўақытка дейин қарақалпақлардың гөззал мәканының қапталынан өтип жүребериппен. Мине, енди Қарақалпақстандаман!

Биз уялы Бердақтың 150 жыллык мерекесине—үлкен әдебият байрамына келдик.

Бул қыска жазылған күнделигимде көргенимниң барлығын жазып үлгериўим қыйын. Бирақ қысы менен жаўмай-жаўмай келген күн, биз келердиң алдында ғана қар боратып, аппақ жағымлы жумсақ ҳәм салтанатлы саўға таярлаған сыяқлы болды. Әмиўдәрьяның қатқан кәнарына басып тиреп турған кемелер. Тақыятас туындағы гидиман тарнаў аппақ этираптың көринисинде қараўытып атыр. Биз ГРЭС те, сапарға шыққан, жолдасларым москвалы әдебиятшы З. Кедрина, қырғыз Қ. Бобулов, татар шайыры Р. Файзуллин, москвалы А. Каныкин, өзбек шайыры С. Мәдалиев менен бирге болып, халықлар дослығынан нур таратып атырғанлар менен ушырастық. Бул жерде 20 миллет—қарақалпақлар, өзбеклер, украинлар, орыслар, башқуртлар ҳәм тағы басқа халық ўәкиллери ислейди, ал олардың орташа жасы 25 жас. Демек, олар Тақыятас қаласының тырнағы қаланған жыллары туўылған әўлад ўәкиллери. Бул станция жақын областьлар менен бирге Қарақалпақстаннан басқа Өзбекстанның химия өндириси қаласы Наўайыны да энергия менен тәмийин етеди.

Ертеңіне байрам—уллы Бердақ байрамы басланды. Байрам да адамға қандай ойлар келиуі мүмкін.

Бүгін бизди хәрқыйлы республикалар ўәкиллерин, көп миллетли совет халқының ул-қызларын әдебиятта Пушкин менен Абай, Лермонтов пенен Рудакий, Гете менен Фирдаусий, Мақтымқулы менен Вионлар менен қатар турған ойшыл, гуманист, зорлық-зомбылықты, патша хәм ханларды адамзатты езген барлық тәғдийрди жек көрген халықтың садық перзенти, әжайып шайыр Бердимурат Фарғабай улы—Бердақ шайыр топлап отыр. Бизди әдебияттағы эстетикалық талғамын былайынша баянлаған адам шақырып отыр:

Бердимурат ойлап айтқыл сөзинди,
Көтерме лап урып, текте өзинди,
Қызартпағай халқың сениң жүзинди,
Қолдап келсе хызмет еткил халық ушын.

Жетерсең муратқа хызметлер етсең,
Елатың силтесе, ғайры елге кетсең,
Душпаның хәр кашан басына жетсең,
Аянбағыл хызметиңди халық ушын.

Бизди туўылған жериниң азатлығын, гүлленуин әрман егини өз—лирикасын жарлы-жақыбайлардың қолына курал етип берген ер жүрек шайыр шақырып отыр. Ол халқына азатлық алып келген Уллы Октябрьге 17 жыл жетпей, дүньядан қайтты. Бердақ өз жериниң азат турмысын көре алмады. Лекин оның ўәсиятлары менен умытылыўлары бизиң жүрегимизде жатыр. Өйткени, биз бүгін Бердақ ўәсият еткен уллы адамгершилик мақсет—туўысқанлық, парохатшылық, дослық-мухаббат, көтеридки мийнет, гүлленген турмыс пенен жарқын келешек ушын, ертеңги күнимиз ушын жасап атырмыз. Сонлықтан да, Бердақ өзиниң өлмес қосықлары, ушқыр қатарлары менен тири, ол бизиң арамызда жасап атыр, өйткени, оның қосықлары совет халықларының бузылмас бирлигине, коммунистлик партиямыз әмелге асырып атырған ленкилик миллий сиясат салтанатына хызмет етип атыр.

Биринши сапардан-ақ роман, повесть, поэма ҳ. т. б. туўылады,—деп алдынан болжаў қыйын. Қөркем шығарма бирден туўыла қоймайды. Бирақ бизиң ядымызда Бердақ жери менен елине деген сүйиўшилик сезимлеримиз сақланып қалады, соң сол тәсирлеримиз

бирден болмаса да, ўақыттың өтиўи менен шығармаларымызда сәўлеленеди.

Ең баслысы—бул жерде досларымыз қалды. Демек, досларымыз қалған соң, алдымызда және ушырасуылар күтип турыпты.

Гүлчехра Сулайманова

Рудакий атындағы Тәжикстан Мәмлекетлик сыйлығының лауреаты, шайыра

Қарақалпақ жерине, Бердақ елине мениң биринши келиўим еди. Енди бул жердиң эжайып адамларын, қонақшыл халқын сүйип қалдым. Уллы Бердақтың барлық әрманларының орынланып атырғанын республиканы аралап көрип, шадлыққа бөлендим.

Бердақ шайырдың мереке дәстүрханы әтирапында көп миллетли Ұатанымыздың ўәкиллери отырысып уллы ойшылдың сөзлери көп тиллерде жаңлап еситилип турды. Оның қосықлары түрли тилде айтылыўына қарамастан Әмиўдәрьядан сарқырап аққан суўы сестиндей жүрекке қонымлы шығады.

Бердақтың бүгинги әўлады, уллы шайырдың шығармаларын сүйип оқып, көздин қарашығындай қәстерлеп маңлайына тутып атырғанының гүўасы болдым. Мен Бердақ елинде жана дослар арттырдым: Гүлайша, Гүлистан, Әлийма, Айымханлар қарақалпақ жериниң талантлы қызлары екен. Олар ҳәр тараўда хызмет етсе де, қарақалпақ жазыўшыларының шығармаларының ажыралмас бир бөлегиндей болып тур.

Бул кәраматлы жер менен, периштедей пәк адамлар менен хошласа отырып, барлық жазыўшыларға, гүлдәп Қарақалпақстан мийнеткешлерине бекем ден саулық ҳәм таўсылмас творчестволық табыслар тилеймен! Саў болың әзийз дослар—Бердақ әўлады!

Абдулла Арипов

Өзбекстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты, шайыр.

Мениң қыялымда ҳақыйқый шайыр аққан жулдызға, метеоритке уқсайды. Метеорит өзи бөлинип шыққан

жұлдызы ҳаққында хабар берген сыяклы, шайырда өз халқынын кимлиги тууралы адамзатқа, келешекке хабар жеткереді.

Бердақ бабамызда қарақалпақ халқы ҳаққында жержәхәнге, келешек әуладқа жар салып турыпты. Ол бүгинги совет заманында тек қарақалпақлардын ғана емес, ал көпшилик халықлардың иззет-хүрметине миясар болып турыпты.

Себеби, ол халықты жүрегіндеі жырлаған еді, енди халық өз шайырын төбесине көтерип атыр. Халық мәңги болса, Бердақ та тири.

Өйткени:

„Бердимурат халықты халық Бердақты,
Жалғызындай көрер жаңнан жақсырақ“.

Мен мәңгиликке исенемені

Бердақ шығармалары өзбек халқына жақсы таныс хәм оны таныстырған мархұм устаз Миртемир еді. Миртемирдин қәлеминен ең соңғы шыққан жазбалар уллы Бердақ ҳаққында еді. Биз Миртемир устазға Бердақ атындағы республикалык сыйлықтың берилиўин еситип, оғада қуўанып атырмыз.

Мен Бердақты сқып отырып, мынаған ҳайран қаламан, ол халықтың тарийхтағы ролин соншама анық, толық хәм саррас түсингенлиги, класслык карама-қарсылықты дурыс бақалай алғанлығы уллы бабамыздын ақыл ойларының өз заманласынан қаншама илгери кеткенлигин көрсетип турыпты.

Сеп даңқлы Бердақсаң, уллы атың бар,
Алтышпан да зыят айтқан гәпин бар,
Халық ушын өмиринди пидә әйледин,
Мәңги жасамаққа, демек ҳақың бар!

Ғафу Қайырбеков

(Қазақ шайыры)

Халық бәрқулла уллы хәм данышпан. Ол өзиниң усы қәсийетин өтмиште де, бүгин де, уллы-уллы тулғалар, перзентлер туўдырып дәлийллеп қиятыр. Ал данышпан перзентлер халықтың тарийхий жолындағы

минарлар сықлы бой көтеріп ақыл-ой дүнясында өз халқының пүткіл келбетін, турпатын танытады. Усындай бір ғана дана перзент арқалы сол халықтың адамзат тарихы мәдениатына, рухый ғәзнийесине қосқан үлесі мәлім болады, сөйтіп сол данышпан арқалы бір халықтың миллий байлығы басқа халықтардың да мәдениатын байытады.

Қарақалпақ әдебиатының классиги, қарақалпақ халқының, уллы перзенти, Бердақ Ғарғабай улы усындай тулғалардың қатарына жатады.

Бердақтың буинан жүз еліу жыл бурын тууылып, халқының, тәғдири жүдә аұыр жағдайларды бастан кеширген дәуірде, өзиниң азаматлық, шайырлық дауысы менен елди бирликке, жақсы күнге, тенликке шақырыуы—сол заман ушын, тек дана қолынан, шайыр қолынан келетуғын бирдеп-бир ерлик еди.

Тап усындай ұазыйпаны қазақ даласы ушын Абай да атқарған еди. Қолына хат пенен қәлем жаңа жетискен, маңлайына баспа сөз питпеген илими рауажланбақ түе, еле оянып та үлгермеген бизиң халықтардың жағдайында Абай да, Бердақ та, Мақтымқұлы да, хәм алым-философ, хәм устаз-педагог, хәм әдебиаттанушы, хәм тарихшы, хәм заң-нызамшыл, хәм композитор-музыкант, кулласы, бүгинги барлық мәденият, илим, искусство, ағартушылық, жәмийетлик ұазыйпалардың басын бириктирген адамлар еди, биз сонлықтан оларды дана данышпан деп атаймыз.

Бизиң өз данышпанларымызды анық айқын билип, үйрениуимизге, олардың кәдир-қымбатын билиуимизге советлик заманымыз, бүгинги рауажланыу басқышымыз жәрдем берди. Биз өзимиз танып алғаннан кейин, енди оларды пүткіл союз халықтарына, пүткіл дүня халықтарына таныстыратуғын мезгилимиз жетти.

Соңғы жыллары Бердақ қазақ тилине аударылып, өз алдына кітап болып шықты, хәзир бизиң оқыушыларымыз оның қосықларын яд етип, аұыздан-аұызға таратып атыр. Бердақ қазақ ушын өз уллы шайырларының бириндей кәдирли болып қалмақта.

ТОЙҒА КЕЛДИМ

Абай менен Жамбыландай қазақтың,
Данышпан шайыры қарақалпақтың,

Ядга саклап хәр бир сөзин Бердақтың,
Иргелес елаттан тойына келдим. -

Бир ярым әсирге жетипти жасы,
Сол жылдан басланып қосық сағасы,
Шайырдың мөһапы—Әмиу жағасы,
Сөзлерин хәстерлеп саклайды мәңги.

Қосықларың қамтып тарийхтың бетин,
Ашып бердин сум залымның келбетин,
Көринип тур сөзлериннен құдиретин,
Залымларға карсы турған данышпан.

Қайтадан тууылған карақалпақтың,
Халықлары құрметлеп асыпты даңқын,
Октябрь нурынан ашылып бахтың,
Құрметке бөленген шайырсаң бүгін.

Жылдан-жылға даңқын барар жайылып,
Еске алар естеліклер қойылып,
Қарақалпақ халқы менен қосылып,
Мәңгиликке атың турар жаңғырып.

Аббас Абдулла

Азербайжан жазыушысы

Бердақ бабамыздың тойы пүткил совет халықларының уллы тойы, уллы байрам. Усы тойға қатнасканыма мен жүдә ұақты хош, бахтыяр болдым. Мен Бердақтың ана тилинде—қарақалпақ тилинде шығармаларын оқыдым хәм түсиндим. Усы Бердақ та бизиң Нәсимийди, Физулийди азербайжанша оқып түсинипти. „Физулийден дүрлер шаштым“ деген екен Бердақ бабамыз ертеректе, ал енди биз „Бердақтан дүрлер шаштық“ дегимиз келеди.

Барлық уллы данышпан шайырлар киби Бердақ ендигидеп былай тек карақалпақлардың ғана емес, ал пүткил адамзаттың мәдений байлығына айланды.

Бердақтың бир жүз елиу жыллық тойына мен келдим, еки жүз жыллық тойына балаларым Абдулла менен Айхан келеди, ал еки мың жыллық тойына да мениң халқымның перзентлери қатнасады. Демек, тиришилик болса, Бердақ та тири бизиң халықларымыз—азербайжанлар менен карақалпақлар жасаса, Бердақ та мәңги жасайды!

Асқар Тоқмағамбетов

Қазақ шайыры

БЕРДАҚТЫҢ ТОЙЫНА КЕЛГЕНДЕ

Қарақалпақ, әлемге ортақ аспаның,
Қосығың да, жырын да ортақ-дәстанның,
Бүгін ұллы Бердақ тойын тойлауға,
Сыр бойынан келди ақын Асқарың.

Тойға келдим, келгениме таңланба,
Дос қушағы оттан ыссы уққанға,
Алып келдим тууысқанның сәлемін,
Келди усында маң-маң басқан Мухтар да.

Келди Жамбыл сөзінің жоқ кәтесі,
Келди Ыбырай, ақ салының атасы,
Келди Сәбит, келди Ғәбит, Ғәбиден,
Абай келди—Алатауда жотасы.

Келди Ильяс елдің отын лаулатып,
Тайыр—сөздің ақ тулпарын аұнатып,
Абдулла тур, Ғалий, Сырбай қасында,
Өткір сөздің найзағайын ойнатып.

Таулар келди, ақбас алып тулғалы,
Дала келди жупар шашып гүл бағы,
Толып-тасқан мерекелі елімің,
Келди бунда ұлы менен қызлары.

Мерекелі, берекетлі бұл уя,
Жаса Бердақ, жыр-ғәзійнең мәргия,
Жүз елің жас қутлы болсын айтып тур,
Елің-журтың, коммунистлік партия!

Нуры Байрамов

Түркменстан Ленин комсомолы сый-
лығының лауреаты

Хақыпқы гуманизм, жоқары гражданлық пафос пенен суғарылған ұллы Бердақ творчествосы тек өз халқының ғана емес, ал өзге халықлардың да дийди-

нен шықпақта. Оның шығармалары Мақтымқұлы менен бир қатарда түркмен мектеплеринде оқытылып атыр.

Бердақ тәғдийри—халық тәғдийри. Ол—халықтың соғып турған жүреги, сөйлер тили болды. Қарақалпақ халқы турмысының оның шығармаларында сәўлеленбеген тәрепин табыў қыйын.

Бердақ байрамы—Ұатанымыздың пүткил халықларының мәденият байрамына айланып атыр. Усы байрамың қутлы хәм салтанатлы бола берсин, туўысқан қарақалпақ халқы!

БЕРДАҚҚА

Даўыл болды, үргин үрди,
Қосымның камысын түрди,
Думан басты, аспан, жерди,
Пукараға жаз келерме?

Бердақ

Шайыр Бердақ! Халықтың уллы перзенти,
Қуған сениң Ұатаныңа жаз келди,
Сен әрман етип ең бахытлы күнди,
Қуған, қарақалпақ бахтыяр болды!

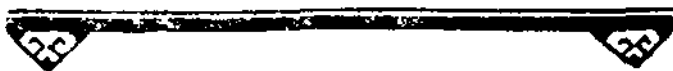
Бир қолыңды өзбек ғардашың тутар,
Бир қолыңды түркмен сырласың тутар,
Уллы рус турмысыңа пал қатар,
Туўысқанлық нуры үлкеңе толды.

Қорықпа аш-суўықтан, аяздан шайыр,
Шегинбе қыслардан я гүзден шайыр,
Илхәм ал, жайнаған бул жаздан шайыр,
Халқың күтип алды шуғлалы таңды.

Әмиў мәўиж урар, сийик сағалы,
Гүл лалазар етип еки жағаны,
Қутлы болсын тойың, ғалпақ доғаным!¹
Қутлы мәканыңа сәўбет-саз келди.

---

¹ Доғаным—туўысқаным

Қ. М. Мақсетов

*Филология илимлериниң докторы,
профессор*

БЕРДАҚ ТВОРЧЕСТВОСЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИҰИ, „ШЕЖИРЕ“ СИНИҢ ХАЛЫҚЛЫҒЫ

Бердақ творчествосына тийисли барлық материалдарды жыйнаў мәселеси 20-жыллардың ақыры, 30-жыллардың басында актив қолға алынады. Әсиресе СССР Жазыўшыларының 1 съезд қарарлары, Горький ўәсиятлары жаңа пайда болып қәлиплесип атырған қарақалпақ интеллигенциясын бул әҳмийетли иске жеделлендиреди. Жазыўшылар Союзы, комплексли илим изертлеў институтының хызметкерлери урысқа дейинги дәўирдиң өзинде көп материаллар жыйнады. Бердақ шығармаларын жыйнаўда сол ўақытта Қарақалпақстанда лингвистикалық экспедициялар шөлкемлестирип жұмыс апарған белгили рус илимпазлары С. Е. Маловтың, Соколовтың, Баскаковтың ҳ. т. б. тәсири күшли болды. Бердақ шығармаларын халық арасынан жыйнап, баспаға таярлаўда О. Кожуровтың, Қ. Айымбетовтың, С. Мәўленовтың, Ш. Хожаниязовтың, А. Бегимовтың, Ә. Шамуратовтың, М. Дәрибаевтың ҳ. т. б. мийнетлери үлкен болды. Әсиресе Ш. Хожаниязовтың ҳәм С. Мәўленовтың жыйнаўшылық хызметлери айрықша. Бердақ шығармаларының жыйналыўы ҳәзирге күнге шекем даўам етип келеди. Бул ис пенен усы ўақытта Н. Дәўқараев атындағы тарийх, тил ҳәм әдебият инситутының революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты секторы шуғылланады. Ҳәзирги күнге шайырдың атына бйланьслы 40 баспа табақтан артық ма-

Кийген екен каракалпак,
Шундан „калпак“ болган екен.

(„Дмиўдарья“, 1972, № 8, 57-бет.)

„Каракалпак“ деген атаманын келип шыгыўын бас кийимге байланыстырыў басқа да аңыз-әнгиме дәрежелерде ушырасады. Бердақтың да усы версияны ҳақыйқат деп таныўы үлкен қызығыўшылық туўдырады. Бердақ дүзген гениология бойынша „Каракалпак“ деген атаманың келип шыгыўы IX—X әсирлерге туўра келеди.

Бердақ „Шежире“ синде өзбек атамасының пайда болыўы былай сүүретленеди:

Сәхра халқы көшип-гезмек,
Кентли йорлер ўатап дүзмек,
Калпактың угыздур өзбек,
Өзбек ийекке болган екен.

Бул аңызда өз ишинде көп гана тарийхий дәрежелерди жасырса керек. Шамалаўларға карағанда урыўы, кәўими бирге, тили, дәстүри жақын, тарийхий орналасыў, көшип-қоныўлары ортақ улыўма Хорезм оазисиндеги Хийўа халығының тийкарын қураған өзбеклер каракалпаклар менен қаналас екенине тарийх гүўа болса керек. Өзбектен Жийен, Жийеннен Майқы, Майқыдан Жайылхан, Сейилхан атлы балалардың туўылыўы, Жайылхан Қошыраттып, Сейилхан түркменнің бабалары деп сүүретлениўи Хорезм оазисинде жасаўшы халықлардың әзелден туўысы бир екенин көрсетип турады. Бердақ XIX әсирдин екинши ярымында жәмийетлик-сиясий жағдайларға байланыслы миллетлер карама-карсылығы өскен хәм бул карама-карсылықты феодаллық дүзлм хәўжиткен бир дәўирде жасаса да, тарийх ҳақыйқатлығын бузып көрсетпеди. Әсирлер бойы халықтың ядында сақланған, дәслеп таслар менен терилерге, кейин ала қағазларға жазылған, тарийхий әпсаналарға жан берди. Оларды қалай болса солай әўладларға жеткерийўге ҳәрекет етти. Хорезм оазисинде жасаўшы халықлардың бириншилерден болып туўысқанлық тамырларын ашыўда Бердақтың хызметлери жүдә үлкеп. Буны ҳақыйқатында шайырдың уллылығының жарасығы деп түсннсе болады.

1. „Шежире“ дегі урыўлардың атының пайда болуындағы аңыз-эпсаналар, легендалар таң қалдырады. Жийеннің бір хаялы—қытайы-Қотанның қызы Сериаз болады. Онан тууылған бала Қытайбек—Қытай болады. Урыўы уранлары туўралы аңызды да Бердақ „Шежире“сінде калай болса солай халық аўызында сақлангандай тәспирлеген:

Қоңырат ураны Жайылқап,
Мүйтеп ураны Ақшолпан,
Қият ураны Арыўхан,
Хаял уран болған екен.

Бердақ „Шежире“ синдегі хаял-қызлардың урыў баслары, уранлары иретінде сөз етилиўи тарийхий фактлер менен дәлелленип отырады.

С. П. Толстовтың көрсетиўише, Византия елшилері VI әсирде Хорезмнің аркасы Арал жағаларында хаяллар басқаратуғын түрк қәўимлерин ушыратқан. Солай етип тидлерде дәстан болған эпсаналар тарийхий ҳақыйқатлық пенен ушласып келеди.

Енши алыў мәнисинде малларға тамға басыў дәстүри, мысалы, қолына басыў—Қолдаўлы, санына басыў—Шамалы, жуптан басыў—Қостамғалы, ханнан жығалы хат алған Қанжығалы, бесеўи көселиктеп—Бескемпир аталыўы, Қоңырат атамасының Қоңыр ат минген жигитке байланыслы шығыўы т. б. аңыз әңгимелер „Шежире“ де көптеп ушырасады.

Бердақтың „Шежире“ си бул бәринен де бұрын көркем дәретпе. Онда тарийхий фактлер көркем сүүретлеўлер менен, өзгерислер менен бериледи. Сондай-ақ онда толып атырған аңыз-әңгимелер, легендалар, эпсаналар орын алған. Соның менен бирге онда ертеклик, қыяллы сюжетлердің де орын алғанын айтыў керек. Мысалы, „Шежире“ де орын алған „Шыңғысхан“ ҳаққындағы легенданы усылай қараўға болады. Бирақ тилекке қарсы, бизиң белгили әдебиятшыларымыз Н. Дәўқараев ҳәм И. Сағитовтың т. б. мийнетлеринде бул ертеклик, қыяллы сюжет Шыңғысханның ҳақыйқат тарийхы менен салыстырылып, Бердақтың үлкен кәте-кемшилиги, ҳәтте дәретпедеги халыққа қарсы реакцияшыл пикирлердің орын алыўы деп көрсетиледи, бул сюжетти молла-ийшанлар зорлап киргизиптимиш деген де тастыйықлаўлар бар.

Н. Дәўқараев хәм И. Сағитовлар да өз мийнетле-
риде Бердақ „Шежире“ сийдеги Шыңғысхан тарий-
хий Темучин хәрекетин менен хеш кандай байланы-
пайтуғынын көрсетеди, көп гана детальларды келти-
реди.

„Шежире“ деги сюжетке нәзер аўдарайық. Алтын-
хан деген патшаның Алмалы-Көрикли деген қызы бо-
лады. Ержеткен қыз сарайда күнди көрип хәмиледаp
болады. Буны билген патша қызды аршаға салын
дәрьяға ығызып жибереди. Дәрьяда ығып баратырған
аршаны еки мерген Томаўыл хәм Шабан көреди. Ар-
шаны көрип Томаўыл ишин, Шабан сыртын меншиклей-
ди. Аршаны атып жағаға шығарады. Аршаны Шабан,
ал ишин (Алмалы-Көриклин) Томаўыл алады. Айы-күнн
жетип, күннен Алмалы-Көрикли Шыңғыс атлы ул туўа-
ды. Томаўылдан Алмалы-Көрикли еки ул туўады. Шың-
ғыс бул балалар менен келиспей шығып кетеди. „Мениң
аманлығымды пәр аққанына қарап билесен“, — дейди ана-
сына. Анасы оның кеткенине қатты қыйналады. Қалған
баллар бийликти келистире алмай, Шыңғыстың кейиннен
Майқыбий басшылығында 40 атлы жиберилип, Шыңғыс
кайтарын алынады, күннен туўған Шыңғыс хан көтери-
лип, ел абат болады. Легенданың мазмуны бастан аяқ
ертеклик фантазиялық сюжетке қурылған. Автор қыя-
лында хәммеге тең күн перзенти патша болсын деген
халық ертеги болса керек. Бердақ шығармаларын ана-
лизлен қараганда еки Шыңғыс ушырасады. Биреўн
„Шежире“ деги күн перзенти ертеклик Шыңғыс, екін-
шиси Хорезмди қарап қылған талап алыўшы Шыңғыс.
Талап алыўшы Шыңғыс ҳақкында Бердақтың мынадай
қосық қатарлары да бар:

Искендер мағлуби дарап,
Султан Махмуд йуртны сорап,
Шыңғыс алып қылды көрәп,
Бәдбахт алайхуа ләнәти.

Халық арасында жыйналған материалларда да Хо-
резмди қарап еткен Шыңғыс хан ҳақкында, әдил пат-
шаның символы болған легендарлы Шыңғыс ҳақкында
сөзлер бар. Усы еки Шыңғыс халық аўзында да жасап
келеди. Бердақтың пикирин түсинеўге, оның творчес-
твосындағы толып атырған бай өзгешеликлерди турмыс

хақыйкатлығы менен тарийхыйлықты, объективлик пенен көркемликти, өмир шынлығы менен ертеклик, фантазиялық элементлерди кең планда ашып берип, халқымыздың жоқары эстетикалық талғамын раўажландырыўға жумсаўымыз керек. Бунда шайырдың фольклорға қатнасы айрықша қызығыўшылық туўдырады ҳәм дәретпелериниң шын мәнисинде халықлық экенин көрсетип турады. „Шежире“ ниң терең халықлық мәниси де усында.

1978-жыл.

Революцияға шекемгі қарақалпақ әдебиятының көрнекли ұәкиллериниң биреуи Бердақ (Бердимурат) Ғарғабай улы болып есапланады. Халық турмысының мотивлери менен суўғарылған шығармаларының тематикалық жақтан кеңлиги, мазмунының тереңлиги, көркемлик формасының жетискенлиги жағынан Бердақ шайыр өз заманындағы шайырлардың арасында күтә үлкен орынды ийелейди.

Ол халық тилеклериниң ҳәм кейпиниң баянлаўшысы, халықтың жыршысы болды. Бердақтың барлық өмири халық иси ушын гүреске арналады. Оның йошлы қосықлары шаршаўды билместен мийнеткешлер массасын азатлық ушын гүреске шақырды.

Н. Дәўқараев

6/10
1/10
1/10

А. Каримов

Филология илимлериниң кандидаты

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ ҲАҚҚЫНДАҒЫ МӘСЕЛЕГЕ

Бердақ XIX әсир қарақалпақ әдебияты тарихында өзиниң шығармалары менен халықтың шын сүйиўши-лигине миясар болған уллы шайыр. Оның ҳәзирги жыйналған әдебий мийраслары жигирма мың қосық қатарынан асламырақ. Шайырдың өмири хәм әдебий хызмети ҳаққында жүзден аслам ири мийнетлер менен мақалалар жазылып, онда Бердақ творчествосы ҳәр төреплеме изертленген. Бирақ шайыр ҳаққында сонша мийнетлердиң болыўына карамастан, еле изертлеўди талап ететуғын, үсти ашылмаған мәселелер тәуирақ табылады. Усындай мәселелердиң бири Бердақ шығармаларының текстологиясы ҳаққындағы мәселе.]

Улыўма қарақалпақ әдебиятында өткендеги шайырлардың шығармалары текстологиялық жақтан күтә аз изертленип киятыр. Бул мәселе туўралы айырым изертлеў жумысына да ийе емесбиз. Өткендеги әдебий мийраслардың текстологиясын изертлеў әсиресе бул қарақалпақ классик шайырлары ушын оғада зәрүр. Себеби, революцияға дейинги шайырлардың шығармалары баспа сөздиң болмаўына халық арасында көбинесе аўызша, айырымлары биреўден-биреў көширип алған қолжазбалар арқалы ғана байланысып бизиң дәуиримизде жыйналып, көпшиликке мәлим болып атыр.

Бердақтың да әдебий мийраслары халық арасынан жыйналды. 30-жыллары әдебиятқа қызығыўшы Ш. Хо-

жаниязов хэм басқалар шайырдың жайлаған жерлеринен Бердақты көрген, оның сөзлерин жақсы билетуғын адамлардан, қәбир хэм мешитлерге көмп тасланған ески кітаптардың арасынан шайырдың қосықларын, дәстанларын жазып алған. Бердақтың әдебий мийрасларын жыйнауда белгили қарақалпақ шайырлары А. Муўсаев, А. Дабылов, фольклорист К. Айымбетов хэм басқалар айтарлықтай үлес қосты. Ұатандарлық урыстан кейин де шайырдың өмири хэм шығармалары бойынша материаллар жыйнау иси даўам етип, бул бойынша көп жұмыслар исленди.

Шайырдың бурын хеш жерде басылып шықпаған қосықлары жазылып алынып олар баспада басылып барылды. Оның үстине шайырдың бурын баспада мәлим гейпара шығармаларының жаңа қолжазбалары табылмақта. Буның хэммеси Бердақ шығармаларын еле де терең изертлеўге, текстологиялық жұмысларды кең түрде алып барыўға, солай етип, шайырдың өз ҳаўазын, өз жолын, тили менен стилин айырып таныўға жәрдем ететуғын материаллар хызметип атқарады.

Бердақтың қосықлар топламы айырым кітап болып хәзирге дейин үш мәртебе (1941, 1950, 1956-жыллар) басылып шықты. Усы баспалардан шайырдың 1956-жылғы топламы ғана қолжазбаға бир қанша тийкарланып исленгенлиги көринеди. 1941-жылғы „Толық жыйнақ“ деп аталған қосықлар топламында шайырдың елиў сегиз шығармасы, 1950-жылғы „Таңлаўлы шығармаларының толық жыйнағында“ алпыс сегиз шығармасы орын алған. Бул топламлардағы шығармаларды кітапхана фондындағы оригинал қолжазбалар менен салыстырып қарағанымызда, Бердақтың тилине де, стилине сәйкес келмейтуғын қосық қатарлары, гейпара түсиниксиз сөзлер ушырасады, қолжазба текстегі түсиникли сөзлер баспаларында басқаша берилген көп ғана айырмашылықларды көриўге болады. Буннан тысқары шайырдың жоқарыдағы еки топламында оған тийисли емес, басқа шайырлардың қосықлары да араласып жүр. Усылардың себебинен Бердақ творчествосын терең үйрениўде оқыўшыларды үлкен қыйыншылыққа, шатастырыўға дейин алып келмекте.

1941-жылғы шайырдың қосықлар топламына алжасып кирип кеткен шығарманың бири „Шахарбай“ қосығы. Бул шығарма өзиниң мазмуны бойынша да, көп

ғана ғаррылардың берген мағлыұматлары бойынша да Бердаққа тийисли емес, хақыйқатында, Қулмурат Қурбаналы улының дөретпеси. Себеби, Шахарбай қарақалпақ тарийхында Қоңырат қарақалпақларының қыят-ашамайлы урыұларына беглер-беги болып өткен адам. Оның аты халық арасына революциядан алдын мәлим болған. Топламдағы ескертиўде Шахарбай 1916-жыллары беглер беги болып шалқыған. Ал Қулмурат шайыр болса, қарақалпақтың қыят урыұынан, усы Шахарбайдың заманласы хәм жерлеси. Ол дәўирде булардың жасаған территориясы Хийўа ханлығына қараслы болған. Бердақ болса Россия территориясында жасады. Оның жасаған дәўири де Шахарбайдың дәўирине сәйкес келмейди.

„Шахарбай“ қосығының Қулмурат шайырға тийисли екенлигин әдебий экспедиция материаллары менен де тастыйықлаўға болады. 1955-жылы Қоңырат, Шоманай районларына жүргизилген экспедиция материалларында Қулмурат шайырдың баласы Нуржан, сол аўылда Нурымбет улы Дөшекен деген ғаррылар Қулмураттың „Он тоғыз“ шығармасы менен бирге Шахарбай беглер-бегиге арнап шығарған қосығының да бар екенлигин атап өтеди. 1956-жылғы М. Нурмухамедовтың басшылығында Мойнақ, Қоңырат, Шоманай районларына өткерилген әдебий экспедиция дәўиринде мойнақшы информатор Баўетдин Насыров (урыұы ашамайлы, Атаў көшеси, № 136 жай) Қулмурат шайырдың „Шахарбай“ қосығының толық текстин жаздырған. Ол текст Бердақтың топламындағы текстен кең хәм сөзлери түсникли болып келеди. Мәселен:

„Ерлер жолы, күн шығысы,
Пукараға белли қылышы,
Юртың басы билән иши,
Шундай күнинде әл берди“

—деген куплет Бердақ топламына кирген текстлеринде ушыраспайды. Сондай-ақ топламдағы:

„Ел келди, соңы үзилди,
Журт тарады, көз сүзилди“

—деген қосық қатарлары Насыровтың жаздырған текстинде:

„Ел кетди, соңы бузылды,
Хәр ким бир йүртқа тозылды“

болып, түсиникли етип бериледи.

„Шахарбай“ қосығының Бердақ топламына кирип жүрген текстиниц, кітапхана фондында қолжазбасы жоқ. Ол тексти кимлердің жыйнағаны, не себеп Бердақтың атына өтип жүргенлиги де белгисиз.

Шайырдың 1941-жылғы топламында „Әзберген“ деген де тәрип қосығы араласып жүр. Бул қосықтың да ким тәрепинен, қашан жазып алынғаны тууралы мағлыұматқа ийе емесбиз. Қосықтың текстине дыққат пенен нәзер тасласақ, оны Бердақ шығарған деп қарау мүмкин болмай қалады. Қосықтан айырым үзинди берип қарайық:

„Қудайым бир сондай ерди жаратмыш,
Баян етсем аты оның Әзберген,
Бұлбұлғоя киби шийриндур сөзи,
Мәулим зиапана жүз мың сөз берген...“

Әзбергенди тәрип етсем мен сизге,
Құлқы-пейли уқсар Султан-Тәбризге,

Сауаш етер душпап менен ушырасып,
Нар киби аузынап көбиклер шашып,
Кимсени дүпендеп, кимсени шаншып;
Көк ләшкерди басылдырған Әзберген.

Бул жерде қосықтың тили де, стили де, сөзлерди пайдаланыу ұсыллары да Бердаққа жақынласпайды. Оның шығармаларынан „қудайым бир сондай ерди жаратмыш“, „Кимсени дүпендеп, кимсени шаншып“, „Құлқы-пейли уқсар Султан—Тәбризге“ сыяқлы сөз тиркеслерин ушырата алмаймыз. Ал бундай ұсыллар көбирек, Әжинияз хәм Құлмурат шайырдың творчествосына тән.

Сондай-ақ гейпара халық арасынан жыйналған мағлыұматларда Әзберген Қоңырат этирапында отырықшы болып жасаған қазақлардың байы. Бул жағынан оның дәуири, жасаған жери Әжинияз хәм Құлмурат шайырларға жақын келеди. Сонлықтан „Шахарбай“ сыяқлы „Әзберген“ шығармасына да еле текстологиялық изертлеу жұмысын алып барып, ол шығарманың авторын анықлау керек болады.

Бердақтың қосықлар топтамаларының ишінде, әсиресе 1950-жылғы „Таңлаулы шығармалары“ толып атырған текстологиялық қәтеликлерге ийе. Бул топламға да „Шахарбай“, „Әзберген“ қосықлары өзгериссиз жиберилиу менен қатар, шайырдың атына дақ келтиретуғын, оған тийисли емес „Еркебай“, „Балларым“, „Дилбарым“ сыяқлы шығармалар кирип кеткен, „Еркебай“ поэماسы идеялық мазмуну хәм көркемлиги жағынан төмен шығарма. Бундай ұарсақы сөзлердің жыйынтығынан қурылған шығарманы уллы Бердақ шайыр дөреткен дегенге хешбир оқыушы исенбейди. Поэмада сөз етилетуғын Еркебай деген көшвели казақлардың байы шынында да, революциядан сәл алдын „Қусхана“ тауының этирапында азы-кем жыл жасаған. Бирақ ол Бердақтың заманласы емес, оннан бериде өткен адам. Оның үстине бул шығарманы Бердақ дөретпей, басқа биреулер тәрепинен шығарылып, уллы шайырдың авторлығына қосып жиберилиуи хәкқында фактлер де бар. Мәселен, 1954-жылы Мойнақ, Караөзек, Тахтакөпир, Шымбай районларына шөлкемлестирилген Бердақ творчествосы бойынша экспедицияда шайырдың ақлығы Хақсулыу былай дейди: „Меннен бабамыз тууралы жыйнауға Нөкистен Рәм шайыр деген келип мағлыуат алды. Ол кетеринде „егер сеннен биреу сора-са, Бердақтың „Еркебай“ деген шығармасы бар еди, дегейсең“ деп кетти, тийкарында бабамның ондай шығармасы болмаған“ дейди. Усы факттиң өзинен ақ „Еркебай“ Бердаққа тийисли болмай Рәмбергеннің дөретпеси екенлиги көрипеди.

Бул шығарманың текстиңе де нәзер аударайық:

*„Кел шайырлар қолға кәлем алайық,
Елдеги жақсыны хатқа салайық,
Бул бәйитти тыңлап қараң халайық,
Тыңлаушылар қалай көрер яранлар.*

Қай уақыт хәм бизиң халық зулымға қарсы,
Ақылың бар болса қулағың салшы,
Халықтың дәрья болып аққан көз жасы,
Жаманларды көп узатып қоймайды.

Поэма усы формада дауам ете береді. Бердақ „алайық, салайық, халайық, қарсы, салшы, алшы“ сыяқлы уйқасларды, „ақылың болса, мениң сөзиме қулағың

сал" деген мәніссіз қатарларды қолланбайды. Шайырдың сөзлери әпйұайы, хәр бир сөзинен терең мәни, оқыўшыны ойландыратуғын жуўмақлы пикирлер пайда болып отырады.

Бердақтың атында жүрген „Балларым“, „Дилбарым“ қосықлары да „Еркебай“, поэмасының стилинде жазылған шайырсымақ биреўлердиң дәреткени. Китапхана фондында сақланған материалларда Бердақтың бундай шығармасы болған деген бирде мағлыұмат ушыраспайды.

Қосықтың текстлерине нәзер таслап қарайық:

Өлгенімше ел хызметін етейин,
Туўған жердиң мақсетине жетейин,
Халықлардың садағасы кетейин,
Майға қолды малып келдим. Балларым.

Дүньяға шыққан соң шадлашып жүрмек,
Жасында жайранлап, тамаша көрмек,
Өз тенинди таўып, ойнамақ-күлмек,
Бул дүньяға келгеннен соң дилбарым.

Бул қосық қатарлары стили менен хәм тили жағынан „Еркебай“ поэмасы менен бирдей. „Еркебай“ ды ким шығарған болса, булар да сол адамның тәрәпинен дәрәгилген. Булар урыстан соңғы жыллары шайырдың топламына оның көлемин қомпайтыў ушын кирип кеткен мәніссіз шығармалар болып табылады.

Булардан басқа Бердақтың қосықлар топламынын барлық баспаларына хәм Күнхожаның 1960-жылғы қосықлар топламына „Жаз келерме“ (Күнхожада „Иаз келерме“), „Керек“, (Күнхожада, „Маған керек“), „Көзим“, „Тойда“ деген төрт қосық араласып жүр. Бул қосықлардың қайсы шайырға тийисли екенлиги хәкқында еле бир жуўмақлы пикирлер жоқ. Гейпара илимий мийнетлерде ол қосықлар Бәрдақ шығармасы есабында тияге алынса, екінши бир мийнетлерде Күнхожаның шығармасы болып сөз етиледи. Бул да Бәрдақ шығармаларына еле текстологиялық жумыстын кем алып барылғанын көрсетеди.

Хәқыйқатында, „Жаз келерме“, „Көзим“, „Маған керек“, „Тойда“ өзиниң тийисли авторына ийе болыўы керек шығармалар.

Бизиң пикиримизше аталған төрт қосық Күнхожаның дәрәтпеси болыўы керек деп ойлаймыз. Себеби,

„Маған керек“ қосығындағы „Мунарланған асқар-асқар“ деген қатарларды оқып отырып, Күнхожаның „Шопанлар“ қосығының айырым қатарлары көз алдына елеслейді. Ал „Көзим“ қосығының 1941-жылғы Бердақ топламындағы баспасында:

„Көзим көрмес, мени гәплетлер басты,
Өткердим азапта жетпес бес жасты“

деген қатарлар шайырдың 1950-жылғы хәм оннан кейинги баспаларында „Жетпис бес“ деген сөз Бердақтың жасына сәйкеслендириуі ушын „Жетпис бир“ болып өзгертилген.

Бул төрт қосықты да 1937-жылы Ш. Хожаниязов жыйнаған. Усы қолжазбада ол қосықлар Күнхожаники деп ескертилген. Бирақ соң баска сыя менен „Күнхожа“ деп ескертилген сөз сызылып, оның үстине „Бердақ“ деп жазылған. Не ушын былай ислеу зәрүр болғанлығы белгисиз. Қолжазбаға дыққатлы түрде қарағанда, бул өзгертиу жыйнаушылар тәрәпинен исленбей, баскалар тәрәпинен исленген көринеди.

Б. Исмаилов өзинин „Күнхожа Ибрайым улы“ деген макаласында хәм „Күнхожаның өмири хәм творчествосы“ ҳаққындағы монографиясында Күнхожаның Бердаққа өтип жүрген төрт қосығы бойынша дурыс текстологиялық жұмыс жүргизип, ол қосықлардың авторы Күнхожа деп тастыйықлайды. Шынында да изертленип, жуўмақлашып айтылған бундай пикирлер жәмийетшилик тәрәпинен дыққаттан шетте қалмауы керек.

Усындай бир шайырдың шығармасы екнши бир шайырдың атына өтип жүрген алжасықлар тек ғана Бердақ пенен Күнхожа арасында ушырасып қалмастан, Бердақ пенен Сарыбай, Әжинияз бенен Аяпберген, Өтеш пенен Омар хәм баска да шайырлар арасында бар. Мәселен, Бердақтың топламларында басылып жүрген „Билесен бе“ атлы сатиралық қосық тийкарында Сарыбай шайырдың дөрөтпеси. Ол ҳаққында биз исеним-ли фактларға ийемиз.

Тийкарында, революцияға дейин баспа сөзине хәм жазыуына ийе болмаған халықларда бир шайырдың қосығының екнши шайырдың атына өтип жүриушилиги ушырасып турады. Бул жағдай көбинесе, сол шы-

ғарманы жаздырыўшылардан ҳәм оны таңламай жыйнаўшылардан болады. Бундай алжасықларды түркмен әдебиятынан да көремиз. XVIII әсирдеги түркмен халқының белгили шайыры, Шабенденин „Дағы даш“, „Уғрашса“, „Не билсин“, сыяқлы косықлары жақын жылларға дейин Мақтымкулының атына өтип жүрди. Бирақ соңғы жыллары бул шайырлардың творчествосы бойынша үлкен текстологиялық жұмыслар алып барылыўы нәтийжесинде ондай алжасықлардан қутылды.

Бердақтың тийкарғы шығармаларының көпшилиги Уллы Ұатандарлық урыстан алдын газета ҳәм журналларда, „Қарақалпақ халық творчествосы“ атлы топламда басылған еди. Бул шығармалар оның қолжазба нұсқаларына сәйкес келеди де, бирақ 1941 ҳәм 1950-жыллардағы топламлардың қолжазба менен баспа текстлери арасында әдеўир өзгерислер орын алған. Шайырдың ҳәр бир қосығында дерлик қосық қатарларының орын тәртиби өзгертилген гейпара сөзлердің орнына басқа сөзлер жазылған. Сөйтип шайырдың өзине тән жекке айырмашылық белгилери көринбей, қосықтың структурасы, тили бираз өзгериске ушыраған.

Бундай өзгертиўлерди шайырдың барлық шығармаларына айырым-айырым таллаў жүргизбей, ал гейпара шығармаларының мысалында текстологиялық таллаў берип қарайық.

Бердақтың халық арасына ең көп таралған, қарақалпақлардың тарийхып үйрениўде айтарлықтай әҳмийетли, идеясы ҳәм көркемлиги күшли шығармаларының бири—„Шежире“. Оның бир бөлими дәслеп Уллы Октябрь революциясынан бурын фольклорист И. А. Беляев тәрәпинен жыйналып, 1917-жылы Ашхабад қаласында басылып шыққан. Китапхана фондында „Шежирениң“ буннан басқа шайырлар А. Муўсаев, А. Дабылов тәрәпинен жыйналған нұсқалары да бар. Оның үстине 1971-жылы Н. Жапақов ҳәм Ҳ. Хамидовлар „Шежирениң“ тағы бир қолжазба нұсқасын тапты. Бул қолжазбалардың текстлерин бир-бири менен салыстырып қаралғанда, олар арасында тили, стили жағынан айтарлықтай айырмашылық көринбейди. Ол қолжазбалардың биреўлери қысқа болса, екіншилери толық, гейпара куплетлердің орын тәртиплери шамалы өзгертилген сыяқлы ғана айырмашылықлар бар. Ал

усы қолжазбалардың текстін шайырдың 1941 хәм 1950-жылғы топламларындағы текстлери менен салыстырсақ, үлкен өзгерислердиң гүўасы боламыз.

Баспада:

Сахра халқы көшип гезбек,
Кәнтли жерде Ұатан дүзбек,
Қалпақтың уғлыдур өзбек,
Өзбек жекке болған екен"

деген куплет қолжазбада:

Сахра халқы көшип гезмек,
Кәнтли йерлер Ұатан дүзмек,
Қалпақтың уғлыдур өзбек,
Өзбек йекке болған екен"

болып келеди. Бул жердеги мысалдан қолжазба менен баспа арасында мазмунлық жақтан айырмашылық жоқ, ал тил, стиль жағынан әдеўир өзгертиўлер берилгени көринип тур. Шайырдың көп шығармалары ески түрки жазуы менен келеди. Бул нәрсе баспада сақланбай, „гезмек“, „йерлер“, „дүзмек“, „қалпақтың“, „йекке“ деген сөзлер ҳазирги тилдиң нормаларында берилип жиберилген. Сондай-ақ қол-жазбалар текстиндеги „Жийен коймақтың мәниси“, „Озалдан өзи бий болды“ деген қосық қатарлары баспада „Жийен демектиң мәниси“, „Озалдан өзи бий туўды“ болып өзгериске ушыраған. Усындай өзгерислер бул шығарманың баспасында басынан аяғына дейин бар десек кәтелеспеймиз.

Қолжазба текстлеринде шайырдың өз тили, стили дурыс берилип, шайыр тәрешинен пайдаланылған, сөзлер орынлы қолланылған. Ондай сөзлерди, ямаса қосық қатарларын өзгертсе, оннан мәни шықпай, қосықтың мазмуны да, айтылажақ жуўмағы да бузылыўы мүмкин. Хәттеки шайырдың сөзи айтажақ пикири де басқа мәниге дөнип кетеди. Шайырдың „Шежире“ шығармасынан мысаллар берип қарайық:

1. „Томай, Майшы дархан болды,
Ол Томайдан беш уғыл туўды,
Бешиси хәм көсе болды,
Беши-Бескемшир болған екен.

2. КИТАП КӨРДИМ МУСАНИИПТЕН,
СӨЗ ЕШИТТИМ АНДАЛИПТЕН,
МЕНИН СӨЗИМ БИР ХӘРИПТЕН,
БӘРИ ТАМАМ БОЛҒАН ЕКЕН.

деген қолжазбадағы қосық қатарлары баспада былай берілген:

1. Томай ели болды дархан,
Бес ул дәреде патшадан,
Бессүй де көсе болған,
Бес кемпір соннан болған екен.
2. КИТАП КӨРДИМ МУСАНИИПТЕН,
СӨЗ ЕСИТТИМ АНДАЛИПТЕН,
МЕНИН КӨЗИМ БИР ХӘРИПТЕН
БӘРИ ТАМАМ БОЛҒАН ЕКЕН.

Бұл жерде қолжазба менен баспа арасында айтарлықтай өзгешеліктер көрініп тұр. Биринші куплеттегі Томай менен Майшы туысқан адамлар, ұсылардан дөреген әуладлар соң Бескемпир урыуы болып айрылған болса, баспада Томайдың иниси Майшы тилге алынбастан, оның орнына „ели“ сөзі беріліп, шайырдың пикири пұтқиллей бузылған. Ал екінші куплетте болса, қолжазбадағы „Мусаннип“, „Андалип“ сөзлері баспада қәте жазылуы арқалы ол куплет хеш мәни аңдатпайтуғын, түсиниксиз болып қалған. Тийкарында, „Мусанниптен“ болуы керек. „Мусаннип“ деген сөз араблардан кирген, оның мәніси „кітап жазушы, шайыр, „автор“ дегенди аңлатады. „Андалип“ бұл түркмен халқының XVII әсирде Хийұа, Ташауыз, әтирапларында жасаған белгили шайыры. Бұл жерде Бердак өзинен бұрынғы өткен шайырлардың кітабын көргенлиги, Нурмухамед Андалипнің қосық, дәстанларын оқығанын, олардан илхамланғанын айтып отыр.

„Шежире“ шығармасының қолжазбаларында гейпара адам атлары урыу хәм урап атлары бир тексте бир түрли, екіншисинде басқа, ал баспада үшінші түрли болып ушырасып отырады. Сонлықтан бұл шығарманың Бердак дөреткен дәслепки текстін тауып, бұл шығарманы өз қәлпине келтириуі үлкен текстологиялық жұмысты талап етеди.

Бердақтың тағы бир белгили шығармасы „Халық ушын“ қосығы. Ол шайырдың барлық топламларында

басылып келмекте. Қосықты Ш. Хожаниязов 30-жылдары халық арасынан жазып алған. Кимнен жазып алғандығы ескертілмеген. Бұл қосықтың Хожаниязов тәрелинен жазып алынған қолжазба текстінің баспалары менен, әсіресе 1950-жылғы топтамда басылып шыққан тексті менен салыстырып қарағанда, әдеуір айырмашылықтарды көреміз.

Мәселен, қолжазбадағы:

Ғош жигиттің мәрдап болса елаты,
Хеш уақытта кейін қалмас елаты.
Изінде қалады жигиттің аты,
Алар хызмет етер бәрха халық ушың.

— деген куплет, баспасында:

Ғош жигитке қостар болса елаты,
Күн-күннен артады оның қууаты
Изінде қалады жигиттің аты,
Соның ушың хызмет етер халық ушың.

болып қосықтың үшінші қатарынан басқасы өзгертілген. Бұл жерде қолжазбада берілген қосық қатарлары мазмұны хәм көркемлігі бойынша да баспадағыдан анағұрлым күшлі берілген. Бұнда шайырдың өз идеясы, өз қауазы не себеп өзгертілгені түсиниксиз.

Тағы да, қолжазба текстегі:

Бұл заманда жәбириу жапа шегермен,
Қара көзден қанлы жаслар төгермен,
Наймыт көрсем ақмақлығын сөгермен,
Сонда менің исим жағар халық ушың.

деген куплеттің үшінші хәм төртинші қатары баспада „Залымлардың зулығын көрип сөгермен, Күйгенликтен, жаным ашыр халық ушың“, болып „наймыт“ сөзі „залымлар“, „ақмақлық“, сөзі „зулығы“ хәм тағы басқалар сөзлер менен орын алмастырылған. Бұнда да шайырдың өз оригиналы дурыс хәм түсиникли.

„Халық ушың“ қосығында бұннан басқа да „Болмады ел болып, мәнзил-мәканым“, „Атым Бердимурат мен ҳақтың қулы“ деген қол жазба текстиндегі қатарлар баспасында „Болмады хеш жерде мәнзил-мәканым“, „Атым Бердимурат мен халықтың улы“ етип

өзгертилген. Бул жерде шайырдың „ел бола алмадык елим бир жерде отыра алмады“ деген идеясы бурмаланған, соңғы қосық катарында болса „хақтың“ орнына „халықтың“ сөзі жазылып, Бердақты қудайға сыйынуыдан қашырған. Шайыр атеист емес, ол динге хәм қудайға сенген адам. Бердақ өзи жасаған заманнан, сол дәуірдің ағымынан шығып кете алмаған.

Биз бул жерде шайырдың еки шығармасы бойынша қол жазба, баспа арасындағы бир-бирине сәйкес келмейтуғын айырмашылықтарға ғана қысқаша тоқтадық. Бундай жағдай шайырдың баспада жәрияланып жүрген барлық шығармаларына тән нәрсе. Бунда қәте кемшиликлер Бердақ шығармаларын жыйнаушылардан ямаса оның топламларын баспаға таярлаушылардан деп қарау надурис болар еди. Себеби, уллы шайырдың шығармаларын ел арасынан күнт пенен жыйнаған адамларға, оларды ретлеп алып баспаға таярлаушыларға бүгінги оқыушылар үлкен миннетдарлық билдиреди. Бундай алжасықлар менен кемшиликлердің баслы себеби шайырдың өзи тәрелинен жазылып қалған қол жазбалардың болмауынан, дәуір жағдайынан деп қараған дурыс болады. Сондай-ақ шайырдың топламларын баспаға таярлау ұақытларында текстологиялық изертлеу мүмкиншилигиниң кемлигинен деп түсиниу дерек.

Жуумақлап айтқанда, шайырдың топламларына орынсыз кирип кеткен басқа шайырлардың шығармалары өз авторлығында жүргени дурыс, Бердаққа тийисли емес. идеясы да, көркемлиги де төмен қосықлардан, шайырдың атына дақ түсиретуғын, оның қосықларына сырттан қосылған катарлардан, сөзлерден кутылып, Бердақтың өз тилин, өз стилин кәлине келтириуимиз лазым, „Азда болса, саз болсын“ дегендей, Бердақ шығармаларын компапта беріуден пайда шамалы. „Болған емес“, „Халық ушын“, „Излер едим“, „Заманда“, „Көринди“, „Жақсырақ“, „Амангелди“, „Айдос баба“, „Ерназар бий“, „Ақмақ патша“ хәм басқа да усындай терең мазмунлы оғада көркем шығармалары менен-ақ Бердақ биз ушын қәдирли шайыр болып қалады.

Уллы классик шайырымыз Бердақ Ғарғабай улының әдебий мйрасларын еле де терең изертлеу, топламла-

рын баспаға таярлау процесслеринде ҳәр тәрәплеме текстологиялық жұмыс алып баруу шайырдың өмири ҳәм творчествосы бойынша илимий жұмысларда оның көз қарасы менен идеясын, шығармаларының көркемлик қасиетлерин, шеберлигин итибарлық пенен ашып беріу әдебиетшылардың алдындағы баслы ұазыйпасы болып табылады.

1977-жыл.

* *

Қарақалпақ поэзиясының ең көрнекли ұәкили Бердақ (Бердимурат) Ғарғабай улы оғада бай творчестволық мийрас қалдырды. Ол өзиниң шығармаларында мийнетти өмирдиң тийкары деп атады, ҳаял-қызларды езиўшиликке қарсы шықты, сиясий гүресте сатирадан шебер пайдаланды. „Ақмақ патша“ дэстанында шайыр жаўыз ханға қарсы жүргизген халықтың гүресин тәрипледи.

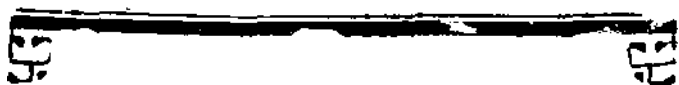
Л. И. Климович.

* *

Бердақ бир ғана шайырлық өнерине ийе болып қалмастан, қосықшы ҳәм бақсы болған. Ол ең дәслеп қосық айтыў ҳәм бақсышылық өнерин ийелеп, кейин шайыршылыққа өткен. Ол бақсы сыпатында дэстанларды айтқан. Бердақ қарақалпақ халқының жазыў әдебиятының өлмес көркем сөз устасы—шайыр ҳәм халық жыршысы, бақсысы.

К. Айымбетов

А Муртазаев

Филология илимлериниң кандидаты

**КЛАССИКАЛЫҚ ДӨРЕТПЕЛЕРДИҢ, АВТОРЛЫҒЫ
ХӘМ „АКМАҚ ПАТША“ НЫҢ ЖАНРЛЫҚ
ӨЗГЕШЕЛИГИ ХАҚҚЫНДА**

Революцияға шекемги көркем әдебий мийрасларымыздың көпшилиги бизиң дәуиримизге қолжазба ямаса баспа түринде келип жетпеди. Олар 20 хәм 30-жыллардан баслап адамлар арасынан аўызеки таклетте жыйнала баслады. Оның себеби халқымыздың революциядан алдын ярым отырықшы, ямаса биротала көшпели күн кеширип, мектеп-медиреселерде тураклы оқып, хат жазыў, саўат ашыў имканиятына ийе бола алмай, жазып қалдырыў, жазыпалыў ислеринс әдетленбегенинен еди. Сол ушын бурын бизде бир нәрсени алды бурын ядлап алыўды, оны екниши әўладқа ядлатыў арқалы өткерийўди тийкарғы миннет, ийгиликли ис, оны мәңгилик етип қалдырыўдың бас принципи деп түсинген. Буннан бизде жазыў-сызыў өнери болмады деген түсиник шықпасын. Мәселен, революцияға дейинги шайырлар шығармаларын жазып дөреткен. Базылары медиреседе тәлим алған, базылары өз бетинше оқып үйренип, улыўма Шығыс мәденияты-әдебиятынан хабардар, оғада саўатлы кисилер болған. Бирақ қарапайым халық массасы саўатсызлықта жасаған. Сонлықтан жазып қалдырылған шайырлардың дөретпелерин адамлар тек гана ядлай алған, оларды жазып алыўға шамасы келмеген.

Өзбекстан Илимлер Академиясы Карақалпақстан филиалының китапхана фондында топланған архивлик материаллардағы шайырларымызға тийисли шығарма-

ларда түрлі-түрлі өзгерістерді ушыратуы мүмкін, біреулерінің авторлары хәр қыйлы шайырлар атына қайта-қайта өшіріп-сызылып жазылса, біреулерінің шұмақтары, қатарлары, сөзлері өзгертілген. Бұған оларды сызған-өшірген, сөйтіп тұрақты авторын таба алмай албыраған адамлар ғана айыпты емес, әлбетте. Бұны ұсы материалдардың қолжазба нұсқасының жоқлығында, олардың бір неше олаған информаторлардың өз „жаңалықтарын“ қосып айтыуы арқалы (информаторлар шығарманың тұрақты авторларын белгілеуде де алжасқан) жазып алынғанлығында деп қаралуы керек.

Шынында, классикалық әдебиетіміздің дүзіліуі хәм қәлпине келиуінің дәслепки жылларында оның ұсындай оғада қоспалы-қыйын дәуірди бастан кеширгенлиги мәлим. Булардың хәммесин көз бенен көрген хәм революцияға шекемги әдебиет жөнниде ізбе-из изертлеу жүргизген кексе алымларымыздан Нәжим Дәуқараев классикалық дәретпелерди хәм олардың авторларын конкретлестиріудің өзгешелигин де жүдә қыйын мапаз болғанлығын хәрактәрледі. „...Революцияға дейинги жазыушылардың шығармалары, олардың өмирбаянлары жөнниде материаллардың көпшилиги, — дейди ол, — бизиң қолымызға қолжазба, оригинал түрде келип жеткен жоқ. Ол мағлыұматлардың көпшилиги сонынан көширип жазылған қолжазба ямаса сол жазыуларды көрген, олар жөнниде еситкен адамлардан жазып алынған материал түринде келип жетти, әлбетте, бул материалларды, революцияға шекемги жазыушылардың шығармаларын жазып алғанда, баспаға таярлағанда тил, стиль, рәсмийлестиріу жағынан бир талай өзгерістерге ушыраған болыуына шубха етиуге болмайды. Сонлықтан, бул материалларды жақсылап тексерип, негизги қолжазбаларына салыстырып, гейпараларын биринши мәртебе жазып алған адамлардан сорастырып, бир қатар керекли өзгерістер киргизип пайдаланыуға туура келеди“¹.

Бирақ хәзир ис басқаша. Хәзир әдебиеттануы илими ести, рауажланды. Оның менен шуғылланыушы кадрлар-филологлар камалға жетти. Демек, классика-

¹ Н. Дәуқараев. Шығармаларының толық жыйнағы. 3 том. „Қарақалпақстан“ баспасы, Пәкис, 1979, 8-9 бетлер.

лық дәретпелердің авторлығы жөнінде ме, ямаса сол әдебиетте шешіуді талап етіп тұрған басқа да мәселелер бар ма, әдебиеттаныу илими бүгінгі күні олардың хәммесине де дәдимал айта алады деген сөз.

Соңғы жылдарда конкрет „Жаз келер ме“, „Керек“ (Күнхожада „Керек маған“), „Тойда“, „Көзим“ шығармаларының Күнхожа менен Бердаққа өтіп жүре беріуі қаққында баспа сөзде айырым жолдаслар¹ тәрәпинен жүдә орынлы мәселе қозғалды. Булардан тысқары көп заманға шекем Сарыбайдың „Билесен бе“ сатирасы, Құлмураттың „Шәхәрбай“ лирикасы Бердақтики есапланып келди. Сондай-ақ „Әзберген“, „Еркебай“, „Бизге“ қусаған шығармалардың ким тәрәпинен шығарылғандығын анықлауда да қыйыншылықтар бар. „Хорезм“ поэмасына айтылып киятырған дауда усындайлардың бир сыңары.

Илим раўажланған сайын оның изертлеу объектинде бурын кеткен алжасықлардың бадырайып шыға беріуі—заңлы қубылыс. Бир ўақытларда белгили бир дәретпени оның текстлерине, қурылысына, көркемлик өзгешеликлерине, стилине қарап отырып, оның қақыйқат кимдики екенлигин анықлау қыйын болып келсе, енди бул жұмыс әдебиеттаныу илими ушын ен зәрүр. бүгінгі күн тәртібинің проблемасы болып отыр. Хәзир илим қақыйқат изертлеу жүргизсе, тутас шығармалардың кимдики екенлиги емес, хәтте, айырым жеке сөзлердің кимге тийисли екенлигин анықлап беріу дәрежесинде. Бирақ ол ушын айырым адамлар бул мәселе менен арнаўлы шуғылланыўға туўра келеди. Ямаса баспа сөз орынлары арнаўлы жұмыс етип, оған маман кадрларды қатнастырып, сөйтип белгили бир жүўмақ ислеўи керек шығар.

Мен де классикалық әдебиет мәселелери менен арнаўлы шуғылланыўшылардың (шайырлардың топламларын баспаға таярлаўшы хәм олар жөнінде базыбир изертлеу жұмысларын жүргизиўши) бири сыпатында усы әдебиетке тийисли даў, сөз болып отырған базы-

---

¹ А. Каримов. Бердақ шығарың текстологиясы ҳақ. мәселеге „Әмиўдәрья“ журналы, №7, 1977, 112-116-бет. Қ. Байниязов „Алтын айтқан ҳәр бир сөзим“ „Әмиўдәрья“ журналы, №8, 1977, „85-95-бетлер.

бир моментлер бойынша өз қатнасымды, бақлауларымды ортақласпақшыман.

Мениңше, хәзир Күнхожа менен Бердақты шатас-тырғандай хеш тийкар жоқ. Дурыс, оларда заман, дәуір, жәмийетлик қатнасықлардың жақынлығынан тууған базыбир усаслықлар гезлесіуи мүмкин. Мәселен, Күнхожаның да, Бердақтың да бирдей шығармаларында мийнеткеш массасының аўыр жағдайы реалистлик пенен сәўлелендирилген. Лийкин, олардың белгили бир-мәселени дөретпелеринде қойыуында оның қайсы тәрепин теренирек билеп сүүретлеп бирсүйинде, оларға өзлерине тән хәр қыйлы көз қараста болып, поэтикалық шеберлик пенен жантасып ашыуында хешқандай алжастырыуға болмайтуғын өзгешеликлер бар. Сол ушын да „Шопанлар“, „Орақшылар“, „Умытнаспан“ Күнхожаники делинеди. „Халық ушын“, „Излер едим“ „Салық“, косықлары Бердактики деп аталады.

Шынында, Күнхожа классикалық әдебиятта биринши лирик шайыр. Ол, соның менен бирге, патриархал-феодаллық дүзим тәбиятына тән, оның иллетлерин хактерли деталларда сүүретлеудин айтарлықтай шебери. Шайыр поэтикалық көркем сөз өнеринде бирпара усындай артықмашлықлары менен белгили. Сөйтип, ол бул тарауда оғада классикалық үлгилер көрсете алды. „Шопанлар“ менен „Орақшылар“ дың өзи-ақ Күнхожаны поэтикалық шыңға шығара алды. Бул еки шығармадан адам руўхый дүньясына зәрүр көп нәрсе ала алады. Себеби, онда шайыр талапкер еки кәсип ийесиниң аянышлы турмысын сөз етиў арқалы белгили бир жәмийетлик қатнасықлардан тууған социаллық аўхалдың жанлы сүүретин салған.

Олардың тили әниўайы, түсиниўге жеңил, образлы, афоризмлик тиркеслер халықтың сол гездеги сана-сезимине муўапық қурылған. „Қайнаған ыссыда қумларды басып“ деген бир ғана қатардың өзинен, еркинен айрылған, өлип қалмаў ушын отқа түсип, сасқалақлап жүрген адамның аянышлы хәрекетин көз алдында елеслеп турады. „Бир ылаққа үш жыл жүрген шопанлар“, ямаса „Тапқаны жетпей тыйынға“ деген гәплерде, жалланба мийнеттиң қорлықлы ақыбети, эксплуатацияның шеннен тысқары зардабы, яғный социаллық турмыс теңсизлигиниң бет пердеси реалистлик пенен ашылған.

Күнхожа кәлемине тийисли басқа шығармаларда да усындай кең хәм терең көринислерди, мазмунлы базы бир әхмийетли сөзлерде, деталларда жыйнақлап сүүретлеу әдислери көплеп ушырасады, булар оның шайырлық өзгешелигиниң өзине тән шеберликлеринен еди. Шафыр, Хийә ханының өмиринше адамды асықкыйнаўға қаратылған деспотлық сиясатын, оның инсан ушын жеркенишли жан шоршытарлық барлық ҳәрекет-қыләаларын 5-6 қатарда-ақ сүүретлеп үлгерген:

Үш ағаш түр кең майданда,
Орналасып қызыл қанға,

...Адам өлген жайып қушақ,
Көздиң жасы моншақ-моншақ,
Қолларында өткір пышақ,
Жәллагларды умытпаспан.

Күнхожаның оригинал дәретпелеринде, мәселен, оларды Бердақ пенен салыстырғанда, тағы бир әхмийетли өзгешелик бар. Ол халық массасының төменги қатламын көбинше дәретпелериниң тийкарғы объектисн етип алыныўында сезиледи.

Оларда лирик қаҳарман жоқшылықтың қандай тәрәплерин болса да бастан кеширип атырған өз хожасының айтқанын, тапсырмасын еки етпейтуғын, бирақ, өзлеринен басқа жүдә ток турмыста, ҳеш нәрсеге зәриў емес адамлар группасының бар екенлигин сезетуғын, лийкин, өзлериниң соншама өлимши аўқалға түсип отырғанын олардан көриўге санасы жетпейтуғын патриархал-феодаллық қатнасықлардан дөреген пүткиллей мөмин тип. Сонлықтан, лирик қаҳарманның келешги жөнинде ойлаўы, үстемлик етип турған шараятқа ашық көзқарасын қатнасын билдириў уқыбы да пассив.

Буннан Күнхожа шығармаларының қунын, идеясын төменлетиў тенденциясы туўмаўы керек. Буларды биз Бердақ пенен салыстырыў ушын, солай етип оның өзгешелигин, шайырлық тәбиятын оқыўшыға аңғартыў мақсетинде келтирип отырмыз. Болмаса Күнхожада да басқа шайырлар қатары жәмийеттеги социал теңсизликти өз заманы деңгейине сәйкес сөз етиў гезлеседи. Бирақ, сонда да, шайыр принципінде, биринши гезекте, қосықларында жарлылардың, жалланба

мийнет адамларының жасаў, күнелтиў имканиятинан жуда болып баратырған жағдайын терең лиризм менен ашыўды алдына мақсет етип қояды. Буларда социал аўхалға бир тәрәплеме жантасыў ҳәм сол аркалы байлардың инсапсызлығын, ханлардың жаўызлығын аңлатыў усылы, уқыбы үстемлик етеди. Соңлықтан Күнхожадағы бундай кубылысқа оның қандай да бир кемислиги, жетиспеўшилиги деп, қаралмастан, оның шайырлық тәбияты, поэтикалық өзгешелиги деп қаралғаны макул.

Дурыс, шайырда, сийрек болса да, социал бояўы басым исленген қатарлардың ушырасып отырыўы жүдә ңызамды. Мысалларға пәзер аўдарайық:

„Бир нешшени мақсетине жетирип,
Бир нешшени қайғы-қапа еттирип“.

(„Жайлаўым“)

„Тахт үстінде дәўран сүрип,
Турған ханды умытпаспан“.

„Мен ойладым сол ўақытта,
Хан ақылсыз деп тахтта“.

(„Умытпаспан“)

Қайысып баққапы байдың маллары,
Бир ылаққа үш жыл жүрген шопанлар.

(„Шопанлар“)

„Қыйсық болса да аяғы,
Дүзиў-сәнли бай-баласы“

(„Бай баласы“)

Ал, Бердақта мәселе басқаша қойылған. Ол шығармаларында мийнеткеш массасының аянышлы жағдайын сүўретлеп ғана қоймастан, шайыр соның менен параллель үстемлик етиўшилерди әшқара қылыўды қалдырмайды. Мәселен, оның „Халық ушы“, „Жаксырақ“, „Излер едим“, „Болған емес“, „Салық“, „Көринди“, „Быйыл“, „Ақмақ патша“ қусаған, қәлеген киши яки ири дәрәтпелерин оқысаң, олардың ҳәммесинде де еки түрли турмыс, еки түрли дәўран бир-бирине карама-

қарсы қойылып сөз етиледі. Мәселен, „Салық“ та шайыр:

...Әттен жарлы аш Ерназар,
Оған қыйын болды салық.

—деп езилиуіши класс ўәкилине аянышлы көңлин аңлатса, усындай бир пайытта үстемлик етиуішилердин салықтан аман қалғанлығына оның қорлығы, ашыуы келеді:

..Бай аман қалды салықтан,
Дәхмет төлеу болды салық.

Қосықтың бир жериінде Бердақ „қолымнан келсе, бундайларға дәкки берер едим“ деп ойын, мақсетин жасырмай айтады.

Бердақты Күнхожа менен шатастырмай, айыра билюге ондағы лирикалық қақарман образын түсиниу тиккелей жәрдем етеди.

Лирикалық қақарман Бердақта актив, хәрекетшен адам. Ол социал теңсизликти жойыудың жолларын ғана билмейди. Болмаса, ол жәмийетте бир-бирине үйлеспейтуғын еки түрли өмирдин, олардың өз-ара душпан группалардан туратуғынын оғада дурыс сезеди. Оның үстине лирикалық қақарман жарлылар ушын бахытлы заманды әрман етеди, бундай дәўранды ол өз көзи менен көре алмай атырғанына налынады. Сондай-ақ, қай ўақ бир ўақ мийнеткешлерге нурлы күнлер туўатуғынлығына беккем исенеди. Ол усындай бахытқа жетиу жолларын қарастырады, көп ойланады, ол ой түбине жете алмай қыйналады да.

Бердақ дәретпелери тәбиятына тағы бир тән кубылыс, оларда үстем группалардың қылўалары, қылмыслары бетине айтылып, мудама олар шайыр тәрәпинен кескирт әшкараланып отырылыуында көринеди. Мәселен, шайыр „Халық ушын“ қосығында „Залымлардың жәбирин айтып сөгермен“ деп жазды. Ол усы гәптиң мүддақасынан шыға отырып, айырым дәретпелеринде үстем топарларға қарата ашыў-кекке толы мынадай сөзлерин жаратты:

Сөзин жутып өтирик айтып өлмеген,
Нурмураттан бәлки қайуан жақсырақ,

...Халықтың қанын сорған гилеи бийиймап,
Бәриңнен биздей бир гедей жақсырақ.

...Суўты, ийшан, ахун және моллалар,
Көзлериме шайтан яңы көринди.

...Басқа аўыр қайғы салған залымлар,
Көзлериме шаян-жылан көринди. х. т. б.

Бердақ шығармаларындағы пикир еркинлиги, олардағы дос-душпанды, ақты-қараны тез айырып таслаушылық белгилер шайыр тәбиятындағы өзгешеликти дүзип турады.

Бердақта халықлық философияға негизленген базибир прогрессив ойлар да жоқ емес. Әсиресе, шайырдың бундай көз қараслары оның жәмийеттеги социалкатламларға қатнасында анық байқалады. Бердақ байлыққа яки жарлылыққа қатып қалған бир кубылыс деп қарамайды. Ол оларды қалай да алмасып отыратуғын, өзгерип туратуғын аўхал (категория) сыпатында түсіндиреди. Шайыр байларға:

...Жарлыны аякка баспа,
Сен де жарлы боладурсаң,—

деп, ескертип қояды. Ямаса ол жарлыларға қашан да (қашан екени белгисиз, әлбетте) гезек қарай ғойса (шайыр буған исенеди) инсапсыз зулым байлардан өш алыўды алдына миннет етип қойды:

...Жарлыларға бахыт-нурлы күн туўса,
Өшимди алмасам, өлген жақсырақ.

Халықта „Қырк жыл байлық, қырк жыл жарлылық жоқ“ деген жәмийеттиң мудамы раўажланыўда, өзгеристе болыўын шөккелеп айтқан дана пикир бар. Бердақ байдың жарлыға, жарлының байға айналыў процесин халық даналығы рамкасы менен өлшейди. Шайырдың бунда да өзине тәп табысы мол.

Бахыт, байлық-жарлылық қуданың қәлеўи менен әўелде маңлайға жазылмыш саўдалар деген сыяқлы диний догма инаным үстемлик еткен „қараңғы қапалан қайғы заманда“ турып, Бердақ оларға диалектикалық инанымын қарама-қарсы қойды. Ол жарлыларға „усы жарлышылығың менен қалып қоймайсаң“ деп,

заманның, дәўранның, бахыттың өзгерип туратуғын аўхал екенлигин ескертти ҳам сөйтип олардың ойлары диний пессимистлик уғымнан арылтыўға, тазартыўға ҳәрәкәт жасады.

Белгили бир шығарманың кимдики екенлигин биліўге, ажыратыўға қыйналған ўақытта Күнхожа менен Бердақтағы жоқарыдағы сөз етилген базы-бир әҳмиетли белгилердин критерия етип алынғаны макул.

„Жаз келер ме“, „Тойда“, „Көзим“, „Керек“ (Күнхожада „Керек маған“) шығармаларына сер салып карағанымызда, оларда Күнхожаға карағанда усыл, поэтикалық өзгешеликлердин, көркемлик идеялық белгилердин Бердақлығы әдеўир басым. Әдебиятшы К. Байниязов „Шайырдың өзи ҳам мийнеткеш халық қандай аўыр турмыста жасаса да, келешектен үмитин үзбейди. „Жаз келер ме“ қосығына тән усындай оптимистлик рух („Еле де етемен үмит, биз сорлыға жаз келер ме?“). Бердақтың басқа да шығармаларының идеялық бағдарын белгилейди“. (Сонда, 86—87-бетлер)—деп, Бердаққа тийисли айырмашылықты оғада дурыс атап өтеди. Сондай-ақ Бердақта класслық жик айқын сәўлеленеди ҳам гәплердин өткир ушы, зил тәрәпи байларға, тоқларға қаратылып, жарлыларға жақты жаз күнлери—бахыт тиленеди:

Қызыл тилим болды айғақ,
Аяқ бассам бар жер тайғақ,
Жерменлер жүр болып сайғақ,
Биз сорлыға жаз келер ме?

Көсилп жатар үйим жок,
Йийнге тартар кийим жок
Тоқтан бизлерге буйым жок,
Биз сорлыға жаз келер ме?

Социаллық мотивлердин өткирлесип, бирин аққа, бирин караға бояп көрсетиў Бердақ поэзиясының негизги темпераментин қурайды. Күнхожа менен Бердаққа өтип жүрген төрт шығарманың хәммесине де тән тенденция жоқарыда „Жаз келер ме“ де келтирилген мысалдағыдай тақлетте гезлеседи:

„Тойда“

Келипти болыс, аксақал,
Оларға сойымты көп мал,
Быламык пенен бизиң қал,
Сол күни ақшам өткен екен.

...Нәлет болсын Кулман байға,
Тең көрмеген хәммелерди.

„Керек“

...Шыққан шарықлап аспанға,
Урған тайыпбай душпанға,
Ишип толтырып пушпанға,
Мәрт жигитлер маған керек.

Ақсақ, майып хәм соқырға,
Қайыр еткен маған керек.

„Көзим“

...Бир нешеге ислер бәрхә мийнетдур.“

„Бир нешелер басларына жетипдур,
Гүнгиртлениш енди көрмейди көзим“

„Мендей болып бир нешелер өтер ме?
Ашылып жакты бои көрер ме көзим?“

„Жаз келер ме“, „Көзим“ қосықлары өзлеринин „Символикалық образлар“ (К. Байниязов) аркалы шығарған мазмуны хәм оқыўшының есинде қаларлық тәсири бойынша Бердақтың программалық дәретпеси „Халық ушын“ ды ериксиз еске түсирип турады. Мәселен онда:

...Заман қысметипен сарғайдым, аздым,
Болар ма деп жакты күнлер халық ушын.¹

дегендей „Көзим“ хәм „Жаз келер ме“ лерге ушласып байланысып жатқан қатарлар бар. „Көзим“ қосығынан базыбир гәплерди буның менен салыстырып көрейик. Әдеп шығармада гәп конкрет көз үстинде емеслигин билиў шәрт: бунда шайыр өзиниң „Мен“ и аркалы аўыр турмысты, заманның зардабын, бахытсыз қаранғы өмирди тымсаллап түсиндириўди алдына мақсет етип қойған. Ол туўылғаннан баслап-ақ бир жайнап-жаснап жүретуғын күн көрмейди. Буны шайыр „Өткердим азапта жетпис бир жасты“² „Аға беглер, жарық көрмеді көзим“ (89-бет) деп, сүўретледі. Пүткіл өмири бойы, яғнай жетпис бир жыл жарық көрмеген, демек өмиринше соқыр болған ба? Жоқ, бунда

¹Бердақ. Таңлаўлы шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис. 1950. 107-бет. Буннан кейин усы китаптан мысат атынса китаптың бетин қойыў менен шесленемиз.

²Күнхожаның 1960-жылғы қосықтар топыламында бул қатар „Өткердим азаптан жетпис бес жасты“ деп берилген (109-бетти қаран).

баска сыр, мәни бар. Шайыр жасаған пүткіл өмирин туума соқырдың аўхалы менен теңлестирген. Шынында туўылыўдан көзи көрмеген адам, жақтылықтың, нурдың, күннің ләззетинен хабарсыз, әлбетте. Ол мудамы қараңғылықта турады. Сол ушын шайыр „Көзи жоқтың, билсең, бақты қарады“ деп сүўретлейди. (89-бет) Буған шайырдың мына сөзлери дәлиль:

Жарық дүнья көрмей, болдым әрманда...
...Аға беглер, кайғы-хәсирет заманда,
Қалай күн көрермен, досларым, өзим?
...Заман зардабынан көрмейди көзим. (89-бет.)

Демек, шайырлық „Мен“ иниц көзи бар, бирақ ол сонда да „Заман зардабынан көрмейди“. Мине, „Халық ушын“ да Бердақ „Заман қыслетинен сарғайып азған“ болса, „Көзим“ де ол аянышлы тағдириң, пүткіл азаплы өмирин, хеш қашан жақты дүньяға нәзери түспеген, қараңғылықтан басқаны сезбейтуғын, анадан соқыр болып туўылған бир бахытсыз кисиниң аўхалы менен тең қояды.

Азап, қорлық көрген, аўыр мийнет шеккен пуқараға, халыққа жарық күнди тилеў, олардың бирдейине жанашыры, досты болып сөз айтыў хәм соның менен бир ўақытта елдеги бузыкларды, жерменлерди, үстемлик етиўшилерди ашшы тил менен әшкаралаў, айыпларын мойнына қойып оларды сөгий—Бердақ дәретпелерине тән тәбийий қубылыс, яғный шайыр шығармаларының тийкарғы мазмунын курайды.

„Жаз келер ме“ символикалық мазмунға тийкарланған „Халық ушын“ ның бир вариантына усайды. Екеўинде де лирик қаҳарман, қолынан келсе, мийнеткеш массасын азаптан кутқаражақ, бирақ оған күши, ақыл-санасы жетпейди. Тек ол халық ушын жақсы тилек тилейди, басқаларды оған хызмет етиўге шақырады. Усындай уллы нийетлерин иске асыра алмай, әрманына жете алмай баратырғанына оның жаны аўырады, жүреги сызлайды, өзин қандай да бир дәртке шатылып қалғандай сезеди.

Бердақ „Жаз“ сөзин улыўма дәўран, бахыт, жайнап-жаснап еркин жүретуғын заман түсиниклери орнында қолланды хәм усы сөз арқалы „Жаз келер ме“ қосығында шайыр халқына деген өзиниң мийирбаншылығын, сүйиўшилигин, ҳадаллығын, ең жақсы тилек,

арзыў-эрманларын айтып берди. Қосықтың тек жаз мәўсимине арналмағанлығы, оған толып атырған астарлы, социаллық мәнилер жүкленгенлиги айырым қатарларда оғада анық сезиледи:

...Өмиринше көрген қорлық,
Пуқараға жаз келер ме?

...Аўыр мийпет жеңшип жүрген,
Пуқараға жаз келер ме?

Бул, ялғаншы, ҳақлық қайда?
Табалмадық ізлеп пайда,
Бұндай азап бәрха ойда,
Жайнап бизге жаз келер ме? (106—109-бетлер.)

Жоқарыда „Керек“, „Тойда“ шығармаларының Бердактики екенлигин сыпатлаушы бирпара мысаллар келтирил, айырым түсиниклер берип өтилди. Бирақ сонда да „Керек“ (Күнхожада „Керек маған“) қосығы жөнинде тағы аздап тоқталып өтиўге туўра келеди. Шынында „Керек“, ямаса „Неге керек“ редифи менен революциядан алдын өзиниң философиялық, дидактикалық ойларын аңлатып шығарма жазбаған шайыр кемнен-кем ушырасады. Өйткени, бул тема Күншығыс шайырлары ушын традиция болған. Сонлықтан да бизде Күнхожаның, Әжинияздың, Бердақтың өзлериниң „Маған керек“, „Неге керек“, „Керек“ деген қосықлары бар. Олар базыбир мәселелерди, әсиресе, тәрбиялық үлгилерди сөз етиўи бойынша, гейде биринбири қайталап атырғандай сезилиўи де мүмкин. Лийкин, ҳәр бир „Керек“ тин („Неге керек“ те) ҳақыйқат кимге тийислилигин анықлаўда айтылған критерияны қолланып, сығалап, абайлап қарағанда, олардың өзлерийе тән белгилери анықланады. Мәселен, Күнхожаның „Неге керек“ дөретпесинде Бердақ хеш ўақытта айтып көрмеген, тек Күнхожаның айтыўы миннетлидей сезилетуғын Күнхожалық гәплерди, ой жуўмақларын ушыратамыз:

...Аш ҳәм тоққа қарамаса
Аўан басшы неге керек?

...Қайыры ашқа болмаса
Қарыны майға толмаса,
Дүньяның жүзин шолмаса,
Аса байлық неге керек?

Күнхожа басшы ашқа да, тоққа да (ямаса байға да) қарауы керек деп, түсіндіреді. Ол жүдә шалқыған, үйіп-жыйып ала алмай атырған аса байлықты, сақый, мийирбан байдың болыуы әрман етеді. Буның ушын шайырды биз ҳеш қандай айыплай алмаймыз. Себеби, Күнхожаның жаслық-жигерли жыллары қарақалпақ жәмийетшилигинде ояныу дәуириниң (қарақалпақлардың Россияға қосылғанынан кейинги дәуирди нәзерде тутамыз) басланыуынан әдеуір бұрын өтті. Ол сонлықтан жәмийетте байдың-жарлының жасауына шығармаларында критикалық көз қарас туўдыра алмады, оларға көбинесе нызамлы бир аўхал сылатында қарады.

Бердақтың „Керек“ шығармасында да Күнхожадағыдай ҳәр нәрсениң ең ағлалылары: алғыр қус, дал бед-еу сыяқлылар талап етилип, ардақланып барылады, ал социаллық мәселелерде, ол Күнхожаға қарағанда, бираз басқаша, өзине тәп мотив, жол менен жүреді. Шайыр ханның, байдың тәуирин, әдилін күсемейди, ал оның орнына ғайратлыларды, душпанға қарсы тура алғандай, оны жеңип қуртып жибергендей мәртлерди, жәмийеттиң ең төменги қатламы: ақсақ-майып пақырларға, әпиўайы қара халыққа ғамхорлық еткендей азаматлардың табылуы әрман етеді, талап етеді.

Биз жоқарыда авторын биресе Бердақ, биресе Күнхожа делинип шатастырылып келген төрт шығарма („Жаз келер ме“, „Керек“, „Тойда“, „Көзим“) ҳақында өзимиздиң бақлауларымызды усындық. Расында, булардың айырым сөзлеринде, қатарларында, базда толық шуўмақларда (куплетлерде) өз-ара уқсаслықлар жоқ емес. Бәлким, келешекте бир-бирине өтип жүрген усындай қатарларды, сөзлерди, шуўмақларды ийесине табыстыруу керек болатуғын шығар, бирақ, шығарманы тутас алып тексерип, олардағы идеялық хәм поэтикалық бирликті Күнхожа яки Бердақтың оригинал дәрәтпелери менен қатар қойып, салыстырып қарағанда, олардың Бердақтики екенлигине гүман келтире алмаймыз.

* * *

Бизде текстология, классикалық әдебияттың, жеке шайырлардың көркем методын, олардың поэтикалық өзгешеликлерин үйрениу қусаған әҳмийетли тараулар

елеге шекем конкрет үйренилмей, кешеўиллеп атыр. Соның салдарынан базыбир шығармалар бүгги Бердактики деп, табылса, ертең Күнхожаники деллинеди, ямаса тутас текстлер, куплетлер биреўден-биреўге апсат өтип жүре береди, ҳатте айырым қосықлардын анық авторын табыў да қыйынласып отыр. Буның үстине, усындай жағдайларды есапқа алып, бул тараўларда маман, әри изертлеў жумысларын жүргизип киятырған әдебиятшы-илимпазлар Күнхожа, Әжинияз, Бердак, Өтеш қусаған шайырларымыздын мийрасларына тағы да бир нәзер таслап қараса, еле де алжасықларды, яғный ҳақыйқый авторын таба алмай турған, лекин баспа сөзде, яки басқа бир шараятта усы күнге шекем ҳеш қандай сөз болмаған шығармаларды ушыратып қалады.

Әжинияздың топламларына енип киятырған „Дүйсен қәндекли“ қосығын алып қарайық. Оның текстлери Ұатандарлық урыстан алдын жыйналған материаллардын ишинде, Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы (китапханасының 37577 санлы) фондында сақланады. Оның ким тәрәпинен, қашан хәм кимнен жазылып алынғаны белгисиз. Жыйналған мийрасларды сол гездеги „бөлистириўшилер“ қосықтан еситилетуғын китабийлық үнди есапқа алған ба, қалай да, оны Әжинияздың атына өткергенде қойған. Бирақ, шығарма жазыў үлгиси, алынған тема, оның сатиралық астарын ашыў усылы жағынан хәм онда Бердақтың руўы—қолдаўлының күлки қожак тийресиниң тилге алынуўы қусағанлар шығарманың гүмансыз Бердактики екенлигин аңлатып турады. Бердақтың юморсатиралық дәрәтпелериниң тәбиятына, қурылысына, сөз етиў усылына тән улыўмалық хәм жеке белгилер бар.

Халқымыздың милдий әдетлериниң бири, әри узак дәўирлердеп бери исленген, қәлиплескен фольклардағы хәзил-күлки, дәллеклеўдин ең қолайлы әпиўайы түри—бул басқылаў, лаққылық. Аўыз әдебиятымыздың бул жанрының объектиси оғада кен, гейде шегарасыз хәрәкет етип, онда басқыға алынған адамның тула бойындағы, минез-қулқындағы мини, кийим-кеишегиндеги пишимсизликлер, кәсип-кәриндеги ебетейсизликлер, үйдәскелери, маллары, ийтлери-таўықларына дефин сол адамға қатнастырылып басқылана береди, күлкиге алынады.

Бердақ халықтың ауызски дәрәтпелериндеги бул сырды жүдә терең түсинген хәм оларды жетик меңгерген адам. „Алты кыз“, „Хожам“, „Уфик-мәхрем“; „Әдил қалмақ“, „Меһзер“, „Мүйтен“ қусаған күлкідәлкек, масқаралау ретинде жазылған шығармаларының хәммесинде де шайыр адамлардығы улыўма жәмийетлик, яки инсаныйлық үрип-әдет, минез-қулық нормаларына жат, әдеп-икрамлылыққа, сыпайыерликке, хұждан, ар-намысқа қайшы келетуғын субъектив хәрскетлер үстинен лаққышылық, басқы тақылетинде күледі.

„Дүйсен кәндекли“ ге де сер салып қарасаң, оны аталып өтилген Бердақтың юмор-сатираларынан ажыратыу қыйын. Мәселен, „Уфик-мәхрем“ ди алып көрейик. Бердақ онда бир хәттерши (айнә-тарақ, бояу қусаған майда-шүйделер менен сауда қылыушы адам) үстинен күледі, анығырағы, шайыр оны басқылайды. Шығарма хәммеси болып жети шуўмақ, яғный 28 қатардан турады. Лийкин, гәп буның көлеминде емес, оның халықтағы басқышылық, лаққышылық жанрдың жазба әдебиятқа сиңдирилип, әдебийлестирилип, жаңа басқышқа көтерилип раўажланыдырылыўында. Бердақ Уфик-мәхремди әри басқылаған, әри оның жанлы сүүретин ислеген.

Бердақ Уфик-мәхремнің жүрис-турысындағы жергиликли халыққа (әдетте хәттершилер Хийўа бетлерден келген) ерси көринетуғын белгилерин сөз етеди, бундай моментлерди ол ирония, сарказмнің күши менен жүдә жалынлы сүүретлей алған:

Бул ешектің маңлайы сор,
Отқа қореп, өзи жемхор.
Мойны киши, хызмети зор,
Ақ ғашырдан улырақ па?

...Бул ешектің байрағы кой,
Хәр жерге барса, жыйын-той,
Қайшы менен бежериг кой,
Саўрысы жүпти барақ па? (177-бет)

Солай етип адамдағы жаман қылўаларды, ерси, пишимсиз көринислерди, инсапсызлықты, хұждансыз, ар-намыссызлықты, биймәни-пәрўайсызлықты ашыўда Бердақ сол адамға қатнасы бар, хәмме нәрсениң әршиплигинен уқыплы пайдаланды, оның юмор-сатира-

сындағы бундай аўхал, бир жағынан, шайыр шеберлигиниң өзгешелиги еди. „Хожам“, „Уфиқ мәхрем“лерди, „Дүйсен қәндекли“ менен қатар қойып көрп. Мәселениң қойылуы, планы, принципи бир. „Хожам“ да ешеклердиң кулақ-қуйрығы кесилгени, қаншама жаманлыққа кеткенде де, ҳеш ўақытта, ҳеш ким бундай истиң басына бара алмайтуғынлығы, бирақ хожаның усындай насаз исти ислегенлиги эшкараланды. „Уфиқ мәхрем“ де де ҳәмме бәле ешекте, я артып жүрген жүкте емес, ал Уфиқ мәхрем—де деп, жуу-мақ шығарылды.

„Дүйсен қәндекли“ сатирасында да асыраған ийтиниң қараўсызлықтан урлық етип, буралқы болып кеткен ушын Дүйсен қатты айыпланады. Шайыр оған ийтти бәнелеп шаншып, түйреп айтады. Халықта „мал ийссине усар“ деген нақыл бар. Шайыр Дүйсенди усы нақыл тийкарында эшкаралайды. Шығарманы Бердактики деўнимизге усындай стиль, тема, усыл, принцип жақларынан тәбийий усаплықлар бар экени себеп болды.

Оның үстине қәндекли руўынан Дүйсениң отырған жери Бердақтың аўылы күлки-хожақлар экени сөз етиледі. Шығармада Әжиниязға тийисли белгилер сезилмейди. Ол әўел баста шайырдың атына үстиртип өтип кеткен ҳәм 1960-жылғы топламға кирген (таярлаўшылар Б. Исмаилов, С. Абдуллаев). Қосықтағы бундай сырды сезсек те, бизлер оны баспа сөзде жәрия етпегеннен кейин, Әжинияздың соңғы топламларына, (1965, 1975) енгизиўге мәжбүр болдық.

Шынында, бул жағдайды Әжинияз творчествосын изертлеўшилер де, яки ол туўралы мақала жазғанлар да сезетугын болса керек, себеби, „Дүйсен қәндекли“ усы күнге шекем шайырдың дәретпеси, мүлки ретинде анализге тартылмай келмекте. Оны булай етип, дыққаттан тысқары қалдырыўға болмайды. Қосықты тийкарғы авторы Бердаққа берип, иске түсирип, изертлеў объектисине айландырыў шәрт.

* * *

Бердақ, яки улыўма қарақалпақ классикалық әдебияты шығармаларының жанрлық өзгешеликлерин арнаўлы сөз еткен мийнет ҳәзирше жоқ. Сонлықтан бо-

лыў керек, мәселен, „Ақмақ патша“ 1930—40-жыллардан берли усы күнге шекем роман, поэма, дәстан, қысса, тарийхий жыр деп айтылып киятыр. Деген менен бул атамалардың шығарманың дәреген дәуирин есапқа алып, оған хәр тәрәплеме әдил баҳа айтыўға келгенде, алжастыратуғыны даўсыз. Сонлықтан усы жерде оның турақлы жанрлық өзгешелигин анықлаў зәрүрлиги туўады. Бирақ усының менен бирге мынаны да есапқа алыў керек болады. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының ири дәрәтпеси „Ақмақ патша“ ның жоқарыдағыдай көп түрли атамалар менен тилге алыныўының да себеби жоқ емес. Өйткени, бул шығарманың формасы хәм мазмунында романға да, поэмаға да, дәстанға да уқсас тәрәплериниң бар екени рас. Бирақ шығарма түптайкарында өзиниң форма хәм мазмуны жағынан қайсы жанрға (формаға) толығырақ жуўап береді, мине. усы мәселени шешіў бизди көбирек қызықтырып отыр,

1940-жылларда-ақ „Ақмақ патша“ „Қосық пенен жазылған роман“—деп аталған болса, хәзирги күндеги гейпара мийнетлер де де роман¹ делинеди. Әдебиятшы яки оқыўшы шығарманың гейлара белгилерин, ямаса оннан алынған өзиниң тәсирин есапқа ала отырып, қәлеген дәрәтпени оның авторы белгиленген жанрынан басқаша атаўы мүмкин. Бундай атап өтиў менен мәселе шешилмейди, әлбетте. „Ақмақ патша“ қосық пенен жазылған роман ба, яки ол дәстан, поэма ма дәлийил талап етиледі. Бирақ шығарма оқыўшылар массасы алдында оның авторы белгиленген жанрдан өзгеше форма яки баҳаға ийе бола алады. Мәселен, Гогольдин „Өли жанлар“ повести поэма делинсе, Шолоховтың „Тыныш дон“ романы эпопея деген атқа миясар болды. Әдебият тарийхында бундай мысаллар көп.

„Ақмақ патша“ ның белгили бир дәуирди, сол дәуирдеги социал хәм сиясий ири мәселерлерди сөз етиўи жағынан романға уқсас гейпара белгилери де бар. Әсиресе, бул шығармада ақмақ монархтың типлик образының жасалыўы адамды өзине тартады. Феодал-патри-

---

¹ Қ. Айымбетов, О. Кожуров. Қарақалпақ әдебиятының түрлери. „Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы“ журналы, №2, 1940. Төрткүл 54—57-бетлер; С. Ахметов, Б. Исмаилов Қарақалпақ әдебияты (сабақлық) Нәкис, 1961-жыл., 53-бет. Б. Исмаилов. Күнхожаның өмири хәм творчествосы. Нәкис, 1961-жыл, 129-бет. х. т. б.

архал дәўирдин қатнасықларында бас фигура болып есапланатуғын патша образының критикалық реал жол менен ашылыуы „Ақмақ патша“ны уллы шығармалар қатарына қосыуға мүмкіншілік береді. Бірақ ұақыялардың баянланыуында романлық емес стиль (форма) басым. Шығармада сөз етилетуғын қахарманлардың (мейли унамлы, яки унамсыз болсын) хәр қайсысы тосыннан болған ири ұақыялардың гуұасы болады. Сонылықтан оның тәбиятында адамлардың әдетте болатуғын терең турмыслық жекке хәрекет-ислери хәр тәреплеме көринбей, онда ұақыялар үстемлик етеді. Мәселен, Ақмақтың патша болыуы ұақыясы, Гүлимниц үйине патша жәллаттарының биймезгил топылысы, патшаның Гүлимди зорлық пенен алыуы, Гүлимниц ул емес, қыз тууыуы хәм Зәриўдин өмиринде гезлестирген көп санды ұақыялары х. т. б. Бул жағдай шығарманың даққың хеш төмендете алмайды.

Әйемги греклердин турмысын сөз ететуғын оның эпикалық поэмалары менен соңғы цивилизациялы Европа халықлары турмысынан дөреген романлардың пайда болыуы себеплерин хәм хәр қандай жанр-форманың өз дәўири ушын әхмийетлигин Г. В. Белинскийдин тарийхый жақтан объектив бақалауы „Ақмақ патша“ның жанрлық өзгешелигин анықлауда да қолланба бола алады. „Романның сферасы эпикалық поэма сферасынан әлле қайда кең—дейди Г. В. Белинский,—Өзиниң аты көрсетип турғандай-ақ роман христиан халықларының жаңа цивилизациясынан келип шыққан пүткил граждандық қатнастары, семьялық хәм улыўма адамзатлық қатнастар шексиз рәўиште шийеленисип хәм драмалық болып, турмыс шексиз көп элементлери менен тереңлеп кеңейип өскен бир дәўирде пайда болды... Жаңа халықлар турмысы әйемги греклердин турмысына қарағанда жүдә бай хәм артықша мазмунда. Греклердин тарийхый турмысы бир ұақыяда хәм бир поэмада сәўленген (Өйткени, „Одиссея“ грек турмысының басқа тәрепин сүўретлегени менен ол хәкыйқатында „Илиада“ның даўамы). Оларда жаңа Гомер пайда болса да, оның поэмасы ушын Троян урысы сыяқлы басқа бир ұақыя табылмас еди; ал табылды деп есапласақ та, оның поэмасы „Илиада“ның тақирарланыуы болар еди, демек, хеш қандай бақаға ийе болмас еди. (Белинский ұақыялардың бир теклес, әп-

иҗайы, мазмуны уқсас, басқаша жазыуға материал бере алмайтуғынлығын нәзерде тутады—М. А.) Мысалға крест урысларын алың (енди гәп цивилизациялы елдер туўралы баратыр—М. А.), Вальтер Скотт сол дәуирге қатнасы бар төрт роман жазды („Граф Роберт Парижский“, „Конетабель Честерский“, „Талисман“, „Иваное“), егерде ол мың роман жазғанда да бул ўақыяны толық рәуиште жеткермеген болар еди. Буннан тысқары, романда тағы бир үлкен артықмашлық бар: жекке турмыстың өзи оған мазмун бола алады, ал грек эпопеясы ушын бул мазмун ҳеш ўақытта да мазмун бола алмас еди. Әйемги дүньяда жәмийет, мәмлекет, халық болған, бирақ индивидуал сыпатта адам ҳақыйқат жасай алмады, сонлықтан да греклердин эпопеяларында, сол сыяқлы олардың драмасында тек ғана халық ўәкиллери—ярым қудайлар, батырлар, патшалар орын алды¹. Бердақтың „Ақмак патша“сында да жәмийет, мәмлекет (патшалық), халық бар, бирақ индивидуал сыпатта адам ҳақыйқат жасай алмай атырғаны көринеди.

Ал роман ушын көбирек жекке адамның ҳәр тәрәплеме турмысы, оның ишки ҳәм сыртқы дүньясының байланыслы типикалық ҳәрекетте сөз етилиўи анағурлым қызық.

* * *

Уллы критик әйемги греклер ҳәм олардың әдебий жанрларының пайда болыу себеpleri туўралы айтқанларын XIX әсирдеги бизиң халқымыздың әдебий турмысындағы дәстан (эпос) жанрының үстем болыуы менен уқсатып сөз еттик. Бирақ буннан ертедеги греклердин тарийхый жәмийетлик турмысы өткен әсирдеги бизиң халқымыздың жәмийетлик өзгешелиги менен тултуўра келисе береді деген түсиник аңласылмасын. Олар өзлериниң тарийхый спецификалық күн кешириу дәрежеси ҳәм мүмкиншиликлерине ийе. Бирақ роман жанрының әдебиятқа енип, жанр формасында толық танылыуы ушын халықлар турмысында цивилизациялы өмир кубылыслары талап етилди. Әдебий жанрлардың

---

¹ Г. В. Белинский, Поэзияның шығысына ҳәм түрине қарай бөлиниўи „Эмиўдәрья“, 1959. №8, 67—68-бетлер.

келип шығыу, избе-из раўажланыу заңлылықларын көрсетип бермекши болып, Белинский әйемги греклер менен цивилизациялы Европа турмысын салыстырады. Уллы критиктиң салыстырған мысалында қанша дәуір алшақтығына қарамастан, көзге көринерли жанлы дәлийиллемелер бар, сонлықтан да олар күтә исенимли. Ал XIX әсирдеги бизиң тарийхый турмысымыз, ертедеги греклерге қарағанда, дәуір жағынан қаншелли бери, қазирги коммунистлик жәмийет қатнасықларына жақын болған менен, бәри бир „крест урыслары“ (Белинскийдиң сөзи) заманындағы Европадаң әлс қайда артта еди. Бирақ биз „Ақмақ патша“ дөреген жылдарда әйемги греклердей күтә гөдек қалдан өтискен, қандай да үлкен ояныу дәуириниң мапазында, қоршауында жасадық. Соның ушын бизде романға уқсаған „Ақмақ патша“ дәстаны жазылды, бирақ ол роман болмаса да, өз дәуириниң ең жоқары жанрлық миллий үлгисин белгиледи. Өйткени, „Эпос“ (қарақалпақша айтқанда, „дәстан“—М. А.) халықтың енди ғана ояна баслаған санасының поэзия сферасындағы биринши пискен мийўасы¹ деген еди Г. В. Белинский. Өзбек, казак, қырғыз қусаған халықлардың әдебиятында роман жанрының қашан, қәйтип келип шыққанлығы туўралы мәселеге тоқтап, Мухтар Әўезов күтә объектив пикир айтты: „Роман жанры қәм улыўма көркем проза революцияға дейин я өзбек, я казак, я қырғыз оқыўшыларының қай-қайсысына да бийтаныс болды,—деп жазады ол,— Ол тиккелей рус әдебиятының тәсири астында ғана туўылды қәм өсти. Лийкин бул жанрдың өткендеги миллий форманың белгилерин бизиң дәуиримизде сын көз бенен өзлестириў арқалы келип шығып раўажланғаны, бирақ романның пайда болыўында олардың гейпаралары (миллий формалар—М. А.) жәрдем етсе, ал соның менен бирге гей-биреўлери романның өсиўин қыйыластырғаны мәлим“.² XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басына дейин Орта Азия халықларының әдебий турмысында М. Әўезовтың пикириндей-ақ, тийкарғы көлемли, әри жетекши миллий форма роман емес,

¹ Г. В. Белинский. Жоқарыдағы аталған мақала „Әмиўдәрья“ журналы №8, 1959 62-бет.

² Корнелий Зелинский. Октябрь и национальные литературы. „Литературная газета“ №105, 6-сентябрь, 1966.

ал дэстан жанры болганлыгы хэммеге белгили. Оның үстине бул жанр айырым халықлардың әдебиятында (өзбек, азербайжан, тәжик сыяқлы) күтә ерте замандардан берли жоқары раўажланған форма ретинде кабылланып келген. Тили, әдет-үрпий мәдений хэм экономикалық раўажланыўы жағынан бизге жақын бундай халықлардан олардың әдебий турмысында үстем болған усы дэстан жанрын Бердақ үйренбеди, оннан тәсирленбеди десек, қите болар еди. Пүткил дүнья билетуғын Фирдаўсийдың, Физыўлының, Наўайының дэстанлары. Хафыздың, Мақтумқулының адамның жүрек тарын шертетуғын лирикасы Бердақтан бурын-ақ халқымызға кеңнен таныс. Ал Бердаққа келсек, онда ол өзи-ақ бул Шығыстың гигантларын устаз деп билди, өз творчествосында олардың дәретпелерин үлги етип пайдаланды. Усы мәселе ҳақкында шайыр „Излер едим“ деген шығармасында жасырмай айтады¹. Бердақтың тематикалық, идеялық хэм жанрлық диапазонының кең болыўы, оның өзи айтқандай көп излениўшилигинен пайда болды. Шайырдың өзи де „Ақмақ патша“ ның киреспесинде көп излениўшиликтен кейин бул дәретпесин дэстан формасында жазғанлығын дурыс ескерткен². Солай етип XIX әсирдин акыры XX әсирдин басында қарақалпақ классик әдебияты хэм оның ири ўәкили болған Бердақ творчествосында дэстан пайда болып раўажланыўында жоқарыдағыдай объектив мүмкиишиликлер себеп болды

* * *

Енди „Ақмақ патша“ ның поэма жанрына қатнасын қарастырып көрейик. Өйткени майда мақалаларды былай қойғанда, бул шығарманың үлкен илимий мийнетлерде „Ири көлемли поэма“, дэстан, эпослық шығарма деп жүргизилиўи жийи ушырасады³. Қайсы мийнетте болмасын „Дэстан“ деп аталыўын мақул деп есаплап, „Поэма“ деп берилиўине сын көз бенен қарағанымызда да, „Ақмақ патша“ да гейпара пэмалық бел-

¹ Бердақ. Таң. шығарм. Нөкис, 1956-жыл 53—54-б етлер.

² Сонда, 1956, Нөкис 155—156-бетлер.

³ Н. Дауқарасв. Революцияға шекем қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері, Нөкис, 1961-жыл, 184—189-бетлер; И. Сағитов. Бердақтың творчествосы, Нөкис, 1958-жыл II, 53-65, 87, 112-151—173, 176-бетлерди қараңыз ҳ. т. б. жұмысларда да бар.

гилерди көрмөүгө болмайды. Себеби шығарманың бир пүтүн тулғасын курап турған ұақыялар цикли хәм сол хәдийселердин хәр бир гезлескен оқыўшыны бир толғандырмай қоймайды. Тийкаргы материалдағы бундай қәсийет шығарма табиятында поэмалық белгилерди көзге елеслетеди. Бирақ бундай ұақыялар „Ақмақ патша“ да биреў, я екеў емес көп. Және олардың хәр қайсысы бир поэма сыяқлы. Гүлимнің ғарры әкеси менен күн-көрис жағдайы олардың мүсәпирлик „тыныш“ турмысының патша жәллатлары тәрәпинен күтпегенде күл-талқан болыўы хәм Гүлимди Ақмақ патшаның зорлап хаялдыққа алыўын сөз еткен жерге дейин белгили сюжетке ийе, композициясы пүтүн бир шығарма экени көринип тур. Усы жерде ақмақлықты әшқара етпекши болған шайырдың нийети де иске асқан. Бирақ ұақыя қанша шарықлап жоқары шекке жетип шешилген менен оған автордың еле де кеўли толмай, буннан кейин ол өз идеалына ылайық тағы бир хәдийселер туўғызып, жақсы көрген қахарманларын әрмәнына жеткерий, оларға зулымлықты жеңдирий ушын мүмкиншиликлер „дүзеди“. Соңлықтан қайтадан „Тыныш өмир“ басланып, жоқары темп пенен хәрәкет етиўши күшлер өз-ара жасырын шөлкемлесий тактикасына өтеди. Солай етип енди хәдийселер гә прозалық, гә поэзиялық усылда жырланыўын даўам етеди. Усы жерде биз сөз етип отырған шығарманың жанрлық өзгешелиги дәрхал көзге түседи. Оның роман да, яки поэма да емес, тек дәстан екенлиги анықланады. А. С. Пушкин дәрәтпелерин күтә берилип изертлеўши уллы критик Г. В. Белинский жанрлық белгилерге қанша итибар берген“ ...Пушкиннің „Цыганлары“ роман да, повесть те емес, поэма:—дейди ол,—ал роман, повестьлер менен салыстырғанда поэманың көп айырмасы бар. Поэма үлгили өмирди сүүретлейди, ол өмирдин шарықлаған, жоқары моментлерин қамтыйды... Ал роман менен повестьлерде (қосық пенен жазылсын, проза менен жазылсын,—бәрибир) өмир прозалық түринде толық сүүретленеди. Соңлықтан „Евгений Онегин“ поэма емес, қосық пенен жазылған роман. „Граф Нулин“ поэма емес, қосық пенен жазылған повесть. „Онегин“ менен „Нулинде“ биз турмыстағы бар, өз-имиз бенен заманлас адамларды көремиз. „Цыган-

лардағы“ адамлар греклердің образы сыяқлы қол жетпес идеалдық адамлар¹. Уллы критиктің роман, повесть, поэма жанрларын айырып таныуға (мейли қосық пенен жазылсын, ямаса қара сөз бенен жазылсын) қойып отырған критерийси „Ақмақ патша“ нын жанрын анықлауға критерий бола алады, бизге бул терминлер революциядан кейин кирди. Оннан бұрын түсинигимизде (мейли жазба, яки аўыз еки халық шығармаларында болсын) дәстан, қысса, ертеқ, толғау, терме, жыр, тарийп, қосық, китап (нама), ғәззел, бәйит сыяқлы атамалардың жасағанлығы анық. Булар халықлық миллий өзгешеликлери бир-бирине уқсас еллердің әдебий түсинигинде өз орнына, әхмийетине ийе, хәм түсиникли де болған. Оларды жаңа дәўирдің әдебий терминлери менен алмастырып аударыуға болыңқырамайды. Сонлықтан усындай терминлер үстемлик етип турған бир дәўирде, сол заманның барлық талап-мүкиншилигинен дөреген „Ақмақ патша“ ны өз дәўириниң әдебий терминлери менен атау мәселеге дурыс қатнас жасауға алып баратуғынына гүман жоқ.

Бирақ айырым илимий жұмысларда дәстанды тек аўыз-еки халық творчествосының жанры ретинде қарап, ал поэма оның раўажданған жазба-әдебиятлық түри ҳақыйқатлықты сөз етиўи жағынан да дәстаннан алда турады деген жуўмақлар менен түсиндириледи². Шынында, қайсы бир жанрдың өз-ара паркын айырғанда, оны ҳақыйқатлыққа қатнасы бойынша таныу, өзгешелигин айырыу үлкен қыйыншылық туўдырар еди. Мәселен, қәлеген жанр каншелли ҳақыйқатлықты сөз етиўге укыплы болса, ол фантазияны да соншелли сүүретлей алады. Аўыз әдебиятының ең турақлы хәм мәнили жанры ертекти-ақ алың, ол гейде ақылына келеспейтуғын қыялларды мазмун етип алған менен, ал базда нағыз бийкарлай алмайтуғын турмысты ашып береди. Сонлықтан мынау ҳақыйқатлықты сәўлелендиретуғын жанрлар, мыналар қыял-фантазияға тән формалар деп ажыратыуға болмайды. Дәстан, поэманың жанрлық паркы олардың нени сөз еткенинде емес, ал оны қандай форма менен жазыуында көринеди.

¹В. Г. Белинский. Полное собран. соч. том VII, стр. 401.

²Насурллаев. Ә. Заман хәм лироэпикалық поэзия. „Қарақалпақстан“ баспасы, Нөхис, 1965-жыл. 9, 12 хәм 17-бетлер.

дәстүрлери менен қандырылған. Шығарманың жазылыуы үлгисінде халық дәстанларына ұқсайтуғын гей-пара белгилерди байқамау тағы мүмкин емес. „Ақмақ патша“ да да халық дәстанларындағыдай прозалық хәм поэзиялық баянлау араласып келеди.

Қосын тигип Сасық көлге,
Қосыла алмай бөтен елге,
Шыжым жибип байлап белге,
Мәкан етти бир балықшы.

Жаман қосы болып қалқа,
Ушырасып бундай қалға,
Минип алып жаман салға,
Көлге ауын салған екен¹ х. т. б.

Мине, булар прозалық сүүретлеу. „Бир балықшы Сасық көлге қосын тигип, усы көлди мәкан етти... Күнелтиу ушын жаман салға минип, көлге ау салды“ —деген прозалық түсиник рифмаластырылған.

Қол аяғымды байладың,
Зәхәрдей болып жайладың,
Қан ишип тойлар тойладың,
Мийрими жоқ сур екенсен.

Билгенинди еттиң маған,
Ойлан не дейин саған,
Көзлерің жаллат усаған,
Тилиң ашшы зәр екенсен.

Басыма салып өлимди,
Солдырдың жастан гүлимди,
Сындырдың қыпша белимди,
Мийримсиз бир сур екенсен² х. т. б.

Мине, бул „Қара сөз бенен айтып бериуіге болмайтуғын“ (Белинский) поэзия. Онда азаплы кек бар. Патшаның хайуаншылығына қаратып айтылған қыздың ғәзелли хәм жеркенишли сезимлери жаркылдайды.

Халық дәстанларындағы сыяқлы „Ақмақ патша“ да да „Автобиографизм“ элементлери ушырасады. Шығармада бир неше әулад сөз болады. Әдеп ғарры патша,

¹Аты аталған топламнан. Нөкис, 1956-жыл. 160-бет.

²Аты аталған топламынан, 180-бет.

кейін оның баласы патшалық етеді. Ол да қартайды, қызы болады (Гүлзар хәм Анар). Бас қахарман Гүлимнің әкесінің үйіндегі жаслық күнінен баслап сөз етиліп, оның хаял болыуы, қызы болыуы, қызының кәмалға жетіу процессілері хәм ол қыздардың турмысқа шығыуына дейінгі ізбе-із ашылып барылады. Зәриудің басынан кеширгендерін сөйлеп беріуі де өмірбаяндық белгі.

Халық дәстанлары сыяқлы „Ақмақ патша“да да шығарма дәстандағы ең белгилі геройдың (бірақ бунда унамсыз геройдың) атына қойылған. Тағы да барлық ұақыялар усы бас (бірақ унамсыз) қахарман—Ақмақ шахтың ақмақлығын әшкаралауға қаратылады. „Қазақтың эпосларында ұақыя, ис-хәрекетлар бас қахарманның айналасында болады да, басқалар сол негізгі қахарманлардың ерлігін, патриотлығын, ямаса басқа психологиялық жақларын толықтыру үшін, гейде поэтикалық контраст ретінде көрсетиледі“¹ дейді проф. К. Ж. Жумалиев. Усындай тужырымды „Ақмақ патша“ға айтса да толық сыйысады. Тек бунда, айырым ұақыяларды жәмлестіріуші, оны тууғызыушы унамсыз қахарман болыуы менен парқ етеді. Бірақ, бәрібір, тийкарғы үлгінің формаллық тәрепін, халық дәстанларындағы традицияны өзгертіп іслегенге уқсайды. Шығармадағы Гүлимнің әкесі соқыр ғарры, тосыннан араласатуғын екі тутқын (батыр) жигит, олардың ата-аналары, Мәлимбай, патшаның зорлап алған тағы бір хаялы Зийуар, Зәриуди өлімнен қутқармақшы болған (бірақ өзлери Мәлимбай тәрепіннен өлтирилген) оның екі досты, Гүлзар хәм Анар, патша жәллатлары, қақпаншы ғарры хәм басқа усы сыяқлы көп гана персонажлар тийкарғы бас қахарманлардың характерінің анау я мынау тәрепін ашыуға бағындырылған.

„Ақмақ патша“да да халықтың үріп-әдет, ырымы қусаған дәстүрлерін сөз етіу ушырасады. Мәселен, хаялды туудырыудың бұрынғы усыллары, шашыу тойы, ат қойыу, сүйінші сорау, түс көріу, түстің келиуі х. т. б. усындай хәрекет-жағдайлардың шығармада ушырасыуы тосыннан болған ауқал емес.

---

¹К. Ж. Жумалиев. Қазақ эпосы менен әдебиет тарихының мәселелері, Алматы, 1958-жыл, 14-бет.

Содай етип Бердактын „Ақмақ патша“ дәретпеси жазылуы үлгиси, формасы жағынан халық дәстанларына жоқарыда биз сөз еткен уқсас белгилери бойынша жақыласады. Бердақ творчествосын изертлеуші Өзбекстан ССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы И. Т. Сағитов „Бердақ өзиниң „Ақмақ патша“ дәстанын жазғанда, оны форма жағынан халық дәстанларына уқсас эпослық шығарма ретинде жазыуға тырысқанлығы көринеди“¹—деп дурыс көрсетеди.

* * *

Усының менен бирге бул шығарма—XIX әсирдеги қарақалпақ классик әдебиятындағы пайда болған дәстан жанрының жаңа жазба үлгиси болып есапланады. Ол өзиниң жанр формада пайда болуы хәм рауажланыуы жағынан үлкен перспективаға ийе. Бул формаға еккинши дәрежелі қарауға болмайды. „Бахтыяр“, „Бахадыр“ усаған хәзирги күнниң талабынан жазылған дәстанлар оның тири жанр екенин анлатады. „Бахадыр“—қарақалпақ дәстанларының жаңа бағыт алып рауажланыуы дауамы,—деп жазады „Әмиўдарья“ журналы Аббаз Дабыловтың 60 жасқа шығуы мүнәсибети менен жәриялаған мақаласында,—Шайырдың қарақалпақ совет әдебиятындағы көрнекли орнын белгилеуші тийкарғы хызметлериниң бири усында, ол ески дәстанлық форманы өзинше жанартады хәм жаңа мазмунды сүүретлеу үшін социалистлик реализм искусствосын хәр тәреплеме кел рауажландыруы үшін хызмет қылдырады. Сонлықтан қарақалпақ халық шайырлары қайта ислеп атырған бул жаңа типтеги дәстанлық жанрдың да совет әдебиятында өзине ылайық әхмийети, роли бар“². Дурыс хәм объектив түсиник. Бирақ тилекке қарсы, гейде түсинбеушиликтиң ақыбетинен шығарма „Дәстан“ деп аталуыдан-ақ, оған еккинши дәрежелі көз қарас тууады. Оның роман я поэма аталмағанына өкинеди. Дурысында, формасы дәстанлық болға-

¹И. Сағитов. Бердактын „Ақмақ патша“ дәстаны туўрالی „Қарақалпақстан әдебияты хәм искусствосы“. Журналы, №2, Нөкис, 1955-жыл, 100-бет.

²Халық шайыры Аббаз Дабылов. „Әмиўдарья“, журналы №9. 1958-жыл, 69-бет.

ны болмаса, Бердақтың „Ақмақ патша“ сы, яки Аббаздың „Бақадыр“ ы қайсы романнан, ямаса поэмадан кем? Бул шығармалардың қай-қайсысын оқыған оқыушы да роман, я поэма оқығандағыдан төмен ләззетленбеген шығар! Шынында „Дәстан“ сөзи қай ұақта да гөнерген термин емес. Оны „Эпопея“ лың орнына қоллансада болар еди. Себеби халықтың тилинде хэм түсинигинде „Дәстан“ сөзи бурыннан соң үлкен, кең мәниге ийе. Бир нәрсе, яки биреу тууралы дәстан жазуу—бул оның хеш нәрсесин қалдырмай жазып, ишки сыртқы сырларын, уңғыл-шунғылларын пүткил өмирин әуладлары менен қоса биротала ашып таслау деген сөз. „Дәстан“ сөзин шайырлар „эпопея“ ның синоними, яки уллы мазмунға ийе эпитет—теңеу түринде қолланылатугынын жиий ушыратуға болады. Өзбек шайыры Хамид Гулям өз қосығына „Дәстанымда ол“ деп ат қойып, бул сөздиң мәнисин мынадай бийикликке көтереди:

Ленин исми шығармамнын алдында—
Питкен ең сүйикли дәстанымда ол¹.

Бул сөзди бизиң лирик шайырларымыздың бири И. Юсупов та аз қолланбайды.

Қайсы жерде шөл дәстаны жаралса. . .
Миллион жыллар муцнан ол гүўалык.

. . . Даламның әрмань, даламның жаны,
Сеннен мәдет алып хәуижге минип,
Дүнья бойлап жанлар дала дәстаны²

Келтирилген мысалларда „Дәстан“ сөзи қосық қатарларына жанрлық термин мәнисинде ендирилген. Шайырлар әхмийетли мәселелер ҳаққында дәстан дәретуи усынады, ең жақсы шығармаларын дәстан деп атайды. Тағыда „Шөл дәстаны жаралса“, оны „миллион жылдың муцын“ ямаса ұақыясын жазуу менен теңлестириу—бул сөзсиз, эпопея.

„Ақмақ патша“—өз дәуириниң классикалық бақалы

¹Х, Гулям. Дәстанымда ол. „Әмиўдәрья“ журналы №1, 1959-жыл, 81-бет.

²И. Юсупов. Дала әрманлары (Қосықлар хэм поэма), „Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкис, 1966. Қазан, 171, 185-бетлар.

дөретпеси. Ол жанрлық өзгешелиги жағынан роман да, поэма да, қисса да, тарихый жыр да емес, — дэстан. Бирақ бул дөретпе өзинин сиясий-идеялық бағытының спецификасы жағынан халық дэстанларынан айрылады. Оның сюжет қурылысында, композиция-конфликтлеринде, образ жасау усылларында, шығарманың планы, принципал—мақсетлеринде жазба стиль басымы. Усының менен бирге шығарманың бундай элементлери халық дэстанлары традициясы тийкарында рауажландырылған.

Расында да „Ақмақ патша“ революцияға дейинги қарақалпақ халқының жәмийетлик турмысының дэстаны.

Өтеш шайыр

ӨТТИ ДҮНЬЯДАН

Бердақ еди шайырлардың данасы,
Сөзине ийилди адам баласы,
Бердақ деп қуғанар халықтың арасы,
Ол да қосық айтып өтті дүньядан.

Нешше сөзлер айтты қорықпай залымнан,
Шайырлықта өтпес Мақтымқулы оннан,
Ар ушын сөз айтып ол безип жаннан,
Әрман менен Бердақ өтті дүньядан.

Үлги алды Жийен жыраў сөзнен,
Нешше бақсы үлги алды өзнен,
Билгирдің ойлаып жүріп изинен
Әрман менен Бердақ өтті дүньядан.

Душпанын жылатып, достын күлдирип,
Сөзи менен болажақты билдирип,
Қуйылдырып айтып гәпти дөндирип,
Әрман менен Бердақ өтті дүньядан.

Сөзге дәрья, бақсылыққа зор еди,
Тилге шешен, мың адамға тай еди,
Ойлағаны аш халықтың ғамы еди,
Әрман менен булда өтті дүньядан.

Нәрсе қалмай қарақалпақ, қазақтан,
Келип атыр жақын менен узақтан,
Қудайым сақла деп отлы дозақтан,
Бәршени жылатып өттіц дүньядан.

Келипти ығылып қылшак-кытайдан,
Барма деп ойладым орыс, ноғайдан,
Не шара бар келген иске кудайдан,
Достым, әрман менен өтти дүньядан.

В. Ю. Заҳидов

Өзбекстан ССР Илимлер академиясының академиги

ҲАҚЫЙҚАТЛЫҚ ЖАРШЫСЫ

Тахаллуси (әдебий лақабы) Бердақ болған Бердимурат Фарғабай улы 1827-жылы Арал жағалауында кембағал хожалығында дүньяға келди хәм бара-барамусаллат, аўырласып барған шараятларда оғада уллы көркем гәзийне дөрөтип, 1900-жылы дүньядан өтти.

Бийпаян кең жазық саҳралар, қоркынышлы зуымлық хәм әптадалық хуқимшилик сүрген журтта, буннан жүз жыллардан бурынғы дәўирде Бердақ атлы үлкен ойшыл хәм ҳақыйқатшыл шайырдың майданға келиўи орынлы әлбетте.

Лийкин, жанажан халықтың бәлент пәрўазын, әжайып умтылыўларын еслесек, көркемлик дөретиўшисинин усы халық пенен, усы дана халық тәғдийри менен тығыз байланыслы болғанлығын есапқа алсақ, шайырдың „мен халқымнын жыршысыман“, „халқымнын бүлбилимен“ деген мақтанышлы хәм ҳақылы сөзлерин еске түсирсек, бул таң қаларлық жағдай реаль тийкарға ийе екенлиги айқынласады. Бердақ өз дәўириндеги қарақалпақ әдебиятын жаңа басқышқа көтерип ғана қоймастан, өзинен соңғы әдебиятқа да бирқанша әҳмиyetли жәмийетлик мәселелерде жаңаша бағдар ашып берди.

Әсирлер бойы жапакеш қарақалпақ халқы, небир теңи-тайы жоқ мәдений хәм материаллық байлықларды жаратпады! Дурасында да, ол ең бир езилген халықлардың бири еди десек, қәтелеспес едик.

Аўа, әсирлер сол нәрсениң гуўасы, оғада зор қә-

билетли бул халыктың турмысы, тәғдири шыдап болмаслык дәрежеде аянышлы хәм кайғылы еди.

Усы азап, усы қайғы Бердақтың дәртли қосықларына, оның намаларына тар байлады.

Қарақалпақ халқы әйемги халықлардан болып, әсирлер бойы оғада шийеленискен турмыста, тәбият мийримсизликлери хәм үстемшиликтиң зулымлығына қарсы гүреслерде жоқары инсанлық пәзийлетлерге, туұрылық хәм адамгершиликке, мийнетти сүйгишликке, тынышлықты аңсауға үйретти. Олар жоқары адамгершилик хәм тынышлықты құрметлеуге, қақарманлық хәм дәретиўшиликке үйренип қалды, инсан атына намыс келтиретуғын адамларды хәм барлық жәмийетлик иллетлерди қатты қаралады.

Усы жапақеш хәм әжайып халық, усы гөззал пәзийлет хәм арзыўлар Бердақты жарыққа шығарды.

Әйемнен бул халықтың раўажланған, терең мазмунлы хәм қақарманлық хәм лирикалық характердеги бай аўыз еки әдебияты бар еди. „Алпамыс“, „Қырық қыз“ „Шәрьяр“ хәм „Қоблан“ усаған эпикалық дәстанлар, ҳәр түрли халық қосықлары, ертеклери, нақылмақаллары, мине усылардың қатарына киреди. Оның үстине Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз усаған әжайып шайырларының шығармалары бар еди. Шығыс жазба әдебиятының дурданалары, айрықша Науайы хәм Лутфий, Низамий хәм Физулы, Фирдаусий хәм Саадий, Жәмий дәретпелериниң даңқы хәм тәсири кең қанат жайып, елден елге жайылыўда еди.

Мине, усы бай миллий әдебият, искусство хәм улыўма усы шығыс көркемлик үлгилери, өз дәўириниң оғада жоқары сезимталлы, терең билимли, көрнекли сөз устасы Бердақты тәрбиялап шықты.

Бердақтың қосықлары түр жағынан да, мазмун жағынан да көп қырлы. Халық сүйиўшилиги хәм гуманизми Бердақ қосықларының бас, белгилеўши пәзийлети болып табылады. Оның тили хәм стили халыққа жүдә жақын. Улыўма, тарийхый дереги жағынан да, көркемлеў усыллары жағынан да, Бердақ поэзиясы халық аўыз еки дәретпелери гөззаллықларына жақын, үнлес, оның дәретиўшилик пенен даўам еттирилген бир көриниси болады.

Бердақ нәзик сезимталлы, терең жәмийетлик мазмунлы лирикалық қосықлар дәретти.

Айрықша терең жәмийетлик мазмунлы лирикасында Бердақ жүдә өткір хәм ырас сөзлі, оның жырынды-хор ханларды, алдаушы руханийларды, талаушы байларды критикалауы хәм әшкаралауы бара-бара кескин түс алды.

Адамға мийримсиз жоллатлар, жаулар,
Халықты жылатқан аталық, ханлар,
Баска ауыр қайғы салды залымлар,
Көзлеріме жылан-шаян көрінди.

Көп ғана қосықтарында Бердақтың, айрықша ҳаял-қызлар тағдирина болған кәуендершилик қатнасы оғада өткірлеседи. Бул жағдай әлбетте, өзіннің бирден-бир жәмийетлик негизлери хәм себеплерине ийе. Қарақалпақ халқының ең езилген, кул есапланған, әпи-ұайы инсанлық ҳуқықларынан айрылған топары ҳаял-қызлар болғанына гүман жок. Уллы халық сүйер, гуманист шайыр, бириншиден, ҳаял-қызларды жүдә пәк хәм нәзик зат етип көрсетеди, мактайды, олардың кәдир-қымбатын көклерге көтереди, оларға өз жүрегинің төринен жай береді, екиншиден, езилген хәм бийшара ҳаял-қызлар тағдирин оғада күшли кек пенен тилге алады, бул қайғы-ғам себеплерин қатты қаралайды, бийшара тутқындардың ауыр ауқалларын жеңил-лестиреуге урынады, оларға ерк хәм азатлық тилейди.

Солай етип шайыр, өз дәуиринің әхмийетли, биринши дәрежелі мәселелеринен болған ҳаял-қызлар мәселесине алдыңғы позицияда турып гүреседи. Бул оның тарийхый хызметлери болып есапланады.

Шайырдың ҳаял-қызлар темасына арналған қосықлары қатарында „Заманда“, „Ойланба“, „Келин“ қосықлары, „Ақмақ патша“ дәстаны ажыралып турады.

Бердақтың биринши нәубетте өз халқы хәм усы халық әдебияты тарийхындағы ең әхмийетли хызметлеринен және бири соннан ибарат, ол өз дәуириндеги, өз халқы хәм Ұатаны турмысындағы ең үлкен, актуаль жәмийетлик темаға бағышланған бирқанша әжайып шығармалар жаратты. „Ақмақ патша“, „Хорезм“, „Амангелди“, „Шежире“, „Ерназар бий“—мише усы темаға жатады.

„Амангелди“ хәм „Ерназар бий“ миллий гәрезсизлик ушын пидәкерлик пенен гүрескен халық баҳадыр-

ларына бағышланған. Оларды халық, Ұатан хәм қарманлық мақтанышы деме болады.

„Ақмақ патша“ шайыр творчествосында хәр қыйлы инсан психологиясын терең көркем сүүретлеу хәм баянлау көз-қарасынан айрықша орын тутады. Залым шах хәм оның этирапындағы залымлар тәрәпинен оғада қатты азапланған халық, әпиұайы адамлар, мийнеткешлер, олардың аянышлы аўхалы, аўыр тәғдири, әдиллик ушын кескин гүреси, дәстан авторының дыққат орайында турады. Бул өз заманы ушын үлкен жаналық, шайырдың дыққатқа қазаўар тарийхий хызметлеринен болып есапланады.

Дәстанда әсирлер бойы шығыс езиўшилерине тән болған аса кеткен зулымшылық, зорлық-зомбылық үлкен эмоциональ тәсирде әшқара етиледі.

Залым патша узак өмирден кейин өледі, оның тахтын феодал жәмийетиниң дәстүрлерине сәйкес жарымес улы ийелейди. Патшаның адамлары оның буйрығына бола сарайына избе-из бийшара қызларды зорлықпенен таўып әкелиу ушын пүткіл ел гезеди. Хәшким көрип билмеген жерде бир кәмбағал ғарры хәм оның Гүлим атлы қызы жасайды. Қыз оғада мийнеткеш, әдепли, пәк, ақыл хәм инсаплы, кәлби әдиллик хәм тынышлық, жалғыз сүйениши болған ғарры атасына шексиз меҳир-мухаббат пенен ғана толы. Адам секилиндеги қасқырлар шуўласып келип оны да таўып алады. Лийкин қыз да бос келмейди, зорлық етиўшилерге балта алып жуўырады. Патша адамлары буған ғәзеби келип, қыздың аўыр мийнеттен көзли болған атасын қан жылатып, Гүлимниң қол-аяқларын байлап, сарайға қырық биринши тутқын етип әкеледи. Жыртқыш жарамас нийетин иске асырады. Қыз мың түрли азап искенжесине салынады, қара қанына боялады. Шахтың зулымы буның менен шекленбейди, бәлкі және де хәўижге мипеди. Гүлим хәмилели болады. Шах жәллатларға буйрық береді: егер қыз туўылса, бала да, анасы да тилим-тилим етип таслапсын! Хәқыйқатында да қыз дүньяға келеди, оған Гүлзар деп ат қояды. Сарайдағы тутқынлар кәўиптиң алдын алыу ушын хийлелик пенен қызды жасырады хәм пинхәмы жерде өсип-ержеткизеди. Шайыр оны көклерге көтерип жырлайды. Қыз он бес жасқа шыққанда, күнлердиң күнинде шах атасы оны көрип қалады. Туўыл-

ған күндерінде өлімге хуким етилген қызы екенлигин биледи, бірақ қыйналыу орнына оған бір жарамсыз ис ислеуге бел байлайды: оған зорлық пенеп үйленбекши болады. Бірақ қыз өлімге ырза болса да, бұған хеш ырзашылық бермейди. Ол және мийнеткеш әпиуайы адамлар тәрелинен тоғайға жасырын алып кетилип, шермендешилик хәрекеттен қутқарылып қалынады.

Шығарманың жуўмағы ўақыялардың шешими оғада характерли: Гүлзар, қайғылы тәғдирли бир қыз Анар, оларға бирдейине кәўендерлик қылған, хан азабын көрген Зәриў, тоғайда хан зулымына қарсы көтерилиске таярланып атырған халық өшпенликлерине қосылады.

Хәдден асқан зулымлық хәм талаўшылық жанына тийген мийнеткеш халық өшпенлилері қураллы көтерилис баслайды, патша сарайы хәм адамлары тас-талқан қылынады, шах өлтириледи, қала хәм сарайдағы тутқынлары азат етиледі.

Булар тенликти алғаннан,
Апалар шықты қамаўдан,
Шәхәрде болды абадан,
Қызыл гүа көгерген екен.

Хеш қандай гүман жоқ, бундай жуўмақ шайыр Бердақтың қарақалпақ әдебиятына емес, бәлким бир қанша туўысқан халықлар әдебиатларына да алып кирген ең баҳалы жаңалығы болып есапланады.

Шайыр шығарманың көркемлигин, тәсирлилик күшин арттыруў ушын, зулым шах образын толық мәниде реалистлик тәризде сызып көрсетеди. Гүлим трагедиясының қаншама дәрежеде үлкен хәм қайғылы екенлигин жарқын көрсетиў ушын, буның үстине ұлыўмаластырылған дәўир трагедиясы екенлигин сүүретлеў ушын, қулласы, әсирдин жәмийетлик мазмунын тереңлестириў ушын жүдә әҳмийетли хәм әжайып көркемлеў қуралларын хәм усылларын қоллап үлкен шеберлик көрсетеди.

Және де дәстандағы образлар, Шығыс поэзиясындағы образларға усап қалмастан, өзінше раўажланған. Дәстан езилген халықтың залымларға қарсы наразылықлары, көтерилислери, пидәкерлик гүреслерин көтермелеў, көтерилислерди мақтаў менен басланыўы,

ақырында халық өшпендилеринин қураллы көтеріліс жасап, ерк хәм әдалатлық жеңиске ерисийүлери ҳеш тосаттан болған емес.

Бул халықты туўрыдан-туўры жарамас феодал жәмийетке ҳүкимдарларға, деспотизмге, талаўшы байлар хәм олардың зулымына, феодал жәмийеттиң адамгершиликке жат минезине қарсы шешиўши түрде гүреске, хәттеки, қураллы көтеріліске шақырыў еди. Дәстанның бастан-аяғы усыны дәлийллеўге қаратылған. Бул XIX әсир карақалпақ әдебияты хәм жәмийетшилигиниң сапасына ғана емес, дерлик, гүлли Шығыс әдебияты хәм де жәмийетлик аң сезиминде еле жоқ, өрис алмаған ўақыялар еди.

Бул халықтың көпшилиқ массасы аса кеткен зулым, мутажлық хәм ҳуқықсызлықтан хәлсизлендирилген, кәдди бүгилген, тийкарсыз бийкар пикирлерге исеңген, хәр нәрсени „тәғдир“ деп көрген халықтың көзин ашыўда оғада уллы әҳмийетке ийе болды.

Бул өз дәўириниң талабы. Көптен берли жумбақ болған ўақыяларды уцқыл шунқылына шекем жақсы билген, өз халқы хәм елиниң азатлығына, бахтына исеңген, творчествосында турмыстың мазмун-мәнисин көре билген уллы шайырдың теңи-тайы жоқ хызмети.

Бул көселип жатқан кең пайтахт елдин хәр жеринде, яғный карақалпақ елинде жақынласып киятырған революциялық хәрекеттиң көркемлик көринислери еди.

Садық Нурымбетов

БЕРДАҚКА

Залым патшаларға кәлем қайрадып,
Езилген халықтың пикирин сайрадып,
Жауызлардың қылықтарын жек көріп,
Мийнеткештің азатлығын ойладың.

Халық ұшын ізледің әдил жолларды,
Қуғандырдың сазың менен жанларды,
Жүрегіңнен сөз бомбасын дүзетіп,
Заманыңда аттың жауыз ханларды.

Кемтарлықтан солды қызыл жүзіңіз,
Күнхожаны көріп қалды көзіңіз,
Науайыдан үлгі алып үйрендің,
Сонлықтан көп тәсир етті сөзіңіз

Неше жыллар думанлықта туншығып,
Еркін сөйлей алмай жүрдің үн шығып,
Гүллеген турмыста шағладың Бердақ,
Октябрь таңы атып, жақты күн шығып.

Әдебиат дәрьясынан жүзгенсең,
Хасыл сөздің қатарларын дизгенсең,
Классик шайыры қарақалпақтың
Өшпестей дүньяда қосық жазғансан.

Бахытлы елімнің шадлы заманы,
Жол баслаған шын партия маманы,
Атақлы шайырдың бири сен Бердақ,
Өлгенше жырладың халықлық намань.

1948-жыл.

Ә. Пахратдийинов

Филология илимлериниң кандидаты, доцент

ШАЙЫРДЫҢ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ШЕБЕРЛИКТИҢ СЫРЛАРЫ

Бердақ шайырдың шығармаларын оқыған сайын оқығың келеди. Көрген сайын, қайта көргің келеди. Изертлеген сайын оннан жаңа сыр сандықлары ашылады. Себеби, шайырдың творчествосы бул бир әниўайы жазып калдырылған, ямаса халық ядында сақланып жүрген поэзия емес. Оның ҳәр бир шығармасы өзи жасаған XIX әсирдеги жәмийетлик өмирдиң ең характерли болып көринген моментин алып анализлеген, оннан тийисли жуўмақ шығарған, қыскасын айтқанда, ол жәмийетлик өмирдиң толық баҳасын белгилеп өткен, өз дәуириндеги жазба әдебият пенен де, аўыз еки халық творчествосы менен де, халықтың философиялық дидактикалық ойлары менен де байланысып қалған, даналық пикирлер менен толы көркем шығармалар.

Сонлықтан да оның ҳәр бир қосығы турмыс моментиниң бир бөлимин жырлаған шежиредей болып көринеди. Шайыр творчествосының маржаны болып есаплайған „Болған емес“, „Көринди“, „Заманда“, „Излер едим“, „Пана бер“, „Ақыбет“, „Дәўран“, „Көзим“, „Болмады“, „Айралық“ хәм т. б. қосықлары усындай жәмийетлик мотивлерди жырлаған жүдә бир әжайып хәм сырлы, шеберлик пенен жазылған көркем шығармалар болып есапланады.

Мәселен, „Болған емес“ шығармасы шайырдың дәўирге болған сиясий көзқарасын көрсетеди. Шығарманың тийкарғы мақсети халық өмириниң тағдийри жә-

мийетте қалай болғанлығы хәм болып атырғанлығын көрсетиўге арналған. Ал, бул тарийхий шынлық ҳақыйқаттан да шайыр тәрәпинен қосықта толық өзиниң реаль сәўлесин тапқан. Бундай заман шынлығына арналған шығармалардың Бердақ шайыр творчествосында көп хәм баслы орынды ийелеўи де тосыннан болған кубылыс емес.

Дурысында да, Бердақ шайырдың творчестволық жолында оның өзиниң сиясий жәмийетлик көз-қараслары қәлиплескеннен кейин, өткен хәм өзи жасап турған дәўирге характеристика бериў оның творчествосында баслы тенденцияны ийелейди. Өйткени, турмыста халық тилегине дәўир сиясатының туўра келмеўи, жәмийеттеги тенсизлик, халықтың күн көрисиңиң кем-кемнен төменлей бериўи, турмыста ҳақыйқатлықтың жоқлығы, өмир бойына өз халқының тәғдийрин жырлап киятырған шайырды, оның себеплерин излестириўге, ойланып көриўге, узақ тарийхқа көз таслаўға, жәмийетлик өмир ҳаққында бир пикирге келиўге хәм жуўмақ шығарыўға творчествосының көп бөлимин, енди усы шешилмей атырған халық өмири менен байланыслы проблемаға арнаўға мәжбүрлейди. Соңлықтанда өмириниң соңғы жыллары Бердақ шайыр творчествосында дәўир проблемасына арналған шығармалар көп жазылды.

Бердақ шайырдың „Болған емес“ шығармасында:

„Бул дүнья, дүнья болғалы,
Патша әдия болған емес.
...Инагъу бектиң баллары,
Барқулла жетти қоллары,
Қыйсық болсада жоллары,
Ҳеш уақ ҳарып талған емес.

Бул дүнья, дүнья болмады,
Еркимизге бир қоймады,
Душпанның гүли солмады,
Тилегим ҳеш болған емес.

Қарақалпақтың халқы бүлип,
Қоңсы отырған ели күлип,
Биразлары жолда өлип,
Жүз жыл қоныс басқан емес.

Бүлген ел карақалпак болды,
Қырылса да урпақ болды.

—деп жәмийетлик өмирде түсиниүи оның бириншиден, реаллық турмысты дурыс таныуы, дурыс көре алыуы менен бақалы. Екиншиден, Бердақ шайырдың бул шығармасы пүтин бир тарийхый дәүирге дурыс характеристика бериүи жағынан мазмуны бойынша терең сиясий бақыттағы өз дәүириндеги дөреген новаторлық шығарма хэм оригиналь шығарма болды.

Шайырдың творчествосында соңғы дәүирлерде улыўма бундай характердеги темалардың басым орын ийелеүи оның творчестволық жақтан жетилискенлигиниң гүүасы. Және де оның творчествосының раўажланыу тарийхының үлкен бир әхмийетли этабы екенлигин көрсетеди.

Шайыр ушын өз заманында бундай темаларды жазыу ақсаг болған жоқ. Бириншиден XIX әсирде халық алдында поэзия менен тарийхый турмыс ҳақыйқатлығын ашыу Бердақдың өзи ушын қәуипли еди. Бул темада сөйлеу, жасап турған жәмийетлик қурылысқа қарсы протести билдиретуғын хәтте дәүирде қаралау актине жататуғын процесс болып, бай феодалларға қарама-қарсы мийнеткеш халық массасының класслық сана сезимин оятатуғын жағдай туўғызатуғын тарийхый зәрүрлик те еди.

Соған қарамастан, Бердақ шайырдың өз заманластары менен бир сезимде болуы, әсиресе оның өз класының алдыңғы қатардағы адамы болып шайыршылық тәбияты бойынша да үлкен жәмийетлик сиясий бағытта туруы оған бул теманы жән-жақлама ашыуға мүмкиншилик берди.

В. И. Ленин „Биз қандай мийрастан бас тартамыз“ деген мийкетинде, „... хәр бир жаны бар адам анаў ямаса мынаў класстың тәрәпинде турмауы мүмкин емес (ол, олардың бир биреўлери менен қатнастарын түсингеннен кейин) ол класстың жеңисине куўанбауы, оның ислериниң нәтийжесизликлерине қыйланбауы да мүмкин емес, оның бул классқа дүшпан екенликлерин көрип оғырып оның артта қалған көзқарастарын раўажландыруўға, кеңейтиўге кесенг еткенликлерине қәҳәриниң келмеуи де мүмкин емес,“¹—деп көрсеткен еди.

Дурысында да усындай бир белгили тарийхый дә-

¹ В. И. Ленин Том 2, Москва, Политиздат, 1967 г. стр. 547-548.

ўирде Бердақ шайыр ўзиниң творчестволық күши менен белгили бир класстың тәрәпинде турған шайыр болды. Усындай тарийхый дәўиринде ол ўзиниң шайыршылық ўазыйпасына да толық түсинди. Сонлықтан да бул жәмийетлик ўақыяларды бурын хәм ҳазир бурмалап жазған шайырлар ҳаққында Бердақ:

Шайырлар қәлем алғалы,
Хатқа туўры салған емес.

—деп гәзеплениўшилиқ пенен дурыс сызып көрсетти. Бердақ шайыр феодаллық пытыраңқылық жәмийетлик өмирде дәўир ҳақыйқатлығын тек жәмийеттиң классларға бөлиниўлерин, халық турмысының жаманлығын дәўир сиясатын жүргизип атырған феодалларға байланыслы деген пикирлер менен жуўмақлап қоймастан, сол дәўирдиң алдыңғы қатардағы өзи усаған мың санлы мийнеткеш халық массаларының жеке күн көрис жасаў тиришилиқлерин реалы, шебер мазмунда метафоралық сүүретлеўлер менен сөйлеген еди.

Мысалы: Қарағай емес, сәкит болдым,
Қартаң емес жигит болдым,
Таўдан ушқан бүрхит болдым,
Қонар жерим болған емес.

Сыбызғы болдым саз болдым,
Үним шықпады аз болдым,
Палапан емес газ болдым,
Қонарға көл болған емес.

Қаршыға болдым қорықтым,
Томағам болып тарықтым,
Тастай түңекке жолықтым,
Хешким қәдирим билгеп емес.

Гүл болдым гүл жайнамадым,
Бүлбил болдым сайрамадым,
Ойшыл болып ойламадым,
Хәдийсе аз болған емес

Мине, ҳақыйқат жәмийетлик турмыс хәм ондағы адамлардың күн көрисин тымсаллап ойып айтылған мазмунлы поэзия. Бул тек Бердақ шайырдың жеке творчествосындағы ғана айтылған гәп емес, ал шайыр жасаған дәўирдеги эстетикалық ойлардың шыңы. Бул

халық өмиріндегі тарихый хәдийселердің адамлар кеуилиндегідей болып поэзия менен сөйлениуі. Хәқыйқат жәмийетлик өмирге берилген характеристика. Дурысында да Бердақ шайырдың поэзиясы өз дәуиріндегі хәқыйқатлыққа тап усындай тәбияты жағынан, жәмийетлик өмирге тез реакция бериуі жағынан бахалы болды.

Дәуирге характеристика бериуі бул проблемалық мәселе. Сонлықтан да ол кең масштаблы поэзияны талап етеди. Бирақ бул бир еки лирикалық қосық я дәстан менен тамам болмайды. Бул бир еки шайыр жырлаған менен де ада болмайтуғын тема. Себеби, дәуир хәқыйқатлығы ашылмай турып халық турмысының өз дәуиріндегі типик моментлерин таныуда мүмкин емес. Соның ушында Бердақ шайырдың творчествосында бул темадағы шығармалар өзинен өзи изилизинен дизбеклесип келе береді.

Шайырдың „Заманда“ қосығы да усы циклдегі шығармалар қатарына жатады. Онда Бердақ өзи жасап турған уақытларда дүньяда адамның жасауының қыйын болып қалғанлығын, феодаллық жәмийетлик сиясаттың ақыбетлеринен ерлердің қатын-баладан, атадан айырылуыға гриптар болып жылдан-жылға заман териске айланып баратырғанлығын, сонлықтан да не ақыллы азаматлар буған жол таба алмай ойланып, не жүйрик шешендер тиллеринен байланып турғайлықларын көрсете келип:

Ойласам бул дүнья бийпаян екен,
Душпан иси халыққа көп зыян екен,
Байлар—қасқыр, түлкі, халық—қоян екен.
Қараңғы қаплаган қайғы заманда.

—деп көрсетеди.

Усы бир куплет фольклоризм менен суўғарылған шығармада дурысында да жәмийетлик өмирдің қандай характердегі заман менен байланыслы екенликлерин көрсеткен.

Бул Бердақ шайырдағы жай поэзия емес, бул дәуирди шайыр халық көз қарасы менен өлшеп-өлшеп болып ол заман хәққында шығарған жуўмағы феодаллық дүзимди қаралауі акти. Заманның адам баласы ушын қолайсыз, халық еркин өзинен айырыуына қарамастан, бул заман алдында адамлар тек сиясий жақ-

тан ғана хәлсиз, хуқықсыз, бірақ, олар рухый жақтан күшли еди. Сонлықтан ол дәўирдеги халық оптимизми Бердақ шайыр поэзиясында толық сақланған.

Биз автордың бул дәрәтпесинде заманның аўыр болып қалғанлығынан халыққа тәўбе ет деген шайырда идеялық кризисті көрмейміз. Қайта бунда аўыр турмыс пенен оны усы ахуалларға келтирген жағдайлар менен гүресий керек деп халыққа қарап айтылған шақырықларынан анық көреміз.

Шакқан аяқ басып хызмет етпәсен,
Күнлер көрий қыйын болды заманда,

...Азаматлар аяғынды шакқан бас,
Шакқанлап баспасаң ағар көзден жас.

Бул шайырдың халық турмысын, олардың өмирин терең таныўшылығыныц, олардың рухый күшлилигине исениминий гуўасы. Сол себептен де Бердақ шайырдың заман шынлығы ҳаққындағы жазған шығармалары XIX әсирдеги жасаған өз заманласларынан мазмунның байлығы жағынан ғана емес, көркемлик шеберлиги хәм стильлик өзгешелиги жағынан да жоқары турады.

Бердақ шайырдың „Көринди“ қосығы „Болған емес“, „Заманда“ қосықларының заңлы даўамы. Шайыр шынныңда да өткен дәўирлерди көз алдына келтиреді. Ондағы халық тағдийлері менен танысады. Хәзирги өзи жасап турған дәўирди хәм оның ақыбетлерин үйренеди. Өткен дәўирлер менен өзи жасап турған заманының адамзат ушын парқы болмағанлығын көрген шайыр өз заманы ҳаққында мынандай жуўмаққа келиўи тәбийғый заңлылық еди.

Дүнья десен, қара жумбай көзинди,
Зулматлары отқа тартар өзинди.
Пәтиўасыз етер залым сөзинди
Заман маған зиндан киби көринди.

Ойлан кеўлим заман жүдә тарылды.
Ғәзебинен жүреклерим жарылды,
Мениң ғәрип кеўилим әбден сарылды
Көзлериме әжел заман көринди.

Адамға мийримсиз жаллатлар жаўлар,
Халықты көп жылатқан аталық, ханлар,
Басқа аўыр қайғы саяды залымлар,
Көзлеріме шаян, жылан көринди.

Көринди көзіме өзімдей гәрип,
Ақша жүзи солғын тартып қарайып
Ағалар бул ести көрмеңдер айып,
Гәршеси көзіме ялған көринди.

Бердақ шайырдың заман характерин жуўмақтастырыўшы ойлары „Билмедим,“ „Пана, бер“ „Көзим“, „Болмады“, „Айралық“, „Екен“ шығармаларында да бир нешше мәртебе тәкирарланған. Бул халық өмирине характерли болған, тарийхий ўақыяларды ел, халық алдында қайта-қайта тәкирарлаў, адамларға түсиндириў, сол турмыстан түңилдириў, халықты гүреслерге таярлаў, жәмлеў мәселелерин ол өз творчествосының баслы принципи етип алып жүрди. Соның ушында Бердақ шығармалары өз дәўиринде халық кеўилинен кең орын алды.

Шайыр өз халқына азатлық ҳаққында, гүрес туўралы, ел халықтың жәмленийи, заман характерине түсиниўи жөниндеги идеяларды берди. Солай етип ол өз дәўириндеги идеологиялық гүрестин пропагандисти болды. Халыққа жәмийетлик жағдайды түсиндириў, оның себеплерин ашыў адамларды толық исенимлерге алып келиў, шайыр творчествосының баслы тенденциясы болды. Бирақ авторға XIX әсирдеги феодалисттик дәўир характерин бирғана шығармасында адамларға түсиндире қойыў қыйын болғанлықтан оны ҳәр қыйлы темаларда раўажландырды. Ҳәр қыйлы эстетикалық тәсирли ойлар менен, халықлық идеялар, әдебий приемлар менен реал жағдайларда әжайып образлылықлар менен ел, халық көз алдында оларды исенимлерге хәм инанымларға ийтермелеген еди. Бундай әдебий приемлар хәм поэзиялық шеберликлер тек Бердақ шайыр усаған ири халық шайырларының қолынан келетүгын еди.

Бердақ творчествосының күшлилиги, жанлылығы оның жәмийетлик өмирди дурыс таныўшылығында хәм жуўмақтастырыўшылығында болды. Сонлықтанда оған ели, халқы исенди. Оннан көп нәрселер күтти. Оның дөреткен ҳәр бир қосығы дийхан тиришилгиниң айна-

сы болды. Адамлар өз өмирлерин Бердактың қосығында көрди. Оны дурыс деп исенди. Мәселен, „Билмедим“ шығармасында заман тарлығынан жузиниң қападан сарғайғанлығы, өмириниң жапа шегип хорланғанлығы, өмирде не боларын билмей сарсаң кесекликке түскен дийхан образы берилсе, „Дәўран“ қосығында тамаша тарийхий халық тағдийри, халық әрманы баян етиледі. Бунда автор тәрәпинен адамлардың дүньяға келиўи куўаныш екенлиги, бирақ өмирлериниң мудамы аш, жалаңаш, тенсизлик, әўерешилик пенен өтиўи, бундай өмирлерди адамлардың керексиз деп табыўлары баянланған. Бул халықтың кеўилиндеги ойлары, әрманлары шайыр тәрәпинен қосыққа салынған:

Голды жутым маған кыйын,
Мал болмады жыйын-жыйын.
Қайда маған берген сыйын,
Бизди әўере еттип дәўран.

Гайға бардың бахыт болдың,
Сынбайтуғын сақыт болдың,

...Астымда жоқ көлик ешек,
Төсенгеним топрақ, кесек,
Малы жоқты еттиң өсек,
Күлки еттиң бизди дәўран

В. Г. Белинскийде даналық пенен айтылған мынандай бир гәп бар: „Шайырға мазмунды өз халқының өмири береді“ деген. Дурыс Бердаққа да оның жырлайжақ идеяларын өз халқының өмири берди.

Бердақ шайыр жәмийет тағдийри ҳаққында узақ ойланыўларынан кейинги келген жумағы бул ең әдил, ең дурыс жол ҳәм көп дәўирлерден киятырған адамшылық дәстүр, бул өмирде халық ушын хызмет етиўден басқа әдиўли жол жоқ деген шешимге келген еди. Шайырдың бул жуўмағы дурыс ҳәм әдил еди. Сонлықтан ол бар творчестволық талантын, жигерин адамларға, елге, халыққа хызмет етиўди пропагандалаўға арнады. Ол өзи бул темаға арнап „Халық ушын“ атлы көлемли шығармасын жазды. Қосық бир оқып шыққан адамға жүдә түсиниклидей болып қалады. Өйткени, онда бар болғаны гәп халық ушын хызмет етиўден ибарат деп ойлайсан. Бул тек жай түсиник. Шығарма жүдә қыйын, сырлы, мазмунлы шығарма.

Биз ҳақыйқатанда бир оқып шыққанда „Халық ушын“ тек идеялық бақытына ғана түсинемиз. Онын барлық сырларына түсине алмаймыз. Бул дәретпедегі халық шайырына тән болған поэтикалық приемларды, поэтикалық шеберликлерди аша алмаймыз.

Бердақ шайырдың „Халық ушын“ шығармасы көлеми жағынан бир поэмаға барабар шығарма. Бирақ поэма емес. Бул халық шайырларының барлығында да бар хәм жиіи ушырасатуғын поэтикалық приемлар. Олар өмирде характерли болған ҳәдийселерди оның өзине тән болған типик моментлери менен дизип, қайта-қайта оны халыққа түсиндирип, ол туўралы биротала халық көз алдына жанлы мысаллар менен дәлиллеп, умытылмастай жағдай туўдырып хәм ол ҳаққында буратала үзил-кесил шешимге келиў, елде халықта оның жақсы жаманы ҳаққында пикир туўдырыў бул тек үлкен тәжирийбелерге ийе халық шайырларының творчестволарына тән әдебий кубылыс. Бул әдебий прием ең биринши классикалық әдебиятта—Бердақ шайырда бар.

Мысалы: „Халық ушын“ шығармасының бир еки куплетинде-ақ улыўма шайырдың айтажак ойының жуўмағы көринип турады. Бирақ шайырдың ой жуўмағының мазмуны усының менен тамамлана ма, я еле кең бе, соны күтиўимизге туўра келеди. Себеби, ол өзиниң поэзиялық ойларын да сол айтайын деп атырған ўақыяларын нешше түрде дәлиллер менен, синонимлик катарлар, халық кеўлиндеги түсиниклер менен ҳәтте мысаллар менен толықтырыўы, дәлиллеўи, адамларды исендириўи хәм ол туўралы буратала шешимге келиўи усаған әжайып поэтикалық шеберликлер жасайды.

Мысалы: Жигит болсаң арысландай туўылған,
Хызмет еткил удайына халық ушын,
Жигит болсаң арысландай туўылған,
Қашпас дәзге қара бастың ғамы ушын.

Жетерсең муратқа хызметлер етсең,
Елатың силтесе, ғайры елге кетсең,
Душпанның хәр қашан басына жетсең,
Аямағыл хызметинди халық ушын.

Дослық пенен хәр бир иске тақ турсаң,
Жан аямай ел, журт ушын ис қылсаң,

Қайғыданбай уялы иске қол ұрсап,
Сонда менин кеңілім өсер халық үшін.

Ғош жигитке қостар болса елаты,
Күн-күннен артады аның қуааты,
Изінде қалады жигиттің аты,
Соның үшін хызмет іслер халық үшін

— деген куплеттерінде дурысында да халықлық терең мәни бар. Бірақ қосықта избе-излік пенен кем-кем қоспалы сюжет құрап, конфликт жасап кетиушілік сезілмейди. Халық үшін хызмет етушілік жақсы не екенлігін бунің еки куплетінде-ақ аңғарыу мүмкін. Бірақ бул шығарма алпыс-жетпіс куплетлерден ибарат. Қөлеми жағынан үлкен бир поэма менен барабар. Бунда идея, пикир, ойлар бирин-бири толықтырыушы. Халыққа хызмет етиу ҳаққында тусиниклерди тастыйықлаушы, беккемлеуши. Бул ҳаққында пикирлерди буратала шешиуге, жуўмақлауға қаратылған қайталаулардан ибарат. Шайыр пикириниң актуаллығы да сонда. Бірақ бул қайталау қосықтың қунын түсирип турған жоқ. Қайта Бердақ шайырдың поэзиялық шығармаларының ишиндеги өз ишине философиялық пикирлерди топлаган, халықтың жәмийетлик ой пикирлерин жуўмақластырған терең мазмунлы шығармалардан бири болып есапланады.

Оқыушылар бундай премлар басқа халық шайырларында барма деп сорауы мүмкін. Оған бар деп жуўап беремиз. Мәселен: Омар шайырдың „Не пайда“ шығармасы алпыс төрт куплеттен ибарат. Әжинияздың „Айрылса“, Садық Нурымбетовтың „Шуғылларға“ деп аталған шығармалары усундай поэзия заңлығы менен жазылған дөретпелер.

Бердақ шайырдың „Халық үшін“ шығармасының тийкарғы мазмунын құрап турған нәрсе халық үшін хызмет ететугын жигит хәм адамлар ҳаққында, олардың ел алдындағы патриотлық, гуманистлик ұазыйпалары тууралы, олардың мораллық, руўхый пишими қандай болыу керек, қандай адам ел халық тилегин, әрманларын орынлай алады деген пикирлерди жуўмақластырады. Бундай елдиң алдыңғы қатардағы ой пикирлерин жуўмақластырыу, оннан бир нәтийжелер келтирип шығарыуға урыныу ҳәр қандай шайыр болған адамлардың қолынан келе бермейтуғын кубылыс. Ол

ақыллы, жәмийет тәғдийри ҳаққында көп ойланған Бердақ усаған тәжрийбели адамлардың қолынан келетуғын ис.

Бердақ шайырдың „Халық ушын“ шығармасы оның ең сайланды, мазмунлы дәретпелеринен бири. Бунда халық пенен бетме-бет сөйлесуі бар. Қосықта шайыр жәмийетти классларға бөлип қарайды. Халыққа душпан ким, дос ким, олардың бир бирлеринен парқы қандай. Ҳәр бир класстың мақсети қандай екенликлерин адамларға тусиндиреди. Халыққа Бердақ жасаған заманда ең керек нәрсениң өзи усы еди. Солай етип, айта келе, од не себептен өзиниң халық массасының тәрәпинде қалып отырғанлығын түсиндиреди. Мысалға усы шығармада шайырдың мына төмендеги қосық қатарларына көз салып қарайық:

Залымлар тықламас мөҳминниң зарын,
Олар ойлар өзлерин ин оңарын,
Ҳеш ўақта залым қолында барын,
Жаратпаслар, бар болса да халық ушын

—деген қатарларда шайырдың өз жәмийетлик ой пикирлеринде эксплуататор класслардың тийкарғы мақсетлерине көзи анық жеткен адам екенлиги, және де олар жөнинде үзил-кесил бир пикирге келгенлиги толық көринип турады. Бунда улыўма гәп жоқ. Бунда құрғақ нәсиятта жоқ. Бунда эксплуататорларға жеккөрийушилик сезим бар. Бунда үстем классты душпан деп таныўшылық ҳәм олардан өзин бөлеклеўшилик бар. Бунда үлкен социаллық мәни бар. Бунда оларға қарсы ғәзеп ҳәтте тутанайып деп турған гүрес отының ушқыны бар. Оның устине шайырдағы:

...Жалғыз сүйсншим халкым панайым,
...Түсти енди маған жүзмың әламанат,
Ғоя маған зимистаныў қыямат,

...Бул азапты меннен сонға бермесин.
Адзмға ҳеш иусапырлық келмесин,
Бул зулматты енди көзим көрмесин,
Көрсө көзден жасым ағар халық ушын,

—деген қатарларында тек шайырдың позициясы ғана баслы орынды ийелеп турған жоқ. Бунда шайырдың поэтикалық ойларында үлкен жәмийетлик конкретли-

лик сезиледи. „Халық үшін“ шығармасының және бір кунлылығы шайыр бунда жәмийет өмиринде шешиўши роль ойнайтуғын халық массасы деп дурыс жуўмаққа келген. Халықтың ролин жоқары койыў Бердақ шайыр творчествосының ең жақсы жетилискенлиги болды. Шайыр дурысында да жәмийет өмиринде адамнан уллы нәрсени көре алмаған адам болды.

Шайырдың уллылығы сонда, ол өз дәўириндеги тарийхий жағдайды дурыс түсине алды, және де оны дурыс жырлай алды. Бул жолда ол тарийхқа карады. Халықлық дәстурлерден толық пайдаланды. Шығыс классик әдебиятының уәкиллериниң дәретпелерин көп үйренди. Халық турмысын жырлаўдын, оны реал көрсетиўдиң шеберликлерин карастырды. Соның ушында шайырдың дәретпелери бир оқығаннан түсине қоятуғын поэзия емес. Көп оқыўды, көп үйрениўди, көп изертлеўди талап ететуғын кунлы хәм сырлы поэзия. Сол себепли, оны карақалпақ халқы узақ ўақытлар қәдирлеп сақлап бизиң дәўиримизге жеткерди. Биз өткендеги халқымыздың сиясий өмир тарийхын жырлап өткен шайыр болғанлығы менен Уллы шайыр Бердақтың атын атап бүгинги күнимизде мақтана аламыз.

1980-жыл

Жолмурза Аймурзаев

БЕРДАҚТЫҢ ЕСТЕЛИГИНЕ

Баба шайыр, ойшыл дана мәрт перзент,
Бүгін туұысқан халық жыйналды саған,
Бүгін орынланды сен айтқан тилек,
Бүгін пүткил елден келип тұр мийман.

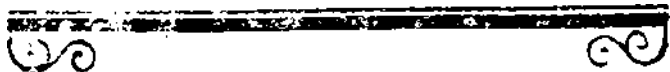
Арзыў-әрман еттиң, дослар изледин,
Түнекте жүректен жағып шамшырақ,
Бүгін алтын болып басқан излерин,
Бүгін тойға келди баўырман урпақ.

Сен уллы шайырсаң, қайта туұылған,
Отырыпсаң алтын дәўран төринде,
Пүткил совет халқы болып туұысқан,
Сени сүйип оқыр ана тилинде.

Қәдиримди халық билер деп едің,
Даналығын қеш қалмады ескирип,
Мәңги сақлаў мақсетинде жүректе,
Өз қолынан халқың қойды естелик.

1977-жыл

Б. Курбанбаев

Филология илимлериниң кандидаты

БЕРДАҚ ХӘМ ӨЗБЕК ӘДЕБИЯТЫ БАЙЛАНЫСЫНЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛЕЛЕРИ ХАҚҚЫНДА

Туұысқан қарақалпақ халқының садық перзенти, демократ шайыры Бердақ Ғарғабай улының шайыр болып жетилісиўинде әййемги шығыс әдебиятының биринши гезекте Орта Азия территориясында бир-бири менен өз-ара қатнасықта жасаған, үрп-әдетлери, тили хәм этникалық шығысы жақын болған өзбек, қазақ, түркмен халықларының аўыз еки дәретпелери менен жазба әдебиятының тәсири оғада үлкен әхмийетке ийе болды.

Бердақ дәретпелериниң кунлы болыўындағы ең баслы факторлардың бири—қарақалпақ халқының узак дәўирли тарийхий басқышлары даўамында жүзеге келген мәдени мийрасы: халық аўыз еки әдебияты. Жийен жыраў, Күнхожа сыяқлы дәретиўшилердиң тәсири болса, жақын қоңсысы, жан қоңсысы сыпатында алдыңғы қатарда турған өзбек халқының бай фольклоры, классикалық прогрессив-демократиялық әдебиятында өзине тән орнының барлығы тәбийғый.

Бердақ өз қосықларында бақсы болып өзбек, түркмен халықларының той-мерекелерине қатнасканлығын „Хорезм-Бухарды гезгенлигин“ қоңсы халықлардың аўыз еки поэтикалық дәретпелери менен жақыннан таныс болғанлығын баянлайды. Өзбек фольклорының үлгилери менен ондағы қаҳарманларының атлары образлы түрде Бердақ қосықларының қатарларында жийи ушырасып отырады.

Бэзирген өтти дуньядан,
Горуғлы кеткен жутып қан.
Ақыры әжел болды, зинаан,
Гөрине деш ким кирген емес.¹

(„Болған емес“)

ямаса:

Горуғлы бектей ер еди,
Қатарда қоса нар еди,
Толы журтка дэжкар еди,
Шейит болды Ерназар бий²

(„Ерназар бий“).

Бердақ шығармаларының кэлиплесиуйинде өзбек классик әдебиятының өзине тән орны бар.

Жүдэ ерте ұзқытлардан рэнбэ- рэн творчестволык дурданаларға бай болған өзбек классикалык әдебиятының түрк хэм парсы тиллеринде дөретилген шығармаларға тийгизген тэсири айтарлықтай үлкен. Лутфий, Наўайы, Бобур, Машраб, Агаҳий т. б. сыяқлы классик әдебиятымыздың зэбердес ғайраткерлери тек өз этирапында ғана емес, ал қонсы халықлар арасында, соның ишинде қарақалпак халқы ортасында да кеңнен мәлим еди.

Белгили әдебиятшы филология илимлериниң докторы проф. Ф. К. Каримов классик әдебиятта Наўайы дәстүрлериниң жүдэ тереңге тамыр урғанлығын дәлийллэп былай дейди: „XV әсирдиң бул үлкен талангы (Алишер Наўайы Б. К.) өзине соңғы әдебиятқа айрықша XIX әсирдиң еккинши ярымындағы әдебияттың раўажланыўына күшли тэсир етти. Барлық белгили демократ шайырлар даўсыз Алишер Наўайының дөретиўшилик булағынан суў ишкен, илхамланған“.³

Алишер Наўайыға заманлас болған хэм шайырдан кейин жасаған дөретиўшилердиң дерлик барлығы Наўайыны өзине тән устаз деп биледи. Оның қосықла-

¹ Бердақ. Таңламалы шығармалары, ҚКМБ, Нөкис 1956-жыл 27-б.

² Бердақ. Сонда. 144-бет.

³ Ф. К. Каримов. Узбек адабиети тарихи. Учунчи китоб (XIX асриниң II ярыми XX аср бошларигича) „Уқитивчи“ нашрети, Ташкент, 1975-ийл, 20-бет.

рынан мәдет алған шайырдың бири Бердак. Ол өзинин „Излер едим“ қосығында былай дейди:

„Шар китаптан“ туўра қаштым,
Наўайыдан сауат аштым,
Физулыдан дәрлер шаштым,
Дилуарларды нәлер едим.¹

Усы қатарлардын өзинен-ақ Бердак ушын Наўайы шығармаларының қандай әҳмийетли болғанлығын анық көриўге болады.

Бердактың оғада бай әдебий мийрасында устаз Наўайы шығармаларының тәсири қандай? Бердак Наўайы дәрәтпелериндеги қайсы дәстүрден пайдаланғанлығы сезиледи? Анығырағы, Бердак өз қосықларында Алишер Наўайы поэзиясына тән белгилерди қандай бағдарда раўажландырған? Әлбетте, мәселениң, булай қойылыўы—Бердактың дәрәтиўшилигине байланыслы айырым өзгешеликлерди революцияға шекемги өзбек хәм карақалпақ әдебий байланысларының және бир тәрәпин белгилеўге имканият береди.

Биз бул арқалы Бердак шығармаларын оригинал характерге ийе емес, тек ғана Наўайы поэзиясынан илхамланған демекши емеспиз. Классикалық әдебияттың хәр бир дәрәтиўшиси сыяқлы Бердақта бир неше шығыс шайырларын, прогрессив бағдарда жазатуғын көп шайырларды өз заманластарының шығармаларын оқыған, үйренген. Ең әҳмийетлисиси ол шайыр сыпатында гуманизм, халықшылық, ҳақыйқатлық принциплерин сөз етиўге үлкен дәрәтиўшилер менен бир қатарда турады.

Наўайы айтып өткен, „Одам әрсанг, демагил одами, оникиң йук халк ғамидан ғами“ деген жоқары патриотлық инсаныйлық туйғылар Бердактың пүткил поэтик дәрәтпелеринин руўхын береди, айрықша шайырдың „Халық ушын“ қосығына эпиграф бола алады.

Бердак дәрәтпелериндеги Наўайыға тән дәстүрлердин уқсаслық, себеплерин белгиле илимпаз И. Т. Сағитов дурыс белгилеп өтеди: „Бердак шығармаларындағы Наўайы творчествосына тән идеялық жақынлық бири-бирине сәйкес ой хәм туйғылардың

---

¹Бердак. Таңламалы шығармалары. Нөкис, 1956. 53-бет.

болыу себебин бул еки шайыр жасаган заманлардагы социаллык жагдайлардын уқсаслығынан деп билиу керек. Наўайы хэм Бердақ басқа-басқа заманларда жасаган хэм олар арасында төрт әсирлик тарийхий мүддег өткен болса да, Наўайы жасаган заманға тийисли жәмийеттеги сиясий теңсизлик, эксплуататор класслар патша хэм ханлар феодаллар, руханийлардын халыққа көрсеткен зулымы, мийнеткешлердин езилиуи правосызлығы, хаял-қызлардын куллык хэм тутқынлыкға жасауы сыяқлы социаллык проблемалар Бердақ жасаган заманда да бар еди.¹

Мәлим болыуынша шығыстағы көплеген шайырларды Сасанийлер мәмлекетинин хуқимдары Бахрам Гер образы узак уақытлар дауамында өзине тартып келди. Буны халық аузына кеңнен таралып кеткен дөретпелердин өзи-ақ тастыйықлайды. Сондай-ақ бул темаға шығыстың уллы классиклери де тоқтап өтти. (Бахрам образына Фирдаусийдин, „Шахнама“, Низамийдин „Хафти пайкар“, Алишер Наўайының „Саббай Сайәра“ хэм Сайқалийдин „Бахрам Гүландам“ шығармалары). Бердақ билимди адамы болғанлығы себепли, жоқарыдағы дәстанлар менен жақсы таныс болғанлығы итимал. Себеби, ол өзиниң айырым қатарларында өзи жақсы билген қарманлардын атын үлги етип өтеди:

Айралықтың жәбири жаман,
Басында хәр күн ақырзаман,
Бурында Бахрам, Гүландам
Булар айралық-айралық.²

Бердақ Наўайы дөретпелериниң гүлшанынан тәсирлениуи менен бирге оннан кейинги жасап өткен өзбек классиклеринен де руўхый азық алғанлығы хақыйқатлықтан жырақ емес. Шайырдын „Хорезм Бухарды гездим, бир-биринен парқын сездим“ деген қатарлары өзиниң, қонсы еллерди аралау арқалы сол халықлардын ауыз ски хэм жазба әдебияты менен таныс болғанлығын тағы бир мәрте тастыйықлайды. Бирақ, бул тууралы

---

¹ И. Т. Сағитов, Сахра бұдбили, Нөкис „Қарақалпақстан“ баспасы. 1975-ж. 95-бет.

² Бсрд ақ. Таңдамалы шығармалары, Нөкис. 1956, 102-бет

ҳеш қандай документаллық мағлӯмат жоқ. Тек биз шайырдың өзи қалдырған, қолық қатарларына арқа сүйеймиз.

Халқым үшін салып күшти,
Алыўға залымнан өшти,
Арласам Үргеншти,
Яранымды излер едим. . .

Хийўа ханлары, беклериниң ҳәдден тысқары кемситиўши сиясаты қарақалпақ халқының зулымлыққа қарсы бир қанша ирет қозғалаң көтериўине себепши болды. Бердақ шығармаларында сөз етилетуғын қолдаўлы урыўынан шыққан Айдос бий басшылығындағы 1827-жылғы халық көтерилиси солардың бири. Бирақ, бул қозғалаң Мухаммед Рахимхан 1 тәрәпинен аяўсызлық пенен бастырылады. Айдос бий өлтириледи. Бул қанлы ўақыяға гӯўа болған өзбек шайыры Агахий өзиниң „Риза-ул-давла“ шығармасында гүресте жеңилген қарақалпақ сәрдарларына, әпиўайы халыққа ҳүрмет көзи менен қирадың хәм меҳир-муҳаббат сезимлерин баян етеди. Демек, Агахий сыяқлы шайырларда Бердақ пенен бир қатарда турып қарақалпақ халқының ханлық зулымлықлары астында езиллип келген турмысына бийнарық қарамаған.

Бердақ лирикасы жәмийетлик сиясий рухтағы мотивлер есабынан да XIX әсирдиң екннши ярымында жасаған Камил Хорезмий Мырза, Мухимий, Фуркат, Баеный сыяқлы шайырлар творчествосы менен үнлес келеди. Буны Бердақ пенен дерлик бир дәўирде жасып дәретиўшилиқ еткен Мухимий творчествосы менен салыстырып изертлеўдиң өзи-ақ анық көрсетип береди. Халықтың социаллық аўхалына байланыслы жағдайларға критикалық қатнаста болыў өткир сатира арқалы езиўши класслар топарын қатты қаралаў, мийнеткеш халық турмысын реалистлик баянлаў, айырым ҳәдийселер хәм предметлер ҳаққында „ишек-силең қатқан күлжили“ юморлық шығармалар дәретиў қусаған бир қатар улыўма эстетикалық принциплер бул демократ шайырларды бир-бирине еле де жақынластырады. Олар бир-биринен хабарсыз болса да (Бердақтың Мухимий творчествосы менен таныс болғанлығы ҳақ-

қында мағлыұмат жоқ) қосықларының мазмуны жағынан бір-бирине уқсас шығармалар жазыу тәжірийбеси шайырлардың шеберлік пенен аңлап баянлауынан дәрек береді.

Бердақтың „Сықмар екен“, „Тойда“, қосықларында бай хәм бийлердің аш-жалаңаш халықтың қарынын дым болмаса той берген күнлери де тойдырмайтуғынлығын ойнап-күлип елге ас бермеслигин мазақ қылады, сықмарлығын әшкаралайды. Мухиймийдің де айырым қосықларында сөз етилетуғын типлер өзінше жетилискен, бай-дәулетли, шыррайып жүретуғын адамлар. Олар той беріу арқалы ел-журтының ортасында жәнеде бәлентирек мәртебени ийелеуді ойлайды. Бердақтың сатиралық қосығының қахарманы „пышықтай көзлерин жумған“, хәйяр Алымбай жүдә көп ауыллардан мийман шақырады, бірақ тойға келгенлерге әсиресе кембағалларға „он бес ара бир табақ“ тартады. Мухимийдің „Түйи иқон бочча“ сатирасының бас қахарманы болса Ташкенттеги хожайынның көрсетпесине тийкарланып тек ғана той өткізеді. Ол Алымбайдай „Сақый“ емес, тойға бары-жоғы жети адам шақыртылып, олардың алдына „қатқан-қутқан“ нанлардан қойылады. Салыстырын.

Бердақ:

Шақырған үйге адамы,
Тамақ келер деп мұдамы.
Жиберип адам тамамы,
Көзди тигин турған екен.¹

Мухимий:

Жайылды ортаға ески дәстурхан
Қойды хәр жақтан жыйналған түрли нан,
Биреуи жумсақ болса, биреуи қатқан,
Жең ушында әкелинди тоғыз нан,
Шөреклери тастай, сындырар дандан.²

Мухимий сатирасындағы тип—алдын басқа той дәстурханластарының, той тамашаларында әбден хәзлик

¹ Бердақ. 1956, 171 - бет.

² Мухимий. Асарлар. Ғ. Фулом номидаги Адабиет ва санъат нашриети, Тошкент, 1974-й 375-бет.

еткен, енди тәғдир салмағына байланыслы өзи де ел журтынан «арыз»ларын өтеу, яғный той бериуге мәжбүр болып қалған адам.

Еки шайыр сатирасында баян етилген той уақыясы мийманлардың наразылғы менен тамамланды.

Бердақ:

Адачлар бәри үйилип,
Ортаға келип жыйылып,
Гүртикке қалды түйилип,
Жүдә қыйын болған екен,

Мухимий:

Ауқат сүзди хәр табаққа үш кисиден,
Бұны көрип кетти хәмме есинен.

Жерлиги аз мисли көзлердиң жасы,
Гүриши бар азырақ, ал оннан көбирек тасы,

Хәмме оннан бир асамнан алғаны,
Тақыр-туқыр шығып қалды табақтың шаңы,

Ашыу менен пәгия оқиды турып,
„Гекирисип“¹ қайтты үйлерине адымды урып¹

Бердақ юморлық характердеги шығармаларында „Өгизим“, „Палақпан“, „Шығарым“ айырым белгилери менен Мухимийдің „Атым“, „Таърифи печ“, „Арбонг“, сондай-ақ Зауқийдің қәлемине тийисли „Сыйырым“, „Атым“, „Фаныс“, Таврифи қалыш“ юмористлик шығармаларына сәйкес келеди. Мухимий хәм Зауқийдың юморлық шығармалары эстетикалық ләззет бағышлайды. Ал Бердақ юморында болса жәмийетлик турмыс ҳақыйқаты күлки“ пердесине оралып“ терең мазмунда айтылады. Мәселен, шайыр „Өгизим“ қосығында өгиздің қәсийетлерин баянлап, „Бул күнлери кимнің сын-бас шақы бар деген“ билгенге шын билмегенге хәзил“ гәпти айтады. Шайырдың кулкиси эксплуататор класлар үстинен зәхәрли ашыудың салқынын пайда етеди.

Демек, Мухимий юмори сыяқты Бердақ та өз қосық-

¹ Мухимий. Таңланған асарлар. 375-бет.

ларында феодаллық турмыстың ашшы ҳақыйқатын өзинен тән, оригинал шеберлик пенен бере билген.

Бердақ поэзиясында дин, шәрият ийелериниң қылымысларын әшкаралаўшы қәзеп хәм жек көриўшиликке толы қатарлар көплек ушырасады. Ол өзин „ҳақтың кулы“ есапласа да дин ийелериниң турмысының минезкулықларын пәтиўассызлығын ашықтан-ашық айттып маскаралайды. Ийшан, молла, суўпы сыяқлы адамлардың психологиясын, портретин ҳақыйқат турмыслық ўақыялар этирапында баянлап береді. Бердаққа тән бул белгилер оның заманласы XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында Хорезмде жасаған шайыр Әўез Отар улында да болған. Ол да Бердақ сыяқлы өз заманындағы дин ийелерин аяўсыз әшкаралайды:

Бердақ:

Ҳалқын билмей зикир айтып аллалар
Адамларды алдап җирдей оллалар,
Суўпы, ийшан ахун және моллалар,
Көзлериме шайтан ядлы көринди.

Әўез Отар улы:

Ийшан деген липасы мәлле,
Урыға шерик ол, ғарға далле

Реңкин көрсен бул бандамниң.
Ҳәңги ешегине уксар қуданың,
Мешитти өзине үй етипти
Билмедим буны ким инам етипти?¹

XX әсирдиң басларында жасаған өзбек шайырлары, әсиресе Хорезм әдебий орталығында жетилискен өзбек шайырлары Бердақтың творчествосынан илҳамланған. Бердақ поэзиясына ықласлы болған олар, шайырдың қосықлары менен үнлес бир қанша шығармалар дәретти. Уллы Октябрь революциясына шекемги дәўирде Бердақтың айырым қосықлары тек ғана Хорезм ойпатында емес, қоңсы Бухара, Самарканд тәрәплерге де мәлим болған. Мәселен, өзбек халық шайыры Ислам шайыр Назар улы (1874-1953) бир шайырдан Бердақ-

¹ Аваз, Таңлаған асарлар. Ұздавиашр. Тошкент, 1956 йил, 46-бет.

тын „Жаксырак“ деген косыгын үйренип алады ҳам оны өзлестирип өзбек тилинде айтып жүреди.¹

Ислам шайыр менен бирге ислескен белгили өзбек шайыры Куддус Мухаммадий былай дейди. „Ислам шайыр түркмен классиги Мақтумкулы, карақалпақ шайыры Бердақ ҳам Машраблардың бир қанша қосықларын ядқа билер еди. Айрықша Мақтумкулы менен Бердақтың қосықларын өз дуутары менен ықласланып айтар еди“. Мине, усылардың өзи-ақ Бердақ дәретпелери революцияға шекемги дәўирде Хорезм ҳам түркмен халықлары арасында мәлим болып қалмастан Түркменстанның басқа да үлкелериндеги халық бақсыларының кеўлини өзине аўдарғанлығы Ислам шайырдың мысалында көриўге болады.

Тағы бир характерли факт, филология илимлериниң докторы проф. Хашимжан Раззаков жыйнаған ҳам баспаға таярлаған „Гуляр“ (Фергана халық қосықлары) топламында, „Кәйнене пәсияты“² деген қосық бар. Усы қосық дүзилиси ҳам мазмуны жағынан Бердақтың „Келин“ қосығына жүдә уқсап кетеди, салыстырайық:

Бердақта:

Шашың кара, бетиң аппак,
Қундыз кирпик, жұпка додақ,
Иieste мурын, аўзың оймақ,
Келбет жағың келген келин.³

Фергана халық қосықларында:

Икки юзин пишган олма,
Ноз етиб хәрги буролма,
Ишдан ҳеч буйин тавлома,
Чиройлисанг, курдик келин.

Келтирилген қосықтың қарақалпақша тийкарғы нускасы. Миртемир аўдармасында шыққан өзбекше нускасы ҳам „Гуляр“ топламында жәрияланған текстлер-

¹ О. Собиров. Ислом шоир Назар уғлы. Хаети ва ижоди. „Фан“, нашриети, Т, 1967, 1: бет

² „Гулер“ Узбек халық ижоди, Ферғона халқ кушиқлары. Фафур Гулом номидаги бадий адабиет нашриети, Тошкент, 1967-йил, 97-бет. (Тупловчи ва нашрга таерловчи Хашимжон Раззаков).

³ Бердақ. Тақламалы шығармалары Нәкис, 1956. 52-бет.

де көрип шығыу арқалы төмендеги жуўмаққа келдик. „Гуляр“ топламындағы „Кәйнене нәсияты“ атлы қосық Бердақтың „Келин“ қосығы тәсиринде, кейинги жылларда анығырағы шайырдың „Таңламалы шығармалары“ өзбек тилинде жарық көргеннен кейин (1951) дөретилген болыуы мүмкин. Себеби, „Кәйнсене нәсиятындағы“ қатарлар өзбек тилиндеги аўдармасына көбирек ұқсайды.

Бул дәлиллер Бердақ қосықларының өзбек әдебиятын раўажландырыуға белгили дережеде тәсирин тийгизгенлигин және бир мәрте тастыйықлайды. Қысқа ўақыт аралығында шайыр шығармаларының үш ирет (1951, 1956, 1968) қайта баснадан шығарылыуы бундай жағдайларды жүзеге келтирмей қалыуы мүмкин емес.

Солай етип, Бердақтың творчестволық жолы алдын өз миллий орталығында, қарақалпақ классикалық әдебиятының дәстүрлери тийқарында пайда болды. Шайырдың творчествосының гүллениўинде әйемги шығыс прогрессив мәдениаты, фольклоры, классикалық жазба әдебияты, айрықша өзбек әдебиятының тәсири жүдә айтарлықтай әҳмийетке ийе. Усылар менен бир қатарда Бердақтың шығармалары XIX әсирде жасаған өзбек демократ шыйырларының дөретпелериндеги социаллық-сиясий идеялар менен үнлеседи хәм оның мийрасы әсиримиздің басларында оннан кейинги дәўирлерде жасаған халық шайырларының дөретийшилик шеберлигин арттырыуға мүмкиншилик жаратып бергенлигин атап өтиў артық болмайды.

917-жыл.

Хийўа ханларының аяўсыз зулымына қарсы қарақалпақ халқының қатаң гүреси—XVIII әсирдің ақырында хәм XIX әсирдің биринши ярымында бул гүрестің оғада көрнекли идеологлары болған Жийен жыраў, Күнхожа хәм әсиресе, Бердақ (1827—1900) усаған оғада жақсы халық шайырларын дәретти. Бул шайырлар өзлериниң қосықлары хәм поэмаларында езиўши ханлар менен олардың малайлары болған қарақалпақ феодалларын, руханийлерди әшкаралады, бул шайырлар халық азатлық гүреслериниң қаҳарманларын тәриппеп, халықтың қайғы-хәсиретлерин жырлады хәм халықты бирлесийўге шақырды. Бердақ усының менен бирге қарақалпақлардың биринши тарийхшысы да болып табылады.

С. П. Толстов

М. Тилеўмуратов

Тарих илимлериниң кандидаты

ӨЗ ДӘҪИРИНИҢ ЖЫЛНАМАШЫСЫ

Көрнекли шайыр Бердақ көплеген қаҳарманлық поэмалар хәм қосықлар жазып, оларда XVIII-XIX әсирлердеги және әййемги дәўирлердеги реаль тарийхый ғайраткерлерди жырлады. Биз оның „Шежире“, „Амангелди“, „Айдос бий“, „Ерпазар бий“, „Акмақ патша“, „Күлен болыс“, „Салық“, „Келин“ хәм басқа да шығармаларында қарақалпақлардың тарийхы бойынша қуны тарийхый мағлыұматларды табамыз, ал бул мағлыұматлар халықтың революцияға шекемги сийасий, социаллық-экономкалық хәм мәдений жағдайын реаль түрде сәўлелендирип турады.

Бердақ өз қосықларында урыўлардың хәм қәўимлердин келип шығыўына тийисли аңызларды және тарийхый жырларды баян етиў арқалы социаллық зақазды орындаған сыяқлы. Қарақалпақлар арасында бурыннан таралған жазба шежирелер де Бердақ шығармаларының тийкарын курады деп айтыўға болады. Бизге әсирлер түпкиринен жетип келген көплеген мағлыұматларды үйрениў қарақалпақларда жазба тарийхый естеликлер бұлганлығын көрсетеди.

Әлбетте, шежирелерде бар гейпара мағлыұматлар тарийх илиминиң ҳәзирги материаллары менен тастыйықланбайды. Бирак, шайыр бизише халықлардың келип шығыўы ҳаққындағы ҳәр қыйлы аңызлардың шын екенине исенген. „Дәслепки жылнамашы-тарийхшылар, — деген еди бул туўралы академик Б. Д. Греков, — халық творчествосын өтмишти ҳақыйқый түрде сүүретлеў ұазыйпаларын орындауда пайдаланыўға бо-

латуғын оғада сапады материал деп есаплады хәм усы материалға дәлийл күшин енгизди¹.

Бердақтың мағлыұматларын жазба хәм басқа да материаллар менен пұхта салыстырып көрнұ тарийхшыларға бурын мәлим болмаған--XVII-XVIII әсир ұақыяларының сырын бирқанша ашып береді.

Оқыұшы көпшилиги қарақалпақ халқының миллий мәплери ушын гүрес жүргизген бирқатар тарийхий адамлар менен ушырасады. Шайыр оларды йошып жырлайды, адамларды мине усы мәртлердің қахарманлық турмысынан үлги алыұға шақырады. Қарақалпақлардың турмысында белгили роль атқарған Досан батырға, Қосназарға, Нуртайға, Маманға, Орынбайға хәм басқа да көплеген тарийхий ғайраткерлерге берилген минеземелер қызықтырарлы.

Бердақ Хорезм тарийхын жақсы билген, оған қанық болған. Оның шығармаларынан Хийұа ханлығының сиясий тарийхы хәм қарақалпақлардың Хорезм территориясына қоныс басыұы туұралы мағлыұматларды табыұға болады.

„Амангелди“ тарийхий поэмасы Зеравшан алабында жасаған „жоқарғы“ қарақалпақлардың турмысында болып өткен ұақыяларды сәўлелеңдиреди, халық батырларының әдиллик ушын жүргизген гүресин жырлайды.

Бердақтың „Айдос бий“ хәм „Ерназар бий“ шығармаларында қарақалпақлардың XIX әсирдеги миллий-азатлық көтерилисине басшылық еткен мине усы, при-фигуралардың исине халықлық көз-карастан дурыс баға бериледи.

Қарақалпақлардың 1855—1856-жылларда Ерназар Алакөз басшылығында болып өткен көтерилисине арналған Бердақтың „Ерназар бий“ поэмасы айрықша қызығыұшылық туұдырады. Бул көтерилис қарақалпақлардың Хийұаға қарсы жүргизген барлық гүреслериниң арасында айрықша орынды ийелейди. Бердақтың өзи де көтерилиске қатнасқан деген шамалаұлар бар.

Көтерилис хаққындағы материаллар бизге сол ұақытларда қарақалпақ жәмийетиниң гейпара бөлегиниң арасында қәлийлесе баслаган русларға деген сүйис-

¹ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1950, стр. 400—403.

пеншилик, русларға қосылыуға умтылыушылық жөнінде ойлауға мүмкиншилик береді. Ерназар Алакөздин, Зарлық төрениң Оренбург қаласындағы рус администрациясына жазған хатларынан көрініп тұрғанындай-ақ, ханлықтың хәр қыйлы халықтарының арасынан шыққан бул басшылар руслардан көтерілісшілерге жәрдем бериуді өтينيш еткен.

Бердақ өз дәуіріндеги барлық жан түршиктирерлик хәдиселерди хәм әдиһсизликти өз көзи менен көрди, ол хәқыйқатлықты, ҳадалдық пенен жазды, өз заманласларын хешқандай алдамады, өтирик-өсекке хәм жүзегөйликке қарсы шықты. Тарийхшы-шайыр өз халқының өтмишине жаны ашын қарады.

Бердақтың шығармалары қарақалпақ тарийхының энциклопедиясы болып табылады. Оларда қарақалпақтардың хожалық хәм мәдений турмысы жөнінде айрықша көп мағлыұматлар бар. Сондықтан да оның шығармалары Уллы Октябрь революциясына шекемги қарақалпақ тарийхын терещирек билгвси келген хәмме адамларды қызықтырады.

Бердақ Хийұа ханларының салық салыу система-сының оғада ауыр екенин шынлық пенен суўретлейди („Шежире“, „Жақсырақ“, „Салық“).

Залымларға қарсы кәхәрли қосықларын жазған демократ шайыр хәм турмысты шебер суўретлеуши Бердақ қарақалпақ хаял-қызларының адам шыдамаслық дәрежедеги ауҳалын көрип, үндемей тура алмады. Бердақтың „Көрдим“, „Келин“ сыяқлы шығармалары, сондай-ақ оның „Ақмақ патша“ поэмасы бизге қарақалпақ хаял-қызлары хуқықсыз ауҳалда болған өткен дүньяны суўретлеп береді.

Өз дәуіриниң оқымысты, билимли адамы болған Бердақ бизге өз шығармаларында көплеген дереклерди мийрас етип қалдырды, ал мине, усы дереклер қарақалпақ халқының арасында Шығыс классиклери шығармаларының, қарақалпақ бақсылары дәретпелериниң таралыуы туўралы пикир жүритиўге, қарақалпақтардың XIX әсирдеги мәдсний турмысын үйрениўге мүмкиншилик береді.

Бердақтың шығармаларын үйрене отырып, биз олардан қарақалпақтардың қахарманлық дәстанлары хәм басқа да әдебий естеликлер туўралы көплеген тарийхий-мәдсний фактлерди табамыз. Бердақ қара-

қалпақ әдебияты классиклерине өзінше баға беріп, Күнхожа, Әжинияз, Өтеш, Омар туұралы мәденя тарийхы ушын баҳалы мағлыұматларды келтиреді. ты,

Шайыр уллы Науайы туұралы оғада көп жазади.и ол туұралы өмирбаянлық мағлыұматларды келтиредые Биз Бердақтың дөретпелеринен тәжик классик шайырл Фирдаўси туұралы мағлыұматларды табамыз. О-түркмен әдеби ятының классиги Мақтумкулыны үйрен ди хәм сүйди.

Бердак өз халқының бахытлы болыұ жолын изледі. Ол өзиниң „Излер едим“ деген қосығында:

Бахыт ушын ситесе жол,
Орыснатты излер едим,—

деп жазған еди.

Бердак өзиниң тарийхий оптимизминде ҳақ еди. Революцияға шекем өз миллий мәмлекетине ийе болмаған, өзиниң көп әсирлик тарийхында ҳешқашан теңлик алмаған қарақалпақ халқы бүгин өз тәғдийрин уллы рус халқы, Россия менен тығыз байланыстыра отырып, теңлердин ишинде тең болып, коммунизм жолынан алға қарай батыл қәдемлер менен баратыр.

Бердақ—XIX әсирде Қарақалпақстандағы ең белгилі шайыр болған. Шайыр, өзінің анағұрлым көп санлы хәм күшли қонсыларынан бирдейине қысқы көрил отырған хәм хеш ұақытта бир орында жүз жыл турақламаған өз халқына жаны ашып қайғырады.

XVIII—XIX әсирдеги қарақалпақ классик шайырларының шығармаларының бағалылығы мынадан ибарат. Олар халықтың басынан кеширген ұақыяларды суўретлегенде, халықтың өзінің көз-қарасын көрсетеди хәм Хийўаның сарай тарийхшыларының бизге мәлим рәсмий түрдеги схемалық курғақ хәм тенденциялы жазылған хабарларына қарағанда күтә әхмийегли, ал ол бир қатар жағдайларда хәтте, зәрүрли өзгерислерди қоса киргизеди.

П. П Иванов.

С. Бағадырова

Филология илимлериниң кандидаты

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА МИФЛЕР

Халықтың өткендеги тарихын терең изертлеу, ондағы халыққа пайдалы тарихый дереклердиң негизин ашыу, сол арқалы халықты өз тарихына деген хұрмет, сүбиўшилик көзқарасын оятып, патриотлық руўхта тәрбиялау совет әдебиаттаныў илиминең алдында турған ўазыйпаларының бири. Усы көз-қарастан биз қарақалпақ әдебияты тарихында бай тарихый материалды беретугын мйрасларымызды және де изертлеўимизге, оннан бизге пайдалы пикирлерди алып, оны байытыўымызға жол жоба аламыз. Бундай материалды биз қарақалпақ халқының уллы демократ шайыры Бердақтың творчествосынан табамыз.

Бердақ халық творчествосын халықтың үмит-әрманларының тарихының, педагогикасының, философиясының, дүнья-жаратылыс ҳаққындағы ақыл-ойларының сандығы ретинде қарап, оннан кең пайдалана билген шайырлардың бири. Оның творчествосында тек ғана қарақалпақ халқының емес, ал әййемги греклердиң, римляндардың, араблардың, басқа да Шығыс хәм Европа халықтарының мифлери ушырасады. Бердақ творчествосындағы мифлер хәм оның дереклери ҳаққында бул кишкене мақалада толық тоқтау

мүмкин емес. Ол арнаўлы изертлеўди талап ететуғын мәселе. Сонлықтан биз шайыр пайдаланған айырым мифлердиң дереклерине тоқтап, ол ҳаққында өз пикиримизди ортаға салмақшымыз.

Миф—бул әпсана, аңыз деген грек сөзинен алынған. Ол адамның табиат, жер, аспан, жұлдызлардың келип шығыуы ҳаққында ең әйемги түсиниклеринен келип шыққан гүррицлери.

Дин бәркулла илимниң, билимниң раўажланыўына қарсы болып, табиат сырын ашыўға болған халықтың ықласын уўлап, халықты қараңғы тунғыйыққа сақлаў ушын гүресип келди. Ол халықтың табиат сырын ашыўға арналған мифлерин қайта ислеп, оны өз мақсетине хызмет этиўге бурмалап келди. Бердақ шайыр өз заманының саўатлы адамы, регинде, диний китаплардағы мифлерди терең билер еди. Динниң қаталлығына қарамастан ол ҳәр бир мифтен адамды билимге бағдарлайтуғын идеяны излейди ҳәм соған халықты руўхландыратуғын идеяда қосық шығарып, халықты динниң зәҳаринен сақлаўды мақсет етти.

Қолымда сом темир оттай балкысын,
Темирши ҳәзирети Даўыт сеҳрин бер,—

дейди шайыр.

Даўыт—Шығыс халықлары мифологиясында күтә жийи ушырасатуғын әйемги мифлердиң геройы. Ол темиршиниң қудайы ретинде бериледи. Даўыт ҳаққында миф грек, немец, французлардың т. б. Европа халықлары мифологиясында Давид ҳаққындағы мифке жақын келеди. Бердақ шайыр Даўыттың өнерин, шеберлигин ийелеп халыққа берсем, сол арқалы халықтың мушкилин жеңиллегем деген идеяны ортаға қояды.

Шығыс халықларында ең көп таралған мотивлердиң бири Сулейман патша ҳаққында мифлердиң сюжети. Ол Европа халықлары мифологиясында Соломон патша деп бериледи. Сулейман Орта ҳәм Жақын Шығыс халықлары мифологиясында билимди, илимди нәсил етип алған, өзниң даналығы менен атағы шығып көп даў-жәнжелди шешип оғырған патша ретинде бериледи. Ол қуслардың тилин билген, ол самалды өзине бағындырған, оған жин-шайтанлар хызмет етип

калалар салып берген. Ол хаққында мифлердин Шығыста ең көп таралған түрлериниң бири оның кәраматлы жүзиги хаққында миф. Жер жүзинде не болып атырғанын жүзикке карап отырып билиўи адамның әйлемги дәўирдеги илимниң раўажланыўына умтылыўын, тәбияттың сырларын билиўге қызықсыныўын көрсетеди. Бердақ шайыр да Сулейман патша хаққындағы мифлердин сюжетиндеги усы адамның, тәбияттың сырын ашыў хаққындағы түсинигни көзде тутады.

Дүньяда тилсимлер сырын ашпаға,
Рафрад минип, жерден көкке ушпаға,
Душпанды өз зинданына баспаға,
Жер көктеги Сулейманның хәмирин бер,

дейди шайыр.

Тилсимлердин сырын ашыў— демек, илимниң күши менен дүнья сырларын үйрсниў, шайыр ушын жер-көкти тилсимли күш пенен бағындырған Сулейман патшаның тәбияттың сырын ийелей отырып, шайыр билимди ийслеўге халықты бағдарлайды.

Ал шайырдың Лукман (Хәким Улыкпан) хаққындағы пикири мусылман динине шекемги дәўирдеги халық творчествосынан мағлыұмат беретугын баҳалы естеликлердин бири:

Мың жылдан соң қандай болады дүнья?
Көрейин Лукманның узақ өмирини бер,—

дейди шайыр.

Бизге белгили Лукманды ислам динине шекемги Шығыс халықлары мифологиясындағы ақыллы, дана, узақ жасаған адам ретинде баянлайды. Ол Европа халықлары мифологиясындағы Валаам, Ахикар, Эзоп хаққындағы сюжетлерге усас. Орта хәм Жакын Шығыс халықлары мифологиясында Жер бетиндеги барлық шөплердин адамға қандай аўырыўға ем болатуғынын билетугын кудиретли адам ретинде бериледи. Бизниң ушын ең баҳалысы Лукманның узақ өмирин еске түсириў арқалы мусылман динине шекемги Лукман хаққындағы берген мағлыұматы менен бирге шайырдың өмирге деген сүйиўшилиги, келешекке мухаббат, оптимистлик көзқарасы. Бердақ шығармаларында халықтың әйлемги мифологиясынан бай мағ-

лыўмат беретугын шығармасының бири—„Шежире“си болып табылады. Онда халқымыздың тарийхы, этнографиялық, этникалық қатнасы, ҳаққында табылмаитугын мағлыўматтың бар екенлиги белгили илимпазлар (С. П. Толстов, Т. А. Жданко, Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов, И. Сағитов, Н. Жапақов, М. К. Нурмухамедов, Л. С. Толстова, т. б.) тәрәпинен жоқары баҳаланып отыр.

„Шежире“—тарийхий поэма-жылнамасы, бул баҳасы жоқ, Бердақтың энциклопедиялық билимге ийс болғанлығынан дәрек беретугын көркем-тарийхий документ¹,—деп жоқары баҳа бередиде академик М. К. Нурмухамедов¹.

Шежире жазыў традициясы дўнья халықларында бурыннан бар традиция. Түрки тиллес халықлардың ең әййемги шежиресиниң үлгисин „Огузнама“ естелигинде, Рашид-ад Диниң „Джамиат-таварих“, Абул-Газының „Шежирей-турк“, „Шежирей-түркмен“ шығармаларында көремиз.

Бердақ шайыр өзине шекемги шежире жазыў традициясын дәстүр етип алған. Ол халықтың аўзынан өзиниң келип шығыўы тарийхы ҳаққындағы әпсаналарды жыйнастырып, (халықтың аўзындағы) хәр бир әпсананы баҳалай билген. Соның менен бирге шайыр әййемги мифлерди халықтың аўзындағы ең жана тарийхий гүррицлер менен бириктерген. Енди „Шежире“ деги мифлердиң басқа халықлар мифлери менен байланысы, оның қаяқтан келгенлигин изертлеў арнаўлы түрде тоқтаўды талап етеди. Биз солардың ишинде айырымларына тоқтаўды макул таптық.

Маликтиң улы Разы ҳақ,
Жаслығында қойды гүлпак,
Кийген екен қара қалпак,
Соннан „қалпак“ болған екен.

деген қатардағы қазақ, өзбек, қарақалпак халықларының ата-бабасының бир (Әнес хәм Малик) екенлиги ҳаққында түсиник қазақ, башқурт, татар, қырғыз

¹ Нурмухамедов К. М. Шығармалары, 2 томлық, 1 т, Нөкис, „Қарақалпақстан“ баспасы 1983-ж, 325-бет.

халықлары аўзындағы шежирелерде бар нәрсе. Бул жерде бизди қызықтыратуғын нәрсе: қарақалпақлардың әйлемги ата-бабаларының төбесине „ғулпақ“— айдар қойыуы және қара қалпақ кийип, „қарақалпақ“ атаныуы ҳаққындағы мағлұматлар илимпазларды қызықтырып отыр. Ер адамлардың шаш қойып оны өрнүйи дәстанларда сөз болады. Бизге белгили „Юсуп-Зулейха“ дәстанында Юсуптиң шашын Зулейха „он еки бурым етип өреди“, деген қатарлар бар. Ал, қарақалпақ халық дәстаны „Алпамыста“ Алпамыста: „Айдары бар төбесинде, аш бүйирине шоласқан“,—деп тәриплеиди. Демек, шаш қойып, өрнп жүриу белгили, атақты семьядан шыққанлықты билдиретуғын әйлемги дәўирдеги дәстүрлердиң бири болған. Бердақ тәриплеген „ғулпақ“ мине усы дәстүрлерди сөйлейди:

Шақ жас бала ерке улы,
Қуп демеклик араб тили,
Тур демек түрки тили,
Соннан қыпшақ болған екен.

—деген қатардағы қыпшақ урыуының келип шығыуына байланыслы мифке тоқтап кетиуге туўра келеди. Бунда „шақ жас бала ерке улы“ деген қатарға кеўил бөлейик. Башқурт шежирелеринде қыпшақ урыуын Лукман Ҳәкимнен шыққан, ал Лукманды түрклердиң ата-бабасы Яфестен шыққан етип көрсетеди. Қыпшақтың әкеси Огузханның әскер басшысы болып, бир шабыуылда өледи, оның баласы жолда геўек ағаштың ишинде туўылады. Огузхан баланы өзиниң ғамхорлығына алып, ол геўек ағаштың ишинде туўылғанлығы себепли „қыпшақ“ деп ат береди. Қыпшақ үлкейип ержеткен соң оған Огуз әскер береди. Оған Итиль дәрьясының бойындағы халықларды бағындырып ханлық дүздиреди. Ол ханлықты „Қыпшақ“ деп атайды деген мағлұмат береди. Ал, „шақ“ деген сөз „шаға“, „бала“ деген мәнисти билдирип, „шақ жас бала ерке улы“ деп усы әскер басшының жолда туўылған баласын көзде тутқан болса керек.

Екинши „тур“ сөзиниң мәнисине берген шайырдың түсинигине тоқтайық. Шайыр бул сөз аркалы „түрки“, „Түркистан“, „туран“ сөзлериниң мазмунын ашыўды көзде тутады. „Тур“ Шығыс „Шахнама“ ларында патша Фаридунның киши баласының аты. Легендалар-

дың берген мағлұматларына қарағанда, патша Фариду үлкен баласы Сальмага Рум хәм Батысты, Ираджу деген баласына Иранды, Қытай менен Туранды „Тур“ деген баласына бөліп берген делінеді. В. В. Бертольд „тур“ сөзінің „Авеста“ да ушырасатуғынын, турлар арийлар менен бәркулла урысып отырғанлығын, VI ғасырда Түркістан түркілердің қол астына өткенде бұл екі сөз биригіп „Туран“ деп аталғанлығын айтады.¹)

Бердақ шайыр мие, усы тарихый ҳақыйқатлықты халық аңыз-әңгімелерінің ишпіннен ізлеп „түркі“ сөзін „тур“ менен байланыстырады,

Алтын ханның қызының күнге ашық болып жүкли болыуы сюжетиінде тәбиятқа адамның сыйынған дәуірлеріндеги мифлик түсниклердің изи бар. Тәбият пенен адамның бирлиги ҳақкындағы мотив (мысалы, армян эпосы „Давид Сасунский“ де қыз суўға шомылып суўдан жүкли болады, т. б.) басқа да халықлардың мифлерінде ушырасады. Алтын ханның қызын ҳеш кимге көрсетпей сақлауы ҳақкындағы сюжет әйемги грек мифлерінде Персейдің туўылыуы ҳақкындағы әпсана менен күтә жақын келеди. Патша Аксия Оракулден „ул перзентли боламан ба?“ деп сорағанда оған „Даная деген қызың уллы болады, бирак ақлығың сени өлтиреді“ дейди. Буинан қорққан патша қызын адамға көрсетпей қамап сақлайды. Зевс алтынға айналып кетип қыз бенен қосылады. Қызының жүкли экенин сезген патша қызын сандыққа салып суўға ығызады. Данаяның суўға ығызыу мотиви Бердақ шайырда Шыңғыстың туўылыуы мотиви менен усас. Бирак Бердақта күнге ашық болыуы Персейдің туўылыуынан да гөре әйемги мифлерден екенлигинен дәрек береді.

Адамзаттың ай-күнге тәбиятқа сыйынған дәуіринен қалған нускалардың бирн хаял атлы Акшолпанның урап болыуы дсталы. Акшолпанның Мүйтен урыуына урап болыуында әйемги матриархат дәуірінің ҳақыйқатлығы барлығын С. П. Толстов, Т. А. Жданко, Л. С. Толстова, т. б. илимпазлар тәрәпинен айтылғаны бизге белгилі. Оларды тәкирарлап отырмастан „Акшолпап“ де-

¹ Башкирские шежере, Уфа. Башкирские издательство. 1960, с. 94.

² Бертольд В. В. Соч., т. II, Ч. I. М. 1963, с. 91.

ген хаял атына кеуил бөлейик. Буны илимпазлар „Белая Венера“---Ақшолпан деп пикир жүргизеди. „Ақ“---тазалықты, азадалықты билдирсе, „Шолпан“---жұлдыздың аты болып, бул жұлдызға сыйынған дәуиринен қалған нұсқалардың бири екенлиги ҳаққында илимпазлар айтты. Хаялдың уран болыуы әйемги матриархат дәуириниң яки болмаса сақмассагетлерден дәрек берип ғана қалмастан, бул адамзаттың ең әйемги дәуириндеги Ананы (Хауа енени) адамды дүньяға келтириуши, барлық тиришиликтиң тийкары деп сыйынған түсинигиниң излери болыуы мүмкин. Бундай түсиник „Авеста“да да сақланған. Бердақтың өзи бул ҳаққында, „Тәңирим, сақауатлы ана мехрин бер“,---дейди. Демек, шайырдың өзи Ананы---тәңир, тиришиликтиң тийкары деген түсиникти тастыйықлайды.

Қарақалпақ халық дәстанларындағыдай, жұлдыздың халық турмысында салтанатлы, байрам минәсибетинде батырлардың үстине кийнетуғын кийимлерине қыстырылып, яки болмаса сүүретлери салынған бас кийим кийилетуғыны айтылады.

Ай жүзине жарасықлы тулымын,
Жарасыққа кийгизермен алтын жұлдызың.

—дейди Гүлпаршын „Алпамыс“ дәстанында Жәдигерге.

Бетимди айдай болсын деп,
Қойдың гәухар басыма,
Алтыннан айды ойдырып,
Илдирип қойдың төсеме,

—дейди Гүлайым „Қырк қыз“ дәстанында әкесине. Бунда айға, күнге, жұлдызларға сыйынған дәуириниң нұсқалары айлардың сүүретиниң алтыннан ойылып, батырлардың салтанатлы жағдайда кийетуғын кийимлерине өткенлигин көремиз.

Бердақ өз шығармаларында халық аўзындағы ҳәр бир әпсана, мифлердиң сюжетлерине айрықша мәни берип, оннан үлкен шынлық излейди, ондағы халықтың санасын оятатуғын идеяны алады. Бердақ шығармалары халық аўзындағы ҳәр бир аңыз, мифтиң бийкардан тууылмайтуғынын, оның тийкарында халықтың неше әсирлик тарийхының, жәмийетлик санасының өсиу сырының жатырғанлығын ашады.

1984-жыл.

* * *

Бир жола уллы Хорезмнің ханы Бердақ шайырды шақырып: „Сени жақсы шайыр деседи, қарақалпақлардың кең аспанында ушқан ғарға болып жүргенше, мениң сарайыма жұмысқа кел“ деген екен. „Хан сарайында қашан хәм ким ушын сойылатуғынын билмей жасаған тауыққа айналғанша, өз елимде еркин ғарға болып жасағаным абзал“,—депти шайыр...

Сол хан, батыр Ерназар алакөздің көтерілисин басып, өзін гелле қылдырып, бас көтерген барлық бийлердің қолларын артына байлатып, Хийұа қаласына алдырса да, көзлери хештедеге қанәт етпей, бенделер арасынан әллекимди излей берипти. Хапшың қанлы көзлери не излегенинен сескенген әскер басы: „Уллы ханымыз, енди қарақалпақ елинде изине адам ергеңдей басы қалған жоқ“,—депти.

— Бердақ шайыр қайда?—депти хан.

— Ол бай емес, урыў басшысы емес, сол ушып таслап кеттим,—депти әскер басы.

— Мен Бердақтай шайыр болсам, халлықты күсемес едим—деп салыпты хан. Сөйтп, көпшилликке еситтирип бүйдегени ушып астыңғы ернин бир тәслеп, әскер басыға:

— Алдыма Бердақ шайырды әкелип бас ийдирмегенше, қарақалпақ ели маған бағынғанына исенбеймен!,—деп әскербасыны қарақалпақ елине қайтадан атлапдырып, шайырды алдырған.

Шайыр дана болса, халқының тилине айланады деген рауаят бар.

Халқының атынан сөйлей билген шайыр пүткил адамзаттың атынанда сөйлсй алады. Тап сол сапары Бердақ шайырды алдырған хан оны қарсы маплайына отырғызып: „Мениң жеңис салтанатымды мақтап қосық шы-

ғар“ депти. Шайыр көнбепти. Хан оны зинданға тасла-
тыпты. Зинданда шайырды хорлау мақсетінде қарауыл-
лар: “ Шайыр орның қалай? „—деп сораған екен. “ Ор-
ным сизлердің орныңыздан жақсы“— депти шайыр.
Қарауыллар оның „дапалығына“ күлиси: “ Не себептен?“
—депти.

— Сизлер өзгелердің қыйналғанын көрип турып
күнелткенди жақсы көресизлер, ал мен бирсүдің қый-
налғанын көргеннен гөри өзимнің қыйналғанымға қайыл-
ман“,—депти шайыр.

Т. Қайыпбергенов

Б. Қалимбетов

Филология илимлериниң кандидаты.

ХАЛЫҚ ШАЙЫРЛАРЫНДА БЕРДАҚ ТӘРИЙПИ

Халқымыз әзелден тарийхтан өткен, халық ғамын ойлаған қаҳарманларына үлкен муҳаббат пенен қарайды. Өзи сүйген халық қаҳарманларының атына улы менен қызының атын қояды. Солай етип балаларының биреуин Айдос десе, биреуин Гүлайым, биреуин Амангелди, биреуин Рза, биреуин Төре деп шақырып халық батырларын күнделикли тұрмысында еске түсірип келди, соңын ала бул нәрсе жәмийетлик түс алып, шайырлар тәрпинен дәстан болып тәрийпленип өз поэзиясын үлкен трибунаға айналдырған. Минс, халқымыз да, шайырлар да сол сүйикли улларының бири ретинде Бердақтың атын бәрқулла улығлағаны бизге белгили.

Бердақтың заманласы, белгили қарақалпақ шайыры Алшынбай улы Өтеш:

Бердақ еди шайырлардың данасы,
Сөзине ийилди адам баласы,

яғсә:

Неше сөзлер айтты қорықпай залымнан,
Шайырлықтан өтпес Мақтумқулы ошнан,

— деп Бердақты қарақалпақ халқының ең кәдирдан шайыры екенлиги жөнинде жоқары баға берген еди.

Бердақ өз дәуиринде усындай бағаға ийе болған менен, оның дәретпелери бәри бир Уллы Октябрь революциясынан бурын бир де поэзиясы баспа сөз бетинде жәрияланбады. Басқа тууысқан халықларға биймәлим болды.

Тийкарында Бердакты Октябрь революциясы қайта туўдырды, камалға келтирди.

Белгили кыргыз жазуўшысы, Социалистлик Мийнет Қахарманы, Ленинлик ҳәм Мәмлекетлик сыйлықлардың лауреаты Шыңғыс Айтматов тәрепинен:

„Бердақ творчествосы тек қарақалпақ әдебиятында ғана емес, бәлким, бизиң көп миллетли Уатанымыз тарийхында үлкен орынды ийелейди. Оның демократиялық идеялары халық данышпанларының арасынан өсип жетискен дана ой-пикир ийеси...

Кыргыздың Алатауының шоққылары көп. Олардың биреўлери бийик болса, басқалары оннан да бийик, халқымыздың усы бәлент шоққылары „туғ шоққы“ яғный „туў шоққысы“ деп атайды. Бердақ та көп миллетли туўысқан әдебиятының туў шоққысының бири“ („Совет Қарақалпақстаны“, (газетасы, 1978-ж. 1-март), — деп баҳаланды. Бердақтың шығармаларының баспа сөз жүзин көрген дәслепки дәўири 1940-жылы Төрткүл қаласында шыққан „Қарақалпақ халық творчествосы“ деген альманах болды. Арадан көп ўақыт өтпей 1941-жылы Бердақтың толық жыйнағы баспадан шықты. Буның өзи Бердақтың дәрәптелерин халық арасында пропагандалаўға кең мүмкиншилик туўдырды.

Келе-келе Бердақтың творчествосы СССР халықлары тиллери: рус, өзбек, кыргыз, казак, түркмен, грузин, татар, ноғай, башқурт ҳә : де басқа халықлар тиллерине аударылды. Булардың барлығы Бердақ творчествосының изертлеў объектине айналуўына жол ашып берди.

Бердақ ҳаққындағы сөзди белгили жазуўшымыз М. Дәрибаев 1940-жылы „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасында „Бердақтың қосықлары ҳаққында“ деген мақаласы менен баслап берди. Буннан кейин, Н. Дәўқараевтың „Бердақ шайыр“ (1950-ж), М. К. Нурмухаммедов „Бердах великий поэт каракалпацкого народа“ (Ташкент, 1977), И. Т. Сағитов „Бердақтың творчествосы“ (Нөкис-1958-ж), „Саҳра бүлбили“ (Нөкис-1974), А. Муртазаев, „Бердақтың „Ақмақ патша“ поэмасы (Нөкис-1979-ж), Ө. Алеуов, „Педагогические взгляды Бердаха“ (АҚД, Ташкент, 1974), М. Тлеўмуратов „Произведения Бердаха как источник по истории каракалпаков,“ (АҚД. Нукус, 1967), Б. Курбанбаев. „Бердақ и жоди“ (Тошкент, 1977), сыяқлы бир қанша монографиялар ҳәм изертлеўлер жүзеге келди.

Буның өзи карақалпақ совет әдебиятында Бердақ образын дәретиў—тәрийплеў кереклиги туўралы баслы мәселеге айналды. Бул ийгиликли истиң баслануўына Бердақтың туўылған күнлерине бағысланып өткерилген салтанаты айырықша қозғаў салды. Карақалпақ совет шайырлары дәслеп лирикаларында, оннан соң поэмаларында Бердақты тәрийплеў ушын көп излениске түсти.

Бул излениўлер босқа кетпеди, карақалпақ халық шайыры А. Дабылов “Бердақ ҳаққында қос қосық” (1950-жыл), С. Нурымбетовтың “Бердақ шайыр” (1950-жыл), Ж. Аймурзаевтың “Бердақ” атлы музыкалы драмасын дәретти. Бул карақалпақ совет әдебиятында Бердақ образын дәретиўдеги дәслепки табыслардың бири болды. Булар өзиниң эпикалық шығармаларын иске асырса, лирика жанрында И. Юсупов, Т. Жумамуратов, Н. Жапақов ҳәм тағы басқа да шайырлар творчествосында Бердақты тәрийплеў кеңнен орын алған.

И. Юсуповтың дәретпесинде әсиресе, оның лирикасында Бердақты тәрийплеў көркем образ дәрежесине жеткере алғанлығын көремиз.

Мен гибрид, сабық нәлден көгерген,
Пушкин менен Науайының шаныван.
Мен-таза қап, сап жүректен исленген,
Мен Бердақтың жалғыз тамшы қаныман.

Бул төрт қатар қосықта Бердақ образын тәрийплеўди бәне етип шайыр төрт дәўирди—биринши Науайы, екіншиси Пушкин, үшіншиси Бердақ дәўири, төртіншиси өз дәўири—совет дәўири менен поэзияның тамырларының қалай соғып, қалай өсип раўажланғанығын китап оқыўшыға түсіндирмекши болады.

Тәбият пенен сөйлесиў бизиң әдебиятымызда әзелден киятырған дәстүр. Бир ўақытлары Әжинияз: “Әй жапан бергил хабар, жайында елдер барма екен?” деп өзи көп ўақтан берли сағынып келген елин карақалпақ далаларынан өз елиниң не аўхалда келгенлигин сораса, ал, М. Сейитниязов “Дала менен сөйлесиў” деген қосығында карақалпақ халқының өтмиште болған ўақыяларын даладан биледи. Қайсы шайыр болса да тәбият көринисин сүүретлеў арқалы сол дәўирдин-заманның тәғдирин баянлап бериўден басқа мүддеси жоқ. Сондай-ақ И. Юсупов “Жас клен ағашы шайқалды

бирден“ деген қосығында Шевченко кәбири басында өскен Клеп ағашы менен сөйлесіуі үшін ағашқа тил береді. Усы арқалы Шевченко менен Бердақты сәубетлестіріп екі шайыр арасында айырылмас дослықтарының шертилиуінің сөз етеді. Бул сөз көркем образ арқалы іске асады.

Тыңлар балықшылар, . . . бір жигит сонда,
Тамам болған гезде бийтанис қосық,
Ауыр ақ ескені дуутар қылды да,
Мачтаға сүйеніп қосық айтты йошып.

Сол жигит елесіп көзіме менің,
Сол қосық жаңлайды мұдам кулақта,
Ол сахра бұлбили Бердақ екенің,
Ол гезде билеген едим бирақта.

Шайырдың бул фантастикалық ойы болған менен хакыйқый өмірдің реалы картинасы болып табылады. Мине, усындай бахытлы өмірге қол жеткерген халық арасындағы—Шевченко менен Бердақ арасындағы әзелден киятырған интернационаллық дослықты—қарақалпақ халқы менен украинна халқы арасындағы дослықты үлкен мақтаным пенен қарайды.

Жана әулады Бердақлардың,
Тарас даққын ардақлар дым,
Бахтын қарақалпақлардың,
Бәлеңт еткен тууысқанлық.

Тағы бир қосығында И. Юсупов: өзіннің Бердаққа болған симпатиясын былай тәріпплеп береді:

Китап текшесіне түскенде көзім,
Хәр үйден кууанып шығаман өзім,
Халық алтынға қаппан Бердақтың сөзін,
Қосық етіп айтар жүрген жерлерде.

Қара үйде Пушкин менен Бердақтың,
Қарақалпақша сәубетлескенің көрдім,

—деген қатарларында рус халқы менен қарақалпақ халқы арасындағы дослық символы ретінде Пушкин менен Бердақты сәубетлестіреді. Бердақты тәріпплеуі арқалы халқымыздың әсирлер бойы рус халқына болғаны ықласы—дослығы баянланғды.

Бердақты тәріпплеуде қарақалпақ совет шайырлары-

нын ишинде Н. Жапақовтың творчествосында да жақсы сөз етиледі.

Бердақ Наұайыны устаз деп билді,
Ониан өрнек алды өмір жолында,
Ғафур да, Аббаз да дәл сондай көрді,
Үлгі етті шайырлардың алдында.

Шайырдың биринші хәм екінші қатарында бұрын шайырларымыз тәрәпинен айтылған қатарлар, ал үшінші қатарға келгенде, Бердақты өзбек шайыры Ғафур Ғуламның да устазы екенлігін кең массаға түсіндіріп беріу мүмкіншілігіне иіе болады. Ал Аббаз Дабылов болса:

Халық ушып жырладың хәр түр сөз бенен,
Қыялап көп қарап алғыр көз бенен,
Әжинияз, Бердақтан қалған из бенен
Қосық стиллерін тапқан шайырсаң.

(А. Дабылов, шығармалары. II том, Нөкіс, 1972-ж 83 бет)

деп Бердақты С. Нұрымбетовтың устазы екенлігін улығлайды.

Ал, А. Дабылов Бердақ Садықтың да устазы болды десе, К. Султанов Бердақ Аббаздың да устазы болды дейді.

Десем сени заманының Бердағы,
Шайырлық шер тарқатпады ол дағы,
Совет гүлзарында өскен бұлбилдің .
Жаңа бағқа жарасымқы ырғағы.

Шайырлар арасында да бирине бири устазлық етиу, өзіннен бұрынғы талант иіелерін улығлау шайыршылықтың ең жоқары сападағы этикалық қәсіyeti болып табылады.

Мине, бундай жағдай қарақалпақ халық шайыры А. Дабыловтың кәлемине де миясар еді. 1939-жылы жазған "Шайырлар" деген қосығындағы Бердақ туұралы бир қанша пикирлерге иіе болған мынадай қатарлар анық көринеді.

Залымлар шайырдың сөзін аңдыпты,
Шетлетипти, бұзасаң, деп шаңдақты,

Сөзге уста небир шешеплер өткен,
Мысал еске салсак, шайыр Бердакты,

Кейинге калдырған үәсияты бар,
Хәр сөзиниң шийрин-шекер канты бар,
Бай менен жарлының паркы айырган,
Хәр сөзиниң миллион-миллион бәнти бар.

Биз Бердак образының бир елесин көремиз. Бул қосықтың дөрелгенинен жигирма бир жыл өткеннен кейин „Бердакқа“ атлы шығармасын жазды. Бул қосықтың барлығы болып бир жүз қырық еки қатардан ибарат болып, оның дәслепки куплеті:

Сәлем бердим бүгин Бердак атама,
Ҳасыл өлсе абырайын сатама,
Пағыз гәўхәр жер астында' жатама,
Сөзи шықты жәўхәр болып Бердактың,—

деп басланады. Аббаз бул жерде Бердак идеяларын советлик заман менен сайбағыластырады. Онда Бердак ойы, Бердак образы көз алдыға келеди.

Мысалы Бердак:

Бассак та үлкен қонысты,
Еткенде барып жұмысты,
Хәм мақтап Қулен болысты
Атаң сарпай алған емес.

Хәр бир шайыр өзиниң лирикалық шығармасында лирикалық персонаж ретинде көринеди. Оның ақыл-ойы, характери бериледи. Бунда Бердак өз дәуиринде Қулен болыс сыяқлы эксплуататор үәкиллериниң халыққа еткен қысыўметі, халықты алдаў ҳәрекеті тәўсиленеди. Хәм оларға қарама-қарсы сөз айтады. Бул жери Аббаз қатарларында былай бериледи:

Қулен болыс, Әдил қалмақ тусынан,
Қарсы тил жұмсаған қорықпай мушынан,
Онда тоғызыншы әсир ишинен
Өмири шықты қаллаш болып Бердактың.

Сондай-ақ:

Сары қирпик шапан белинде түрме,
Аяқта ақ нушта, баста шөгirme,

Суўретте шекилип дуўтары бирге
Өзи шықты калмас болып Бердақтың,

— деген қатарлары оғада характерли. Көз алдыца Бердақ келбетин, Бердақ портретин тағы бир келтиреді.

Бердақ өз дәуиринде тек ғана шайыр болып қоймастан халқымыздың арасында мәденият ислерин таратыўшы. Ол қосықларын сазға қосып айтып, сол замандағы үстем класс ўәкиллериниң халыққа еткен зуымлығын әшқаралап халық массасын өз изине ертип келгенин, Бердақтың бундай қасиетин төмендеги қатарлар менен бере алған.

Ала мойнақ дуўтар, гүмис шаптырған,
Бес бармаққа он төрт перде туттырған,
Намалары тистин суўын жуттырған,
Шәкиртлер тойға келди Бердақтың.

Шәкирт деп ойлайман Жапақ, Ешшанды,
Айтып жүр Бердақтан қалған дәстанды,
Жаңлатып қауазы жерди-аспаңды,
Ақлығы Қаражан бизде Бердақтың

Бунда шайыр биографиялық тәртіпте айтқан менен соншамам жыллардан берли Бердақ дәстүрлерин советлик әсирге алып келиўши қарақалпақ халқының белгили бақсылары Жапақ Шамуратов, Ешшан Қосплатов хәм Бердақтың ақлығы Қаражан Қабулов сыяқлы бақсыларды нағыз шәкиртлер екенин еске түсиреди.

Қарақалпақ шайырлары ишинде Бердақты тәрийп-леў Аббазда оғада басым болады. Оның лирикасында Бердақ руўхы. Бердақ жолы айқын сезилип турады. Бунның өзи шайырдың ески өмирдиң аўыр турмысын, оның аўыр азапларының бир ушлығын көргенлиги айырықша себепши болады.

А.Дабыловтың творчествосында „Бердақ ҳаққында еки қосық“ деген шығармасы көрнекли орынды ийелейди. Аббаз Дабылов бул шығармасында Бердақты түсинде көрген деталы менен китап оқыўшыға ески өмир, ески заман менен советлик заманның өзгешелигин ашып берген. Шайырдың түсинде көргенлиги, Бердақ пенен сөйлескенлиги сөз етиледі. Бунда әйтеўир бир еки адамның қуры сөйлесиўи емес, бунда пүткил дүньялық түсиник жәнинде сөз барады. Хәтте, шайыр тек

гүрричленип җанз қоймастан „Бердаққа, деген қасы-
ғындагы: „

„Сары кирпич шапан, белинде- түрме,
Каяқта ак пушта, баста шөгирме,
Сүүретте шекілген дуўтары бирге“ десе,
„Бердақ ҳақкында еки қосығында: „

Бұлбилге жарысып сөйлеп тур тили,
Күнге шағылысып жүзинде нуры,
Шоқ сақал, ат жақлы, сүйеги ири,

Өзи узын бойлы, кара кисн екен,
Шым кара емес, карабаран түс екен,
Жасаған шын жасы жетпис үш екен,—

деп Бердақтың портретин және бир рет толықты-
рып берип отыр. Бул қатарлардың ҳәр биринде бир
дәўирдин ойы жатыр. „Күнге шағылысып жүзиниң тү-
ри,“ деп күн нурын социалистлик жәмийеттиң жарқын
өмир екенлигине телеп отыр.

Аббаздың бул шығармасының „Саўалға жуўап“ бөли-
миндеги Бердақтың берген жуўабын гүзетип отырсаң,
Бердақтың өз дәўиринде қандай азамат болғанын, оның
қалай күн кеширгенни, сол өмиринде езиўши класс
тайпаларының унамсыз қылықларын қалай әшкаралаға-
нын көрмиз. Шайыр бул пикирлерди өзиниң ойынан
шығарған емес, оның шын дәрегин Бердақ поэзиясынан
излеген.

Аббаз Дабылов бул шығармасын фольклорлық қатар-
лардан шеберлик пенен пайдаланған. Мысалы шайыр
„Ийт жоқта шошқа үреди“ деген нақылларды „Доңызлар
төбеге шығып аўлақта, ийтимди соларға қосқан Бер-
дақпан“ деген сөзлер менен байланыстырады. Бул сөз-
лерде үлкен класслық мәни жатыр.

Шайыр гейпара жағдайларда Бердақты лирикалық
қаҳарман ретинде қатнастырып, сол дәўирдеги мийнет-
кеш халықтың жүрек дүрсилин береді. Гүреслерде
баслы қаҳарман болып хызмет атқарады.

Заманымның шатпақларын жазалмай,
Ийне-тебен менен кудық казалмай,
Мақсет питип баўырымды жазалмай,
Бул дүньядан көшип кеткен Бердақпан.

Бунда шайыр Бердақ, Илим ийне менен кудық қазған-

дай° деген афористлик сөзлерди оқып отырып, Бердақ төмендегі қатарларын еске түсірмей тура алмайсаң.

Ақлы кәміл, илими зор,
Билимлі ел болмайды хор,
Бахыт үшін сйлтесе жол
Орыснйатты излер едим.

Қарақалпақ халқы әсирлер бойы рус халқына қарай бірдей қол созып келгені тарийхтан белгилі. Міне, Бердақ әрманы жасаған замандағы мийнсткеш халықтың әрманы болып табылады. Ал, Аббаз шығармасында:

Душпанларды көрсем көзім қанталап,
Талай сапар жетіп бардым анталап,
Он бармақты он мың әскерге санап,
Дуұтарымды гезеп өткен Бердақпап,—дейді.

Тийкарында Бердақ үшін ең исенимлі дос—бірінші рет оның халқы, екіншіден, оның өмір менен сырлас болған ала мойнақ дуұғары болды. Дуұтарға қосылған халық мұның аплататуғын қосықларға халықты елтіп келешек өмірге руұхландыратуғын трибунаға айналдырды.

Аббаз Дабыловтың бұл шығармасының қайсы қатарларына сер салып қарасаң да, онда Бердақ ойы, Бердақ образы жоқары руұх пенен тәрийпленеді.

Бизден сәлем болсын барлық балларға,
Алғысым көп бизди билген жайларға,
Сүүретімді койса сахна, залларға,
Тириле-тириле турған Бердақпап,—

деп питкереди Бердақ тилинен. Міне, шайыр Бердақ еккен гүллерге пардоз беріп, оған советлик заманға жарастырып, Бердақ әрманы совет дәуірінде қалай иске әсканы жөшінде кітап оқыұшыларға исенимлі жуұмақ шығаралы.

Сондай-ақ қарақалпақ шайырлары ишінде С. Нурымбетов та Бердаққа арнап өзінің бірінші поэмасы—„Бердақ„ поэмасын дәретті.

Бұл поэмада қарақалпақ совет поэзиясында Бердақ туұралы жазылған көлемлі шығармалардың бири болып

есапланады. Поэма тууралы республикамыздың көп гана алымлары өзиниң монографияларында (С. Ахметов, Ә. Пахратдийновлар) бир қанша пикирлер жүргизди.

Поэма көлеми жағынан 800 қатардан аслам. Шайыр поэмасын Бердақ жасаған дәуірдеги Бердақ туўылған жердеги орын менен китап оқыўшыларды таныстырыў менен баслайды.

Жәмет басқұ жарық ултан қонысы,
Гедей жаптың ски жағы толысы,
Усы жерлер Ғарғабайдың жайлаўы,
Еткен иси Сеўилбайдың жумысы.

Автордың поэманы жазыўда, образ дәретиўде өзинше бир жол табады. Садық Нурымбетов та поэмадағы тийкарғы идеяны шайырдың лирикалық қосықларынан азық алған. Поэмадағы ўақыя Бердақтың мешитген келгеннен кейин әкесинен пул сораўынан басланады. Буның өзи оқыған, адамға топа-торыстан басланғандай болып көринеди. Бирақ поэмадағы қатарларды оқып отырып Бердақ өмирге араласып, оңы-солын билеп княтырған дәуиринен баслайды.

Бай баласы күлсе арды келтирер,
Қысындырып көп ишпиде натық дер,
Бундай сөзди еситпеген дұрыс па?
Қәйтсеңизде маған ақша таўым бер.

Оның арғықшылық жери бай шығар,
Иссимли соған кеўли жай шығар,
Баксы тыңлап еси с бетте отырсақ
Бир нәрселер айтып бизге былжырағ.

Бул сөзлер Бердақтың жаслық ўақтындағы сөзлери.

Балалық минездің ушлығы анық көринеди. Себеби унамлы персонажымыз Бердақ әкесине бирден ақша талап етиўи онша реаллық өмирге сыйыспайды.

Сөздай-ақ Бердақтың Сеўилге айтқан сөзлери усы жоқарыдағы пикирлердің сынары.

Мен айтаман сизге сөздиң дұрысын,
Абырайыңды төгіп бул не қылмыс,
Қойдың гөши турып жармасын берген
Мал жыйнаған мынаў күнің қурысын.

Деген менен Бердақтың өмир жолы оны өмирди тез түсиниўге ийтермелеген шығар. Буған онын:

Мийнет пенен жанды кыйнап,
Көрмей бир күн конак сыйлап,
Ишпей-жемей малды жыйнап,
Кашан рахатланадурсан.

(Бердак. Таптамалы шығармалары КҚМБ, Нөкис—1956 ж. 78-бет) деген катарлары нағыз дәлил болады. Себеби бундай сөзді айтыуға халық массасына арқа сүйеген Бердак ғана батына алады.

Поэмада Бердақтың Сеуіл менен арасындағы кескин-лесіу кем-кемнен шийеленісе түседі. Ақыры Бердак өзінің ашшы сөзлери менен Сеуілбайды тәубеге келтиреді.

Оқ киби қалайсаң маған сөзинди,
Ұақыңды берейін жоғалт көзинди,
Келгеніңнің соңы болсын ұсы күн,
Бизің үйге қарай салма пизинди.

Бунда өткір сөздің жеңісі, бұл жеңіс сол дәуірдегі жаңа оянып киятырған мийнеткешлердің жеңісі деп түсінсе болады. Сеуілбайдың жексурынлық, Бердақтың нағыз адамгершілік образы ашып бериледі. Кейінгі уақыя шайыр тәрепинен Бердақтың үйіндегі ойласық пенен өтеді.

Бердақтың бақсылылыққа қызығыушылығы оны қарақалпақ халқының белгилі бақсысы Ақымбетке жетелеп келіуі яғный Бердак пенен ушырасыуы оғада характерлі шыққан. Әсиресе бұл жерде сол дәуірдегі той мерекенің дәстүри халқында анық сүүретленіуін дыққатқа ылайық.

Жанға жайлы жаздың хаўасы кешки,
Көпті қызықтырған бақсының сесті,
Қур болып отырған хәулі ишинде
Кейиллі дым жигит-қызлардың үсті.

Кесе алысып бири-бирине салып көз,
Айтсады нақыл, жууап,хәзил сөз,
Шад болысар кемпір менен ғарры да,
Нағыз бақсы хәўнжленип айтқан гез.

Поэмада Бердақтың творчестволық жақтан жетіскен дәуірін Күнхожа менен ушырасқанын былайынша тәспирлейді.

Деди қолындағы сазыи жаңлатып,
Ой-пикирин Күнхожаға тылатып,
Уакты хош боп Бердак үйинге келди,
Оның менен бир кырык бес күн жатып.

Буның Бердактың өзи:

Белгили халыкка нышаны,
Ядымдадур ҳәр кашаны,
Қартайганда Күнхожаны,
Көрген күнлерим-күнлерим.

Айтқан сөзлерин тылатып,
Кемис жерини озлатып,
Бир арым ий бирге жатып,
Хәз етип өткен күнлерим,—

деген сөзлерин тағы ядқа түсиреди.

С. Нурымбетовтың „Бердак шайыр„ поэмасы 1950-жыл ушып қарақалпақ әдебияты тарийхында үлкен жаналық болды.

Өзбек жазыушылар Асқад Мухтар менен Хамид Фулам „Дружба народов“ журналында Бердактын орнын жоқары баҳалап: „Түркмен—Мақтымқулы, қазақ-Абай, қарақалпақ—Бердак, Орта Азиядағы халықлардың революцияға шексиз дәуірлеген үш жарық жұлдызы“ деп жазған едн.

Қайсы жазыушы шайыр шығармаларын оқып қарасақта, Бердак тууралы пикир айппаған оның әдебий мийрасынан нәр алмаған сөз зергерин табыу қыйын. Олардың барлығы да Бердакты устаз, көркем сөздин шеберн деп баҳалайды.

Байнияз Қайыпназаров

БЕРДАҚҚА

Сахрада сайраған бұлбилдей
Болмаса да қонарға гүлиң.
Халық мунына үн қостың бірдей,
Қадириңди биледи елин.

Оқып көрсем шийрин сөзиңди,
Жүрегіме жыллы тийеди.
Халық перзентисең, халық өзиңди,
Өз улындай көріп сүйеди.

Сен жасайсаң, изинде
Алтындай тот баспас сөзиң бар.
Сүйиклисең, хәр бир сөзинде,
Халық мәңги умыпас өзиң бар.

Халықты езген жауыз душпанды,
Мудамы жек көрпн кеттиң сен.
Еркин заман, бағы-бостанды,
Көп сағынып, әрман еттиң сен.

Қосығыңды тыңлатып халыққа,
Йошып-йошып шерткенде сазды.
Сән бергендей жайнатып бағқа,
Күткен едің халық ушын жазды.

Халықты баслап данышпан Ленин,
Гүреслерде жеңімпаз келди,

Езилиўден куткарды елин,
Халық бахыт, халыққа жаз келди.

Ел азат, рәхәтли өмир,
Октябрь куяшы нур шашгы.
Социалистлик елимде ҳәзир,
Эрманларың жүзеге асты.

Ел жаңа, жер жаңа, абадан,
Халық турмысы гүлленип кетти.
Каналлар қазылып тазадан,
Сен өскен жер түрленип кетти.

Ҳүр Ұатаным бахыт бағында,
Тағы өсер, гүлленер, байыр.
Коммунизмнің нурлы таңында
Бизиң менен жасайсаң шайыр.

Саҳрада сайраған бұлбилдей
Болмасада қонарға гүлиң.
Халық муңына үн қостың бирдей
Қадириңди биледи елиң.

1950-ж.

К. Алламбергенов

Филология ылымдериниң кандидаты

БЕРДАҚТЫҢ ЖАЗБА-ХАТ АЙТЫСЛАРЫ

Хат айтыслар—жазба айтыслардың ен биринши ирет пайда болған түри. Себеби, бул айтыслар шайырлардың айтыс дәстүрин булжытпай дауам етиуи бойынша (ягный шайыр менен шайырдың айтысы—соавторлық шығарма болыуы жағынан) фольклорға бейимлессе, өзиниң хат алысуы формасында иске асуы (жазып дөретилиуи) бойынша әдебиятқа жакын келеди. Буны биз айырым жайдары—хат айтыслардың ауыз-еки импровизациялық айтыслар менен теп-қатар дөрелиу мысалынан да көриуимизге болады:

Бердақ пенен Өтештиң айтысын алайық.

Айтысты биринши ирет Бердақ шайыр баслайды, ягный Бердақ өзиниң заманласы хәм дайысы Өгеш шайырға оның рууын айтып „мүйтен деген руу балық аўлаудан басқаны билмейди, дийханшылық ете алмайды“ деген мәниде хәзил-дәлкек пенен айтыс—қосық жазып жибереди:

Дийханшылықты көрмеген,
Балықтан басқа жемеген,
Сал минип, таяу сермеген,
Жигитиң бар, Өтең мүйтен.¹

Көрип отырғанымыздай, айтыс-қосық айтарлықтай әхмийетли мәниге ие емес. Айтыста мүйтен рууының

---

¹ Бердақ. Таңлаулы шығармаларының толық жыйнағы, Нөкис, Қарақалпақстан, 1950, 154-б.

кәсіп-кәріп хәккында азын-аўлақ мағлыұматлар келтирилсе де, оннан орынлы жуўмақ жасалынбаған, яғный шайырдың дийханшылық пенен шуғылланбаўшылықты мўйтен руўының мини деп санаўы орынсыз.

Айтыстың усындай жеңил мәни ийелеўине қарап, биз бул айтыс хәккында „Бердақ творчествосының дәслепки дәўирлеринде жазылған болыўы керек“ деген пикирдің басына барыўымыз да мүмкин. Бирақ хәккықатында солай ма?

Бул сораўдың жуўабын биз Өтештиң „Бердақ баксыға жуўабы“ нап анық көремиз. Бул жуўапқа қарағанда, Бердақ пенен Өтеш айтысы ХІХ әсирдің екінши ярымында-ақ келип шыққанлығы көринеди:

Өтип еди Хожаназар, Қосназар,
Халқына болып еди бийазар,
Соған мезгес болып туўып Ерназар,
Алар да Айдосша еткен қолдаўлы.¹

Бул мысалдағы „Халқына болып еди бийазар“ деп сыпатланған Ерназар Алакөз 1856-жылы июльда (1827-жылғы көтерілистің басшысы Айдосбийдің Хийўа ханы тәрәпинен хийлекерлик пенен өлтирилгени сыяқлы) көтерілис барысында қыянетшилик пенен өлтирилди.² Өтеш шайыр „Алар да Айдосша еткен қолдаўлы“ дегенде усыны, яғный „аўызбиршиликтің жоқлығы себепли оны да жаў оғына бердиңиз“ дегенди нәзерде туғып отыр. Бул, демек, айтыс 1855—56-жыллардағы Ерназар Алакөз басшылығындағы халық көтерілисинен кейин жазылды деген сөз. Бул, демек, айтыс Бердақ пенен Өтештиң әдеўир тәжирийбе топлаған гезлеринде, 29—30 жасларында жазылған болыўы итимал.

Солай екен, Бердақтың Өтешке жазған айтыс-хаты не ушын буншалли жеңил мәни ийелеген?

Биз бул сораўға жуўап берместен алдып, Бердақтың Өтешке жазған айтыс-хатларына бир нәзер таслап алайық.

Бердақтың 1950-жылғы тақдамалы шығармаларының

¹ Өтеш шайыр. Тақдамалы шығармалары. Нөкис, Қарақалпақстан, 1978, 88-б. Буннан былайғы мысаллар усы баспасынан алынып тек беті көрсетиледи.

² Қарақалпақстан АССР тарихы, 1 т. Нөкис, Қарақалпақстан, 1975. 230-б.

толық жыйнағында оның Өтешке жазған дәслепки хатының еки түри келтирилген. Ҳақыйқатында, бул еки түр емес, дәслепки хат айтыстың толық тексти болуы керек. Себеби, Өтештиң „Бердақ бақсыға жуабын“ усы еки түр айтыс—хатын („Мүйтен“ қосығының) биринши түринде мүйтен руўының кәсип-кәри, балықшылық турмысындағы әбигершилиги, хәттеки, жеген наыныш да уўылдырықтан исленетугынлығы, сондай-ақ Өтештиң жарлышылығы хәзил-дәлкек етилсе, Өтештиң жуабының жартысына дейин Бердақтың ата-тегиниң гедей екеңлиги, әкеси Ғарғабай Бердақтың анасылы қаўынның шопагына сатып алғанлығы айтылады. Ал Өтештиң жуабының даўамында болса, Бердақтың еккинши түрдеги айтыс-хатының („Мүйтен“ қосығының еккинши түриниң) характерине сай жуап қайтарылады, яғний бунда Өтеш Бердақтың „Мүйтен руўының көпшилик жигитлери суўға кетип өлди“ деп келтирилген фактлерине қарсы көпшилик қолдаўлылардың (айрықша хәмелдарларының) жекке мәлин ойлаўшылығының алаўызлығының салдарынан Хийўа ханының сум пейилиниң курбаны болып кеткенлигин көрсетеди. Бирақ буган қарап айтысты руўшылық характер ийследи, Бердақта, Өтеште руўшылық көз-қараслар болған болуы керек деўге бола ма?

Биз бул сораўларға төмендегидей себеплерге байланыслы жоқ деп жуап қайтарамыз:

1. Бул, бириншиден, Бердақ пенен Өтештиң руўшылық көзқарасларының нәтийжеси емес, Хийўа ханы хәмелдарларының бир руўды еккинши руўға қарсы қойып, мийнеткешлер арасында алаўызлықты туўдырыў сиясатының нәтийжеси. Айтыста, мипе, усы объектив-реальлық өз сәўлелениўин тапқан.

Бул ҳаққында филология илимлериниң кандидаты А. Каримов „Бердақ пенен Өтештиң айтысы“ Хийўа ханының руўды руўға, халықты халыққа қарсы қойыў сиясатынан келип шыққан¹ деп көрсетеди. Оның бул пикирин Қ. Байниязов² та тастыйықлайды. Ал белгиле

¹ Каримов А. Өтештиң өмири хәм творчествосы ҳаққында мағлыўматлар. Өтеш шайыр. Тапلامалы шығармалары 1978, 10-б.

² Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нәкис. Қарақалпақстан, 1977, 135-б.

тарийхшылар С. Камалов¹ пенен Р. Қосбергенов² болса Хийўа ханы өзиниң бул сиясаты арқалы халық арасында алаўызлықты келтирип шығарыўды нәзерде тутқанлығын айтады.

2. Хәр кандай жаңа кубылыс бирден жоқары дәрежеси менен көзге тасланбаған. Бердақтың бул айтыс—хаты айтыс жанрын жазба әдебиятқа енгизиўдеги дәслепки талпыныслар ғана.

3. Үшиншиден, Бердақ пенен Өтеш ҳәзиллесе, ҳәзили жарасқан, бир-бирини түйе басты етип ойнаўға болатугын теңқатар жора адамлар болыўы менен бирге, дайылы-жийенли де болған, яғный Бердақтың аңасы Қарқара Өтештиң руўы-мүйтенниң қызы болған. Қарақалпақ дәстүринде болса дайы журтынып адамлары менен ҳәзил-дәлкек айтып басқыласыў әдет болған. Бердақ, мине, усы дәстүр тийкарында айтысты баслаған. Сондықтан да оның баслама хаты жеңил-желпи юморға қурылып келген.

4. Төртиншиден, айтыс текстлериндеги „қолдаўлы“, „мүйтен“ руўлары улыўма мәнисинде емес, сол руўлардан шыққан бир адам (анығырағы, Бердақ, Өтеш) мәнисинде айтылады. Буны Бердақтың „Өтеш мүйтен“, Өтештиң „Бердақ қолдаўлы“ деп анықлық киргизип, көплик арқалы бирликті түсиндирип турғанлығынан да көремиз.

5. Бесиншиден, шайырлар усылайынша „руў тартысы“ фонында да дәўир шынлығын сүүретлеп бериўди нәзерде тутқан. Оның себеби—шайырлар „мүйтен“, „қолдаўлы“ деп қаншелли қайталағаны менен, айтыс финалында бир-бириниң руўларына деген жек көриўшилиқ сезим менен қалып қоймаған. Өтеш „Ҳаслымыз Қоңырат—бир болар намыс“³ десе, Бердақ бул төрсли сөзге тәўбе етип, үшінши айтыс—қосығында:

Талап егер бир-бирине жарысып,
Бирге ислеп барымына барысып,

---

¹ Камалов С. Қарақалпақи в XVIII—XIX веках. Ташкент. Фан, 1968, с. 129.

² Қосбергенов Р. Қарақалпақстанның Россияға қосылыўы. Нөкис. Қарақалпақстан, 1972, 226-б.

³ Өтеш шайыр. Таңдамалы қосықтары, 91-б.

Мүсәпир адамға бәрхә карасып,
Ис еткен Мүйтевниң жигити барды¹,

деп мүйтеп руўының мийпеткешлерине үлкен сүйишпеншилик сезим менен қарайды.

Айтыстың руўшыллық сыпат ийелемегенин Өтештиң Бердаққа жазған жуўабы да дәлиллеп турады. Буны биз жуўап текстине толық сер салыў арқалы ғана билемиз.

Жуўап өзиниң ортаға қойған проблемасы, сюжетлик мазмуны бойынша анаў—мынаў поэма, дәстаннан кем емес. Поэма болғанда да тиккелей халық тарийхын сөз ететуғын поэма. Себеби, шығармадағы сөз етилетуғын ўақыялар XIX әсирдеги қарақалпақ тарийхының пүтин-бир көриниси. Ондағы миңсземеси берилген, қақарманлар болса XIX әсирдеги қарақалпақ халқының турмысында белгилі из қалдырған үлкен тарийхий фигуралар. Шайыр өз жуўабында усыларға хронологиялық тәртіпте бирме-бир тоқтап өтеди.

Шығарманың сюжетлик линиясының бул раўажланыў эволюциясы болса оның көркем эпикалық шығарма екенлигинен дерек береді.

Шайыр жуўап басланыўдан-ақ „Түбимиз Қонырат—туўысқан адам“ деп сөйлеп, өзи тутқан позицияның прогрессив бағдарда екенлигин билдирип, Бердақтың әке-шешесиниң өмириниң кемтарлықта өткенлигиниң мысалында жоқшылық, социаллық теңсизлик—бул бизниң айыбымыз емес, заманның, залым бийлердиң айыбы деген идеяны алға сүреді:

Бий болып халқынды сорап Турыммың,
Әсиресе, соғып кетти зулыммың,
Ажырасқанда жулып алды бурыммың,
Малы көнже байлап бердиң, қолдаулы²

Шайыр социаллық теңсизликке қурылған дәуір картинасын усылайынша сүўретлей отырып, буның тийкаргы себеплери неде екенлигин излестиріў мақсетинде қолдаулы менен мүйтеп руўының мысалында халық-

¹ Бердақ. Таңдаулы шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис. Қарақалпақстан, 1950, 158-б.

² Өтеш Алшынбай улы. Таңдамалы шығармалары, 119-бет.

тың усы дәуирге дейинги басып өткен жолын көз алдына келтириуі үшін лирикалық шегинис жасайды. Шегинис қарақалпақ халқының Хожаназар сыяқлы ер жүрек батырларын еске түсириуі менен басланады. Реалист шайыр бунда батырлардың ерлік ислерин мақтанш тутыу менен қатар, олардың руулық пытыраққышылықтың, феодаллық урыслардың құрбаны болып өлип кеткенлигине қатты жаны ашыйды:

Халыққа бир күни хабары келди,
Қандай қорғаушы еди Қосназар елди,
Ақыры түрхменде әрманда өлди,
Сауаш күни қаслы натық, қолдаулы¹

Бұл қатарлар арқалы Өтеш шайыр руулық пытыраққылықтың ақыбети, феодаллық урыслар нелерге алып келгенлигин көрсетип, халықты бирлікке шақырмақшы болады. Шайыр бұл бирлік идеясын әпиуайы ғана айттып қоймастан, халық бирлиги үшін гүрескен Қарасатнан сыяқлы халық улларының ерлік ислерин жанлы мысаллар менен көрсетип береді:

Билесең бе, сүйегинди ким тапқан,
Намыс үшін мүйтеп еди ат шанқан,
Қанушын түрхменге қылышын тартқан,
Қара Сатбан—мүйтеп билсен, қолдаулы²

Өтештин жууабындағы бұл пикирлерди тарийхый дереклер тастыйықлап турады, яғный бұл дереклерде 1785-1786-жылғы Жаңа дәрья, Қууандәрья қарақалпақларының өз ғарезсизлиги үшінғы халық азатлық гүреслерине Хийуа ханлығына қараслы жерлерде жасаушы қарақалпақлардың да жәрдемге барғанлығы айтылады³.

Шығарма сюжетиниң бунин кейинги бағдары қарақалпақ халқының Хийуа ханлығының қол астына өткеннен кейинги жәмийетлик-сиясий, тарийхый ўақыяларға байлапыслы раўажланады. Бұл дәуирдеги ўақыялар мысалында да шайыр руулық пытыраққышылықтың

¹ Сонда, 120-бет.

² Сонда, 121-бет.

³ Төреев А. Жазба дереклер хәм тарийхый шындақ.— Журн. Әмиудәрья, 1982, №1, 105-б.

акыбетлерин көрсетип береді. „Хийўа [ханы бизиң усы эzzi тәрeпимизден пайдаланып, өзимизди-өзимизге жем-тик етип берип атыр. Буган жол қоймаўымыз керек. Елге аўыз биршилiк керек“, деген идеяны алға сүреді:

Бердак жора, қоржынның аркала,
Хеш ўақыт кеўилде болмасың ала.¹

Шайырдың көрсетуінше, жекке мәпишц үстемлиги үшін гүрескен Айдостың алданып, еки иниси Мыржық пенен Бегисти өлтириуи де, баллары Ырза менен Төреннц трагедиялық өлими де, Қарақум ийшанын жансызлық ҳарекетиниң нәтижесинде алма жеген алпыс бийдин аўыз биршилгиниң қашыўы да, нәтижесінде халықтың Ерназар ала көздей батыр уалларының өлип кетуи де усы феодаллық-руўшылық психологияның кері тәсири, Хийўа ханының руўлық нытыраққышылықтан пайдаланыўының нәтижеси:

Байлап берип Мыржық пенен Бегисти,
Хийўа ханға олжа болдың, қолдаўлы,
Айдосың патшаның тианне ерни,
Гүлгула сөзине кеўилди берип,
Кеўли суўыпты патшаны көрип,
Айыл билмес қаскын натық, қолдаўлы.²

ямаса:

Бул гүлгула шайтанлықтың нышаны,
Алма берип Қарақумын ийшаны,
Ерназар дос тутып ойламай оны,
Шериди туқым күрт еттиң, қолдаўлы.³

Өтештиң бул айтып отырғаны тарийхий шындық. Расында да, каракалпақлардың Хорезмге көшип келгеннен кейинги тәғдири Хийўа ханлығына байланысды болып қалған еди. Себеби, басқарыўды өзли-өзине (бийбайларға, руўханийларға) бергени менен, алым—салықтың барлығын Хийўа ўәкиллери алып отырады.

Есапсыз салықлар мийнеткеш халықтың наразылы-

¹ Өтеш Алшывбай улы. Таңламалы шығармалары, 126-б.

² Сонда, 83-б.

³ Сонда, 88-б.

ғын келтиріп шығарып, Хийұа ўәкиллерин көрсе өлтире берген. Усындай Хийұа ләшкерлерине қарсы гүрес жүргизиўши ханды сескендирген батырлар Бегис пенен Мыржық болған екен. Хийұа ҳәмелдарлары олар бар ўақта қарақалпақларға қол тийгизе алмапты. Қәтте, алым-салықты да жыйнап алыў мүмкиншилигинен айырылып қалады. Еки инисинен қорыққанлықтан Хийұа ханы Айдосқа да ҳеш илаж ете алмайды.

Хан сонлықтан да басқаша иләж қолланып, Айдосты алдап қолға түсирмекши болады. Буның себеби, буннан бурын Айдос Хийұа ханлығына барып, қарақалпақларды өз алдына маған ханлық етип бер деп жүретуғын еди...

Мине, усундай көтерилислер ўақтында ол Айдосты өзине шақыртып, көтерилисти бастырыў мақсетинде „таж, тах сеники, тек еки ининди өлтирип берсең болды“—дейди. Ханның алдаўына ерген Айдос бул ақмақлыққа да барады. Бирақ хан оны сайлаў орнына өлтирмекши болады. Айдос иретин таўып қашып шықса да, азлы-көпли әскерлери менен Хийұа ханлығының сансыз әскерине төтепки бере алмай, өзи қолға түседи. Көп кешикпей басы да алынады¹.

Өтештиң „Хан емес пен еки инин турғанда“ деп отырғанының мәниси де усунда:

„Не бәле бар халың билип турғанда,
Патша емес пе иниси аман турғанда,
Өлтирдим деп Хийұа ханға барғанда,
Қандай бақа алып қайттың, қолдаўлы?“

Енди және бир жеринде:

„Шайыр болсаң сен сөйлеме жалғанды,
Бизден бурын нәше шайыр болғанды,
Қағаз биен сөзин хатқа салғанды,
Айтар сөзин сынға салған емес пе?“

деп шайыршылық пенен азаматлықты теңдей алып барыўды талап етеди.

1. Қарақалпақстан АССР тарийхы. 1т. [Нөкис: Қарақалпақстан, 1975, 214—219-б.

2. Өтеш Алшынбай улы, Тағламалы шығармалары, 88-б.

3. Сонда, 90-б.

Өзинің ортаға қойған, шешкен проблемасы бойынша айтыс қазақ әдебиатындағы Жамбыл менен Құлмәмбет айтысына бір қанша жақын келеді, бұнда да Жамбыл (Бердақ-Өтеш сыяқлы) айтысты үстем классларды әшкаралаудың бірден-бір қуралы сыпатында пайдаланады. Сонлықтан да ол Албанның Құлмәмбет мақтаған байларың хәмел ушын, даңқ ушын ағайынни де тууысқанын да өлтириуіге таяр деп жууап береді:

Хажылық етип кетпиме махсұт аған,
Ағайын менен урысым даудан өлгені:

Жоқарыда көріп өткеніміздей, үстем топарларды усылайынша әшкаралау Өтештиң жууабына да тән қәсийет.

Сырттан қарағанда, бұл айтыста Өтеш мүйтен рууының атынан сөйлеп, қолдаулы рууын сынап-минеп атырғандай болады. Ал негизінде Бердақ та, Өтеш те айтыстағы руу атынан сөйлейтуғын бұл дәстүрди (усылайынша сынап-миней дәстүрин) дәуір шыңлығын сүүретлсүдиң бир усылы сыпатында қолланады.

Буннан шығатуғын жуумақ сол: Бердақтың Өтешке жазған айтыс хатлары әдебиат тарийхында тек жеңіл-желпи характердеги юморлық шығарма сыпатында емес, ал халық ушын әҳмийетли болған ири социаллық проблемаларды сөз етиўши үлкен реалистлик шығарма—Бердақ менен Өтештиң айтысының басламасы, тийкарғы хәрекетке келтириўши күши, негизги мәселени ортаға қойыўда шайыр тәрепинен әдейи таңлапған көркемлик усыл сыпатында бақаланыўы тийис.

Бұлайынша бақалау Бердақтың басқа да айтыслық шығармаларын дурыс түсиниўге алып келеді.

1978-жыл.

1 Айтыс, 2-т. Алматы: Жазыўшы, 1967- б. 5.

Ибраһым Юсупов

БЕРДАҚҚА

Сен қосықсаң жыртық үйде тууылған,
Анн халықтың әрманына жууылған.
Тууылыудан ығбал излеп халқына,
Жалаң аяқ қарды басып жууырған.

Ийниң тийсе пүгинирек кийимге,
Шешип жаптың оны бөтен ийинге.
Қосық жазар қошым жоқ, деп, йош аңлып,
Отырмадың май кекирип үйиңде.

Залымлардың көзине сен жин болдың,
Қарлыққанға шаңқылдаған үн болдың.
Қақаман қыс халықтың әпшин кууырса,
Сен оларға кемпир қуяш күн болдың.

Боз орда да айшы-әширет курмадың,
Дәнсиз жерде торғай болып шырладың.
Қарлығаштай аўзың менен суу тасып,
Прометейдей қудайдан от урладың.

Байрон болып даңқың түспес жәхәнға,
Оның менен кемип қалмас бақаң да.
Кеуиллердің гүли болып жасарсаң,
Өзиң өткен, биз тууылған меканда.

Ел дәртіне дәрман болған гиясаң,
Халық әрманы тууған поэзиясаң,
„Атақ емес, сөз қууагөр, балам“ деп,
Көз алдымда турасаң да қоясаң.

1965-ж.

БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ КӨРСЕТКИШЛЕР

Бердақ. Лирикалық косықлар. Жаңа оқып баслағанлар үшін. Төрткүл. Қарақалпақ мәм. баспасы, 1941-жыл.

Бердақ. Толық жыйнақ. Бириинчи том. Қарақалпақ мәм. баспасы. Төрткүл—1941-ж.

Бердақ (Бердимурат). Таңлаулы шығармаларының толық жыйнағы. (Баспаға таярлаған хәм сөз басын жазған И. Сагитов). Нөкис. Қарақалпақ Мәмлекет баспасы, 1950-ж.

Бердақ. (Бердимурат)—Таңлаған шығармалары (Баспаға таярлағанлар М. Нурмухамедов хәм баскалар—Нөкис—Қарақалпақ мәмлекет баспасы. 1956-ж.

Бердақ. Ерназар бий (поэма) Нөкис. „Қарақалпақстан“ баспасы 1969-ж.

Бердақ Фарғабай улы. Ақмақ патша (поэма)—Нөкис „Қарақалпақстан“ баспасы, 1968-ж.

Бердақ Избранное (Пер. с каракалпак. Н. Гребнева) Нукус. Каракалпакиздат—1958 г.

Бердақ. Избранное произведения (сост. Н. В. Владимирова, Н. А. Альханова) Т., Изд-во АН УзССР, 1951 г.

Бердақ. Избранное Пер. с каракалп. Н. Гребнева. Нукус, 1957 г.

Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы „Қарақалпақстан“ баспасы Нөкис, 1977-ж.

Бердақ. Таңланған асарлар. Тошкент, УзССР „ФАН“ нашриети 1951-й. Таржимон Миртемир. Нашрга таерлавчи С. Г. Сағитжанова.

Бердақ. Таңланған асарлар. Тошкент УзССР Давнашр, 1951-й. Таржимон Миртемир. Мухаррир Н. Охундий.

Бердақ. Таңланған асарлар. УзССР Давнашр, Тошкент, 1956-й Таржимон Миртемир.

Бердақ. Таңланған асарлар. Миртемир тарж. Ред. М. Бабаев. Т., УзССР Давнашр. 1956-й.

Бердақ шериятидан. Қарақалпақ тилидан Миртемир таржимаси. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг нашриети. Тошкент 1983. Тузулчи М. Нурмухамедов. Мухаррир Азиз Каюмов. Тахризчи Эрхин Ахмедхужаев.

Бердак. Избранная лирика. Сост. М. Нурмухамдод. Издательство ЦК Компартии Узбекистана, Ташкент—1984-г.

Бердак. Сайланган асерлер. Каракалпак дилинден тержиме эден К. Сейитмуратов. Ред. Г. Сейитмуратов. Ашгабат. Туркмен довлет нешр., 1960-й.

Бердак. Эмиўдэрия эўендери. Тандамалы (Қазакша жырлаган А. Ахметов) Алматы. „Жазыўшы“, 1973-ж.

Бердак. „Шар самадур“ (поэма). Пер. с каракалпакского Н. Гребнева, изд. „Каракалпакстан“, 1985 г.

Дузген: Б. Қалимбетов.

МАЗМУНЫ

А. Дабылов. Бердакка	3
Н. Дәукараев. Бердак	5
М. Нурмухамедов. Бердак каракалпак халқының уялы шайыры	11
И. Т. Сағитов. Шайырлардың данасы	33
К. Худайбергенов. Бердак каракалпак халқының уялы ойшылы	43
А. Х. Хайитметов. Бердак поэзиясының демократиялық характері	68
<i>Сөз—Бердақ тойының қонақтарына</i>	
Шыңғыс Айтматов	77
Зоя Кедрина	79
Валерий Поволзев	82
Гүлчехра Сулайманова	84
Абдулла Арипов	84
Рафу Қайырбеков	85
Аббас Абдулла	87
Асқар Токмаганбетов	88
Нуры Байрамов	88
К. М. Максетов. Бердақ творчествосының үйренілуі, „Шежіре“ синиң халықлығы	90
А. Каримов. Бердақ шығармаларының текстологиясы ҳаққындағы мәселеге	102
А. Муртазаев. Классикалық дәретпелердің авторылығы хәм „Ақмақ патша“ ның жаирлық өзгешелиги ҳаққында	116
<i>Өтең шайыр. Өгги дуньядан</i>	146
В. Ю. Заҳидов. Ҳақыйкатлық жыршысы	148
С. Нурымбетов. Бердакка	154
А. Пахрадинов. Шайырдың лирикасындағы шеберликтиң сырлары	155
Ж. Аймурзаев. Бердақтың естелигине	167
Б. Курбанбаев. Бердақ хәм өзбек әдәбияты байланысының гейтара мәселелери ҳаққында	163
М. Тилеұмуратов. Өз дәуириниң жылнамашысы	179
С. Баҳадырова. Бердақ шығармаларында мифлер	184
Б. Қалимбетов. Халық шайырларында Бердақ тарихи	193
Б. Қайыпназаров. Бердақ	205
К. Алламбергенов. Бердақтың жазба-хат айтыслары	207
И. Юсупов. Бердакка	216
Библиографиялық көрсеткішлер	217